

В. М. Петренко, О. М. Шевченко

МЕТОДИКА ВОЄННО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

Навчальний посібник

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

В. М. Петренко, О. М. Шевченко

МЕТОДИКА ВОЄННО- ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

Навчальний посібник

Рекомендовано вченою радою Сумського державного університету

Суми
Сумський державний університет
2017

УДК 37.035:355.01(075.3)
ББК 68.4(4Укр)4я73
ПЗ0

Рецензенти:

Л. С. Левченко – кандидат педагогічних наук, доцент, доктор філософії, директор ННІ педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка;
А. Й. Дерев'янчук – кандидат технічних наук, професор кафедри військової підготовки Сумського державного університету

*Рекомендовано до видання
вченою радою Сумського державного університету
як навчальний посібник
(протокол № 7 від 14 квітня 2016 року)*

Петренко В. М.

ПЗ0   Методика воєнно-ідеологічної підготовки : навч. посіб. /
В. М. Петренко, О. М. Шевченко. – Суми : Сумський державний
університет, 2017. – 480 с.
ISBN 978-966-657-658-6

Навчальний посібник «Методика воєнно-ідеологічної підготовки» розкриває широкий спектр напрямків та шляхів вирішення питань воєнно-ідеологічної підготовки, психологічної підготовки, виховної роботи та військової дисципліни, що проводяться командирами всіх рівнів управління у повсякденній діяльності. Рекомендації із зазначених питань розроблені на основі багаторічного досвіду професорсько-викладацького складу та командирів артилерійських підрозділів (частин).

Зміст посібника відповідає програмі навчання з відповідної дисципліни «Методика воєнно-ідеологічної підготовки».

Навчальний посібник рекомендований студентам, науково-педагогічним працівникам, курсантам, командирам підрозділів наземної артилерії Сухопутних військ.

УДК 37.035:355.01(075.3)
ББК 68.4(4Укр)4я73

© Петренко В. М., Шевченко О. М., 2017
ISBN 978-966-657-658-6   © Сумський державний університет, 2017

ЗМІСТ

	С.
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1 НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ	12
1.1 Національна безпека та національні інтереси держави	12
1.2 Воєнний аспект національної безпеки.....	18
1.3 Обороздатність як важливий елемент воєнної безпеки	28
1.4 Воєнна доктрина України та її сутність	33
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ ВОЄННО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ У ПІДРОЗДІЛІ	46
2.1 Загальні положення щодо організації та проведення ідеологічно роботи.....	46
2.2 Військове виховання	52
2.2.1 Завдання, основні принципи виховання, сутність і зміст виховання.....	54
2.2.2 Індивідуальна виховна робота з особовим складом підрозділу.....	68
2.2.3 Методика роботи командира підрозділу щодо зміцнення військової дисципліни.....	75
2.3 Інформаційно-пропагандистське забезпечення: сутність, завдання, форми і методи.....	82
2.4 Військово-патріотичне виховання та культурно-виховна і просвітницька робота	93
2.5 Захист від негативного інформаційно- психологічного впливу	101

РОЗДІЛ 3 МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТЬ ІЗ ВОЄННО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ	119
3.1 З'ясування теми заняття, підбір і вивчення необхідної літератури. Визначення навчальної та виховної мети, методу проведення заняття. Підготовка навчального місця та матеріального забезпечення. Розподіл змісту теми на навчальні питання і часу на їх відпрацювання.....	119
3.2 Складання конспекту (плану- конспекту) заняття: зміст вступної, основної та завершальної частин заняття.....	124
3.3 Прийоми і способи активізації роботи підлеглих у ході заняття	129
РОЗДІЛ 4 СУТНІСТЬ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМАНДИРА	137
4.1 Зміст управлінської діяльності командира	140
4.2 Методи управління.....	144
4.3 Характер та стиль управлінської діяльності командира підрозділом.....	148
4.4 Особисті якості командира та їх вплив на управління підрозділом	154
4.5 Основи психології військового управління	174
РОЗДІЛ 5 ОСОБИСТІСТЬ У ВІЙСЬКОВОМУ КОЛЕКТИВІ	187
5.1 Соціально-психологічна структура особистості військовослужбовця і військового колективу	187
5.2 Поняття особистості у психології.....	192
5.3 Науково-психологічні основи вивчення особистості військовослужбовця	200
5.4 Сутність і структура психології військового колективу	209

5.5 Психологічна характеристика взаємовідносин у підрозділі.....	216
5.6 Загальна характеристика конфліктів.....	220
5.6.1 Природа конфлікту в підрозділі.....	220
5.6.2 Причини виникнення конфліктів у військовому середовищі, їх типологія	234
5.6.3 Міжособистісні способи розв'язання конфліктів	241
5.6.4 Характерні ознаки конфліктних ситуацій. Динаміка розвитку і розв'язання конфлікту.....	250
5.6.5 Робота командира підрозділу щодо профілактики та подолання конфліктів. Шляхи вирішення конфлікту, методи психологічного впливу	267

РОЗДІЛ 6 ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА

ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІДРОЗДІЛУ..... 280

6.1 Сутність і зміст психологічної підготовки військовослужбовців	280
6.2 Основні напрямки психологічної підготовки особового складу до ведення бойових дій.....	289
6.3 Прийоми та методи психологічної підготовки.....	292
6.4 Фактори, що визначають виникнення психологічних травм.....	303
6.5 Характер бойових психологічних травм. Профілактика і терапія бойових психологічних травм ...	315
6.6 Управління психологічною підготовкою військового колективу та особи.....	323
6.7 Управління соціально-психологічним кліматом військового колективу	334

РОЗДІЛ 7 МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ.....344

7.1 Морально – психологічна підготовка особового складу в період безпосередньої загрози агресії... 344	344
--	-----

7.2 Морально- психологічна підготовка особового складу в період підготовки і ведення бою.....	378
7.3 Основні морально-психологічні заходи щодо відновлення боєздатності підрозділу.....	406
ВИСНОВКИ	413
ГЛОСАРІЙ	415
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	472
ДОДАТКИ	473

ВСТУП

У воєнній доктрині України зазначається, що одним з основних завдань у сфері воєнної безпеки є забезпечення високого рівня морально-психологічної та професійної підготовки особового складу до виконання завдань збройної боротьби за будь-яких умов бойової обстановки.

Реалізація цих вимог передбачає удосконалення системи підготовки офіцерів кадру та запасу у ВВНЗ.

Метою написання навчального матеріалу цього навчального посібника стала необхідність систематизувати накопичений досвід щодо організації та проведення воєнно-ідеологічної та виховної роботи в підрозділах ракетних військ і артилерії Сухопутних військ, розкрити зміст психологічної підготовки особового складу і в простій, доступній формі довести основні питання навчальної програми з відповідної дисципліни для навчання студентів за програмою підготовки офіцерів запасу.

Крім того, досвід показує, що молоді офіцери, випускники ВВНЗ, досить часто зіштовхуються з проблемами щодо проведення виховної роботи в підрозділі, тобто відчувають нестачу досвіду в роботі з особовим складом.

Виходячи з цього, автори у навчальному матеріалі посібника висвітлюють питання з основних принципів та методів виховання воїнів, подають методiku роботи командирів щодо зміцнення військової дисципліни, інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних силах України. Також розкривають питання науково-психологічних основ вивчення особистості

військовослужбовців та військового колективу, надають рекомендації щодо військово-ідеологічної підготовки особового складу. Крім того, посібник містить матеріал, що розкриває поняття військової політики держави та військової доктрини України, Концепцію національної безпеки України, інші питання, які, на погляд авторів, дадуть можливість усебічно підготувати молодого фахівця до службової діяльності.

Особливе значення в підготовці кадрів для Збройних сил України має озброєння їх теоретичними і практичними знаннями та навичками. Необхідно зазначити, що офіцер у повсякденній діяльності виконує безліч завдань, а це, у свою чергу, спонукає до оволодіння знаннями з різних напрямків роботи. Офіцер у військовому колективі є провідником із питань військової політики держави. Тому він повинен мати достатні знання щодо ролі військової політики у загальній політичній системі держави, військової доктрини України, знати сутність військової реформи в Збройних силах України. У першому розділі навчального посібника достатньо повно розкриті ці питання.

У другому розділі посібника поданий матеріал із організації військово-ідеологічної підготовки, розкритий зміст інформаційно-пропагандистської діяльності та військово-патріотичного виховання. Знання цього матеріалу дасть можливість тим, хто навчається, ознайомитися з основними принципами та методами військового виховання, методами роботи командира підрозділу з особовим складом.

Навчальний матеріал третього розділу розкриває методи організації, підготовки та проведення занять із військово-ідеологічної підготовки, роз'яснена методика підготовки керівника заняття (з'ясування теми заняття, навчальних питань, добір навчальної літератури, складання плану (плану-конспекту) заняття). Додатково наведений

матеріал, що стосується прийомів і способів активізації слухачів під час проведення занять.

Управління військовим колективом є дуже складним видом діяльності офіцера. Управлінські аспекти охоплюють усю гаму службових обов'язків і насамперед пов'язані з навчанням та вихованням особового складу. Рішення командира є основним структурним моментом циклу управління і повинно бути завжди обґрунтованим. Для ефективного вирішення завдань управління підрозділами командир повинен у різних формах управлінської діяльності використовувати сучасні науково-обґрунтовані методи управління та мати відповідний характер і стиль складного мистецтва управління. У четвертому розділі навчального посібника поданий матеріал, в якому розкриті питання змісту та методів управління, характер та стиль управлінської діяльності командира, показані основи психології військового управління.

У сучасних умовах, щоб правильно проводити навчання та виховання підлеглих, офіцер повинен бути не лише добре підготовленим у військово-технічному відношенні, а й володіти певними знаннями психології та педагогіки, культурою взаємовідносин військовослужбовців.

Оскільки людина є головною ланкою в системі бойової готовності військ, важливого значення набуває здатність офіцерів уміло вести виховну роботу, грамотно впливати на особистість у військовому колективі та на військовий колектив, знати науково-психологічні основи вивчення воїнів, їх характеристики взаємовідносин, причини виникнення негативних явищ у військових колективах та методи роботи щодо профілактики правопорушень, конфліктів. Усі ці та інші питання висвітлені в п'ятому розділі посібника.

У шостому розділі розкриті сутність і зміст психологічної підготовки особового складу. Детально описані питання, прийоми та методи психологічної підготовки, фактори, що визначають виникнення психічних травм, характер бойових психічних травм та управління психічною підготовкою військового колективу та особи. Детальне знання навчального матеріалу розділу дозволяє тим, хто навчається, зрозуміти сутність психології військового колективу та особи військовослужбовця, що, у свою чергу, підвищує рівень командира-вихователя. Це важливо для командира під час проведення роботи щодо підготовки, організації та ведення бойових дій та під час виконання службових обов'язків у повсякденній діяльності. Розкриті також питання управління психологічною підготовкою підрозділів.

У сьомому розділі висвітлені питання морально-психологічної підготовки особового складу в процесі підготовки та виконання бойових завдань, показаний досвід цієї роботи в ході бойових дій, локальних конфліктів та під час проведення антитерористичної операції на сході України.

Таким чином, основною метою цього навчального посібника є надання допомоги слухачам, курсантам, командирам підрозділів, професорсько-викладацькому складу відповідно до завдань, які вони виконують, щодо вивчення та практичного застосування матеріалу посібника в навчальному процесі та в повсякденній службовій діяльності.

Автори сподіваються, що знання матеріалу посібника та використання порад і рекомендацій дозволять підняти рівень професійної підготовки офіцерів кадру та запасу у Збройних силах України.

Автори висловлюють щиру вдячність рецензентам: кандидату педагогічних наук, доценту, доктору філософії, директору інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка Л. С. Левченко, кандидату технічних наук, професору кафедри військової підготовки Сумського державного університету А. Й. Дерев'янчуку, за поради і зауваження, які вони надали під час рецензування рукопису навчального посібника.

РОЗДІЛ 1

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

1.1 Національна безпека та національні інтереси держави

У Конституції України вперше зафіксовано категорію «національна безпека». Відповідно до Основного закону засновано новий державний орган – Раду національної безпеки і оборони України.

У методології підходу до аналізу проблеми національної безпеки можна виділити два напрями.

Перший – визначає її через силу, тобто демонструє її перевагу над іншими державами.

Другий – вирішує проблему з позиції взаємодії держав (через створення оптимальних умов розвитку всієї системи міжнародних відносин).

Таким чином, національна безпека характеризує такий стан держави, який дозволяє їй зберегти національно-державну цілісність, суверенно вирішувати політичні, економічні та культурні проблеми розвитку та бути самостійним суб'єктом системи міждержавних відносин.

Поняття «національна безпека» передбачає зв'язок понять «безпека» та «нація».

Нація – поняття правове, державне: воно відображає певну національно-державну спільноту, що виникла на стійких соціально-політичних, економічних, культурних та інших зв'язках.

Нація – не обов’язково однорідна. Вона, як правило, є гетерогенною (тобто вміщує цілий ряд національностей, абсолютно єдиних в етнічному відношенні націй немає).

Національність – категорія етнічна і тому відображає саме етнічну спільність людей із певними традиціями, культурою, мовою, фізичними і психічними особливостями.

Тому національна безпека – це безпека нації як багатонаціонального цілого, єдиного, з’єднаного політичними, економічними, культурними та іншими зв’язками і що проживає на території даної держави.

Рівень національної безпеки за шкалою їх пріоритетів:

1 Традиційно безпека нації пов’язана з безпекою держави. Зі втратою державності нація втрачає свою основну істотну ознаку, і тому виділення державної безпеки в рамках національної безпеки – закономірне.

2 В історії було так, що державна безпека змінювалася за рахунок національної безпеки, коли держави воювали проти власного народу. Тому при оцінюванні рівня національної безпеки потрібно оцінювати й суспільну безпеку, безпеку суспільства загалом.

3 Виділення із системи національної безпеки рівня безпеки особистості, її свободи, життя, благополуччя.

4 Отже, національна безпека має три рівні безпеки:

- а) держави;
- б) суспільства;
- в) особистості.

Пріоритет рівнів безпеки

Забезпечення державної безпеки є лише функцією, засобом забезпечення безпеки суспільства та особистості,

тобто безпека держави займає підлегле місце щодо соціальної.

Державна безпека – суспільна безпека. Потрібно мати на увазі, що суспільство та держава виникли і розвиваються зусиллями особистості та в ім'я особистості – в цьому їх основне функціональне призначення.

Основою національної безпеки та її метою повинно стати забезпечення безпеки особистості за допомогою зміцнення суспільної та державної безпеки.

За відсутності безпеки особистості (її життя, совісті та власності) не може бути ні державності, ні суспільної безпеки.

Лише за цих умов національна безпека буде відповідати потребам життєдіяльності й розвитку суспільства та особистості.

Нація та її соціальні інститути, головними з яких є держава і різні суспільні формальні й неформальні, урядові та надурядові організації, об'єднання, спілки, що у сукупності покликані забезпечити безпеку особистості, різних соціальних груп і нації в цілому.

В Україні соціальні інститути визначені в Концепції національної безпеки України.

Таким чином, національна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Шляхи зміцнення національної безпеки:

- 1 Нарощування власної могутності держави.
- 2 Стабілізація системи міждержавних взаємовідносин, вилучення з неї крайніх форм політичної боротьби між націями і народом.

Але такий підхід стає можливий лише в рамках досягнення певного балансу інтересів між різними суб'єктами міждержавних відносин і створенням надурядових та міжурядових організацій, здатних вести

ефективний пошук такого балансу в цивілізованих формах.

У цьому разі постає питання про діалектику суверенітету і безпеки. Суть його в тому, що зміцнення національної безпеки допускає добровільне обмеження власного суверенітету за рахунок формування політичних союзів і створення урядових організацій, покликаних створити умови безпеки своїх членів, скорочення волесприйняття суверенного рішення окремою державою.

Це – зовнішній аспект національної безпеки.

Внутрішній аспект – політична стабільність. Тому політичний суверенітет для власної стабільності повинен опиратися, перш за все, на політичну стабільність самої нації.

Політична стабільність значною мірою залежить від ефективності та дієвості механізму політичної влади, його здатності об'єднати інтереси різних соціальних груп і верств суспільства для вирішення загальнонаціональних проблем.

Історія знає два способи забезпечення політичної стабільності:

– диктатуру, за цих умов апарат державного управління, незважаючи на всі протидії, силою змушує націю йти шляхом, який обрала певна соціальна верства та апарат влади, що представляє їх інтереси;

– демократію (від грецького «влада народу»). Створені умови для участі народу й окремої особи у формуванні державної політики.

Щоб суспільство було стабільним, необхідно ліквідувати:

а) низький рівень політичної свідомості й культури мас;

б) негативні традиції;

в) вікову ворожнечу;

г) егоїстичні позиції окремих соціальних груп.

Для цього створюються органи влади, які послідовно, опираючись на суспільні організації і партії, перебудовують політичну свідомість, підвищують рівень політичної культури, вдосконалюють усю систему політичних відносин у суспільстві.

Розвиток і процвітання нації поза межами розвитку матеріального виробництва у принципі неможливі. У цій сфері з особливою силою і гостротою постає проблема безпеки нації.

Політична стабільність суспільства не може довго існувати, якщо вона не спирається на систему виробничих відносин, які забезпечують сприятливі умови для функціонування та розвитку нації суспільства, особистості. Тому необхідно створювати таку систему виробничих відносин, яка б звела до мінімуму всі суперечності у сфері розподілу матеріальних благ.

Інтереси національної безпеки вимагають формування такої системи виробничих відносин, яка б не лише сприяла зростанню національного багатства і розвитку продуктивних сил суспільства, а й дозволяла кожному його громадянину зайняти належне місце в системі суспільних відносин.

Таким чином, економічні відносини, що гарантують стабільні матеріальні умови для життєдіяльності й розвитку особистості, є головним фактором політичної стабільності, що забезпечує високий рівень національної безпеки.

Інша проблема, пов'язана з політичною стабільністю, – культура, особливо політична культура суспільства та особистості.

І. Кант (1724–1804) поділяв населення країни на народ – тих, хто засвоїв культурні традиції, і натовп – зібрання людей, які випали з духовного життя суспільства.

Саме у сфері культури закладена проблема

моральності народу, його відношення до Батьківщини, до оточуючих, до себе.

Через проблему культури проглядається система політичних традицій і моралі, політичної культури суспільства.

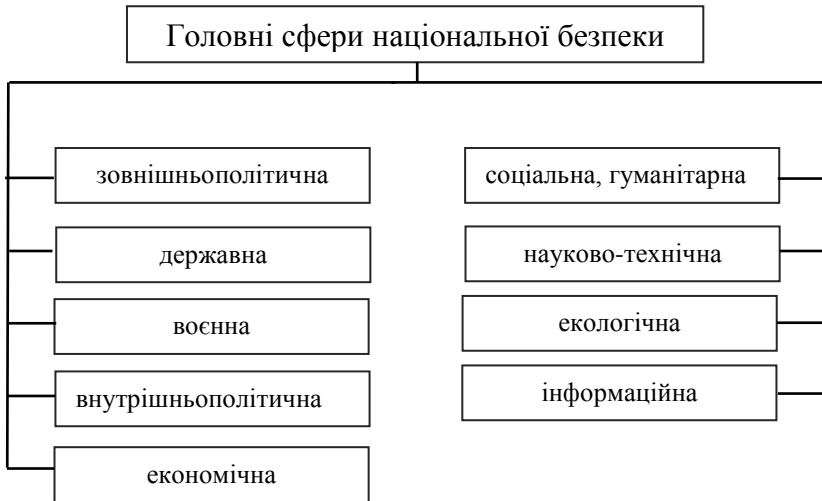
Тому інтереси національної безпеки вимагають, по-перше, вжиття попереджувальних заходів щодо запобігання втягуванню широких народних мас у політичні процеси, що досягається реалізацією їх основних інтересів на рівні інститутів державної влади; по-друге, створення системи виховання населення щодо поваги до Конституції, законів, парламентських форм ведення політичної боротьби.

Політична стабільність суспільства, що має розвинену систему соціальних інститутів, здатних виражати політичні, економічні, національні, релігійні та інші інтереси різних верств і груп, значно вища, ніж у тих суспільствах, де ці інтереси безпосередньо зіштовхуються в політичній боротьбі.

Тому рівень національної безпеки буде визначатися мірою розвитку соціальних інститутів суспільства, покликаних забезпечити оптимальні умови для існування і розвитку особистості та суспільства загалом.

Діалектика національної безпеки і політичної стабільності ставить питання про роль та місце політичного керівництва, його спроможність активно брати участь у політичних процесах в інтересах забезпечення оптимальних умов для розвитку нації, його здатність передбачати можливі наслідки рішень, що ухвалюються.

Національна безпека – це здатність зберегти цілісність, суверенно вирішувати політичні, економічні та інші проблеми, бути самостійним суб'єктом системи міждержавних відносин.

Усі ці елементи важливі у сукупності (система безпеки). Вони мають складний характер. Так, у поняттях «економічна безпека» виділяється енергетична складова, «інформаційна» – безпека культурного розвитку тощо.

Політика інститутів державної влади, яка дає можливість знайти оптимальне співвідношення між цими компонентами заради створення задовільних умов для розвитку особистості й суспільства, і є політикою національної безпеки.

Мета політики національної безпеки – це вільний розвиток особистості, розквіт суспільства і держави.

1.2 Воєнний аспект національної безпеки

Важливе місце в системі національної безпеки займає воєнна безпека, що є однією з пріоритетних у діяльності інститутів влади.

Сама по собі воєнна безпека не є самодостатньою

характеристикою і критерієм, який дозволяє дати однозначний висновок про рівень безпеки держави.

Мета воєнної безпеки – створення зовнішніх умов для функціонування та розвитку особистості й суспільства.

Воєнна безпека повинна розглядатися не як мета, а лише як засіб.

Воєнна безпека – це той аспект національної безпеки, який безпосередньо пов'язаний із використанням воєнної сили, засобів збройного насилля.

Специфіка воєнної безпеки полягає в тому, що вона характеризує здатність держави та її збройних сил протидіяти або не допускати завдання шкоди її національній безпеці засобами збройного насилля.

Воєнна безпека має дві сторони:

- зовнішню – можливість і здатність нейтралізації воєнної сили, яка діє із-за кордону;

- внутрішню – нейтралізація внутрішніх деструктивних проявів воєнної сили.

Воєнна безпека безпосередньо пов'язана зі станом воєнно-політичної обстановки на глобальному, регіональному і двосторонньому рівнях, а також з обороноздатністю держави.

Воєнно-політична обстановка – це стан міждержавних і воєнно-політичних відносин, що фіксується в певних просторово-часових рамках. Вона є лише одним зрізом системи міждержавних відносин, який формується і розвивається у тісній єдності з іншими: економічними, політичними, релігійними тощо.

Не може бути ізольованої воєнно-політичної обстановки без її глибокого переплетення з іншими сферами міжнародних відносин.

Сутність воєнної небезпеки, полягає в наявності ймовірності воєнного конфлікту між державами або коаліціями держав, а також у можливих наслідках цього

конфлікту, що виражаються в завданні істотної шкоди національним інтересам та національним цінностям сторін шляхом застосування військової сили. Військова небезпека виникає за умов, коли, по-перше, в міждержавних відносинах мають місце певні конфлікти та суперечності (політичні, економічні, територіальні та ін.), по-друге, наявні спроби вирішення цих суперечностей за допомогою військової сили.

Таким чином, військова небезпека взагалі – це сукупність політичних, економічних, військових та інших факторів у відносинах між державами, яка за певних обставин і умов здатна призвести ці держави до військового конфлікту того чи іншого масштабу. Для конкретної держави військова небезпека полягає в потенційній можливості стати об'єктом військової агресії з боку іншої держави (коаліції держав), а також у наслідках цієї агресії.

Первинними ознаками і необхідними умовами наявності військової небезпеки для держави з боку потенційного військового агресора є:

- наявність у агресивної сторони побічних (прихованих) інтересів, для здійснення яких може бути застосована військова сила;

- склад та стан збройних сил, які забезпечують агресивній стороні можливість ведення наступальних бойових дій проти об'єкта агресії у відповідних умовах;

- певна готовність військово-політичного керівництва агресивної сторони до застосування військової сили.

Військова небезпека – об'єктивне соціально-політичне явище – має відповідні характеристики, що залежать від стану та розвитку міждержавних відносин, військової могутності держав та інших складових військово-політичної обстановки. Це її напрям, характер і масштаб, які в сукупності визначають узагальнений показник – рівень військової небезпеки.

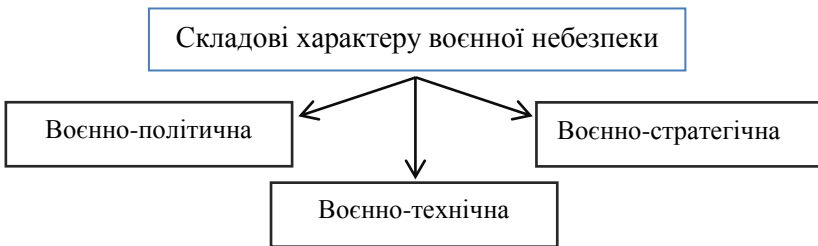
Напрями воєнної небезпеки мають два тлумачення:

- воєнно-політичне;
- воєнно-географічне.

Воєнно-політична спрямованість визначається тим, від якої держави (коаліції держав) виходить воєнна небезпека.

Воєнно-географічна спрямованість визначає: театр війни (воєнних дій), стратегічні та операційні напрями, ділянки територій і кордонів, районів місцевості, де передбачається розгортання бойових дій.

Оцінювання напрямку воєнної небезпеки дозволяє зробити обґрунтовані висновки стосовно заходів політичної протидії можливій воєнній агресії та інших шляхів вирішення суперечностей, що виникли, невоєнними засобами; одночасно можуть бути зроблені й здійснені заходи щодо завчасного стратегічного планування оборони, зміни дислокації угруповань військ, оперативного обладнання території тощо на випадок можливої воєнної агресії.

У **воєнно-політичній** сфері характер воєнної небезпеки визначається *характером політичних цілей*, яких може домагатися потенційний агресор; ступенем загострення суперечностей, які агресивна сторона намагається (або має намір) вирішити шляхом застосування воєнної сили; нормами міжнародного права і

міжнародними угодами, що порушуються агресивною стороною, а також політичним механізмом, який вона намагається використати для виправдання своїх намірів перед світовим суспільством; можливим прямим або побічним втягненням у збройний конфлікт інших держав як із боку агресора, так і з боку об'єкта агресії.

Воєнно-стратегічне оцінювання характеру воєнної небезпеки значною мірою спирається на висновки воєнно-політичного оцінювання і передбачає *визначення характеру воєнно-стратегічних цілей агресора; ступеня готовності збройних сил нападаючої сторони до розв'язання агресії; очікуваного кількісно-якісного співвідношення сил сторін та можливих термінів початку воєнних дій.*

Воєнно-технічна сторона характеру воєнної небезпеки визначається передусім очікуваними *способами використання потенційним агресором збройних сил для розв'язання агресії в ході конфлікту, а також переважними видами зброї і способами її використання, можливими екологічними наслідками агресії.*

Висновки з оцінювання характеру воєнної небезпеки є важливими підставами для прогнозування її масштабу та наслідків, а також для визначення змісту і термінів проведення комплексу політичних, економічних, воєнних та інших заходів щодо запобігання відсічі можливої воєнної агресії.

Масштаб воєнної небезпеки визначається:

– у **воєнно-політичному аспекті** – масштабом воєнно-політичних цілей, які може переслідувати потенційний агресор, його можливостями щодо втягнення в конфлікт на своїй стороні інших держав;

– у **воєнно-стратегічному аспекті** – масштабом воєнно-стратегічних цілей агресора, складом та бойовими можливостями угруповань його військ, передбачуваним

ступенем участі в конфлікті збройних сил третіх держав:

– у *воєнно-технічному аспекті* – можливістю використання потенційним агресором засобів масового ураження, іншими руйнівними та дестабілізувальними наслідками воєнного конфлікту, насамперед в економічній, демографічній та екологічній сферах.

Оцінювання рівня воєнної небезпеки базується на висновках з оцінки її напряму, характеру і масштабу. Тому рівень воєнної небезпеки є важливою інтегральною характеристикою, враховуючи яку, керівництво та все суспільство держави – об'єкта потенційної агресії – визначають характер, обсяг і терміни необхідних заходів щодо зменшення воєнної небезпеки.

Для надання оцінювання воєнної небезпеки системності необхідна класифікація її характеристик. Напрямок воєнної небезпеки може визначатися як **незахищений** (де не створені необхідні політичні й воєнні умови для воєнно-політичної стабільності та захисту національних інтересів держави), **слабозахищений** (де такі умови є, але недостатні) і **захищений** (де забезпечений високий рівень воєнно-політичної стабільності або є необхідні умови для рішучого відбиття можливої воєнної агресії).

Тому характер воєнної небезпеки може мати визначення:

- відсутність вираженої воєнної небезпеки;
- потенційної воєнної небезпеки;
- реальної воєнної небезпеки;
- воєнної загрози;
- безпосередньої воєнної загрози.

Розглянемо ці поняття.

Відсутність вираженої воєнної небезпеки є наслідком гармонійних і безконфліктних міждержавних відносин. В цих умовах питання оборони держави, зокрема

воєнного будівництва, вирішуються з урахуванням так званого евентуального воєнного противника, якого наділяють узагальненими рисами і властивостями, виходячи з оцінювання воєнно-політичної обстановки, досягнутого у світі (регіоні) рівня та перспектив розвитку засобів і способів збройної боротьби.

Потенційна воєнна небезпека пов'язана з наявністю в міждержавних відносинах конфліктогенних суперечностей та можливістю застосування для їх вирішення воєнної сили. Визначальною ознакою потенційної воєнної небезпеки є відсутність чіткої оформленості конфліктної ситуації на державному рівні. З нею пов'язане поняття потенційного воєнного противника.

Реальна воєнна небезпека настає в результаті визначення конфліктної ситуації на державному рівні й прояву агресивною стороною твердих намірів досягти її вирішення на свою користь. Необхідною ознакою є наявність в агресивної сторони Збройних сил, здатних досягти хоча б тимчасового успіху у разі розв'язання бойових дій. В умовах реальної воєнної небезпеки виникає поняття ймовірного противника для держави – об'єкта можливої воєнної агресії.

Воєнна загроза є якісно новим станом воєнної небезпеки, який настає внаслідок вирішення тих чи інших питань на її користь і погроз використання воєнної сили у разі невиконання своїх вимог. Якщо ці вимоги є неприйнятними для держави – об'єкта можливої агресії, а її пропозиції щодо вирішення конфліктної ситуації мирним шляхом не приймаються агресивною стороною, тоді виникає поняття конкретного воєнного противника. Воєнна загроза, як правило, супроводжується прихованими або відкритими приготуваннями до воєнної агресії.

Безпосередня воєнна загроза є результатом загострення характеру воєнної небезпеки від воєнної

загрози в напрямку висунення об'єкту агресії ультимативних вимог агресивною стороною і фактичного завершення з її боку приготувань до початку воєнних дій. В умовах безпосередньої воєнної загрози зберігається поняття конкретного воєнного противника.

З розв'язанням бойових дій стан безпосередньої загрози змінюється на стан війни (воєнного конфлікту).

Перехід від одного ступеня воєнної небезпеки до іншого, а також до стану війни (воєнного конфлікту) може відбуватися і без послідовного проходження усіх фаз, особливо якщо агресор спробує досягти своєї мети шляхом раптового збройного нападу.

На основі установлених напрямів характеру і масштабу воєнної небезпеки її рівень може бути визначений як *низький, підвищений, критичний*.

Також поряд з якісним оцінюванням рівня воєнної небезпеки передбачається і його кількісне оцінювання, що істотно підвищує обґрунтованість та інформативність висновків.

Підсумовуючи вищезазначене, необхідно підкреслити, що визначення характеристик воєнної небезпеки передбачає аналіз воєнно-політичної обстановки на кожному з можливих напрямків воєнної небезпеки. Основою такого аналізу є оцінювання загального стану міждержавних відносин у воєнно-політичній сфері.

Масштаб воєнної небезпеки

<p>Локальний – домагання агресивної сторони не поширюється на скільки-небудь значну частину національного надбання держави, а відбиття можливої воєнної агресії не вимагає створення і використання великих утруповань Збройних сил</p>	<p>Регіональний – агресія має виражений масштабний характер і поширюється на значну частину території держави, а для її відбиття необхідне великомасштабне використання Збройних сил</p>	<p>Загальнонаціональний – агресивна сторона переслідує великі політичні й воєнні цілі, а для відбиття нападу може бути потрібне повномасштабне використання Збройних сил держави</p>
--	---	---

Із вищенаведеного закономірно випливає висновок, що сама по собі воєнна небезпека достатньою мірою характеризує воєнну безпеку. Цей парадоксальний, на перший погляд, висновок може бути, однак, достатньо твердо доведений.

Відомо, що воєнної безпеки досягають двома основними шляхами:

- а) невоєнним;*
- б) воєнним.*

У центрі наших міркувань є потенційна воєнна агресія як деяка подія, що може відбутися або не відбутися залежно від зацікавленості в ній держави – потенційного агресора – та від ефективності системи забезпечення воєнної безпеки держави – потенційного об'єкта агресії. Якщо воєнна агресія все ж таки розпочалася, то можливість забезпечення воєнної безпеки, проте, ще зберігається в разі успішного відбиття нападу. Подія, що

полягає у такому відбитті, може, залежно від рівня агресії, мати локальний, регіональний або загальнонаціональний масштаб.

Ототожнюючи воєнну небезпеку з потенційною воєнною агресією, а воєнну безпеку – з успішним захистом національних інтересів та збереженням національних цінностей, можна побудувати відповідні схеми випадкових подій, пов'язаних із реалізацією воєнної небезпеки та із забезпеченням воєнної безпеки. Основними є такі пари протилежних подій:

- відвернення воєнної агресії та її розв'язання;
- політичне врегулювання конфлікту та силове стримування агресії;
- відбиття та невідбиття агресії.

Аналіз взаємозв'язку цих подій із застосуванням теорії ймовірностей дозволив зробити вищенаведені висновки.

Виходячи із прийнятого кількісного показника воєнної безпеки, а також із взаємозалежності воєнної небезпеки та воєнної безпеки для держави, повина бути прийнята ймовірність заподіяння істотних втрат національним інтересам та національним цінностям країни внаслідок воєнної агресії ззовні.

Говорячи про потенційні загрози національній безпеці держави, логічно розглянути основні напрями державної політики з їх попередження або усунення. Одне з важливих місць у цій діяльності займає попередження загроз у воєнній сфері.

Розглянемо цю діяльність на прикладі нашої держави. Закон України «Про основи національної безпеки України» визначає основні напрями державної політики з питань національної безпеки.

З урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки в Україні діяльність усіх державних органів

повина бути: зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні та нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету й територіальної цілісності України, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини та громадянина, викоріненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій України у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу та обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації.

Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки України є такі сфери:

- зовнішньополітична;
- сфера державної безпеки;
- внутрішньополітична;
- економічна;
- науково-технічна;
- екологічна;
- соціальна та гуманітарна;
- інформаційна.

1.3 Обороздатність як важливий елемент воєнної безпеки

Незаперечним є те, що воєнна безпека держави великою мірою залежить від її військової могутності. Віддаючи пріоритет невоєнним засобам досягнення воєнної безпеки, потрібно вважати організацію оборони України також важливим чинником стримування воєнної агресії, спроможним у разі необхідності зіграти

вирішальну роль у її відбитті.

Поняття «стримування» має глибокі історичні корені. З давніх часів вважається цілком логічним і виправданим прагнення тієї чи іншої держави утримування ймовірного противника від нападу шляхом створення такого військового потенціалу, який робив би цей напад надто дорогим порівняно з передбачуваними вигодами.

Поява ядерної зброї привела до якісної зміни концепції стримування. Саме ядерне стримування на довгі роки стало її ключовим елементом та основним об'єктом наукових досліджень у військово-політичній сфері.

Однак із середини 70-х років минулого століття почали фактично обговорюватися інші підходи до проблеми воєнної безпеки, які, відкидаючи тією чи іншою мірою стратегію ядерного стримування, висунули на перший план оборону за допомогою високоефективних звичайних озброєнь, що не створюють загрози іншим державам завдяки своїй суто оборонній спрямованості й неможливості їх використання у наступальних діях. Так, наприклад, запропоновано вважати найбільш сприятливою для міжнародної воєнної безпеки таку ситуацію, коли суто оборонні можливості держав перевищують наступальні можливості потенційних противників.

Подібні погляди також не є досить обґрунтованими. Так, і ефективні засоби оборони не зменшують можливості створення нових, більш ефективних наступальних озброєнь.

Отже, традиційна концепція стримування, яка базується на так званому балансі сил (або на воєнно-стратегічному паритеті), поки що не має достатньо обґрунтованої альтернативи. Тому потрібно вважати, що військова могутність України ще тривалий час буде важливим засобом захисту її життєво важливих інтересів та необхідним атрибутом її державності. У той самий час

вона повинна максимально відповідати усьому комплексу зовнішніх і внутрішніх умов, а також бути добре пристосованою для швидких змін воєнно-політичної обстановки.

Україна прагне до встановлення та розвитку взаємовідносин з іншими державами у напрямку рівноправної активної участі в діяльності міжнародної спільноти, включаючи військові аспекти. Таким чином, військова могутність, найважливішим елементом якої є Збройні сили, необхідна Україні, перш за все, як засіб забезпечення всебічної участі у процесах європейського та світового розвитку, підтримання основних напрямів зовнішньополітичної діяльності.

У кількісному відношенні Збройні сили України повинні бути на рівні, необхідному для захисту життєво важливих інтересів країни відповідно до її геополітичного положення, економічних можливостей, принципу оборонної достатності й відсутності політичних, економічних та інших мотивів для розв'язування з боку України воєнних конфліктів із суміжними та іншими державами. Цим пояснюється здійснення заходів стосовно реформування Збройних сил України, що проводяться на сьогодні.

Оцінюючи характер і масштаб можливої війни проти України, можна зробити висновок, що Збройні сили України повинні забезпечити безумовне відбиття воєнної агресії локального та регіонального рівнів (або, за класифікацією НАТО, середньої інтенсивності). У той самий час, послідовно дотримуючись свого незалежного і позаблокового зовнішньополітичного курсу, Україна зберігає за собою право на об'єднання та координацію своїх зусиль із зусиллями іншої зацікавленої держави (або інших держав).

Потенційна воєнна небезпека локального,

регіонального і загальнонаціонального масштабів вимагає певних заходів для підтримання належного рівня воєнної безпеки держави. Водночас незначна ймовірність виникнення воєнного конфлікту дає підстави оцінити рівень воєнної небезпеки за цих умов як низький.

Реальна воєнна небезпека локального масштабу, незважаючи на істотне загострення воєнно-політичної обстановки, з огляду на незначний масштаб не становить серйозної загрози національним інтересам та цінностям країни. Тому рівень воєнної небезпеки оцінюється як низький. У разі якщо масштаб реальної воєнної небезпеки переростає в регіональний або загальнонаціональний, рівень воєнної небезпеки потрібно оцінювати як підвищений, адже серйозність пов'язаних із ним загроз вимагає вжиття особливих заходів для їх зниження та нейтралізації.

Низький рівень воєнної небезпеки означає відсутність істотної загрози національним інтересам. У цьому разі рівень воєнної безпеки може бути розцінений як *задовільний*.

Підвищений рівень воєнної небезпеки, що створює серйозну загрозу національним інтересам і національним цінностям країни, вважати *нестійким*.

Критичний рівень воєнної небезпеки означає наявність прямих загроз національним інтересам і національним цінностям країни з важливими або навіть катастрофічними наслідками. За таких умов рівень воєнної безпеки потрібно вважати *критичним*.

Отже, критерієм оцінювання рівня воєнної безпеки є рівень воєнної небезпеки. При цьому масштаб воєнної небезпеки залишається невід'ємною характеристикою як на рівні воєнної небезпеки, так і на рівні воєнної безпеки.

Основні напрями політики держави із забезпечення воєнної безпеки:

– відвернення воєнних конфліктів – найбільш ефективний шлях політичного врегулювання;

– силове стримування можливої воєнної агресії та підготовка до її відбиття;

– відбиття воєнної агресії.

Одним із традиційних шляхів зміцнення обороноздатності є інтеграція держави у відповідний військово-політичний союз. Згідно з чинним законодавством Україна має статус позаблокової держави, тобто вона не входить до військового союзу ні з однією з країн. Дотримуючись позаблокового статусу, наша держава сприяє створенню надійних міжнародних механізмів та загальноєвропейської структури безпеки на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях із метою зміцнення довіри і партнерства на основі принципів взаєморозуміння і відкритості у воєнно-політичній діяльності. Україна активно працює щодо забезпечення своїх інтересів на просторі колишнього СРСР, поглиблює двостороннє співробітництво з країнами СНД, бере участь у тих формах багатостороннього співробітництва у рамках співдружності, де має широкий спектр власних інтересів.

Країни СНД, і в першу чергу Російська Федерація, визначені як один із пріоритетів нашої зовнішньої політики. Водночас інтеграція в європейську і світові системи колективної безпеки є стратегічною метою України.

Україна підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний та цивільний контроль над Збройними силами та підвищуватиме їх оперативно-технічну сумісність із збройними силами НАТО та країн-партнерів. НАТО підтверджує свою підтримку зусиллям України у цих галузях.

Таким чином, воєнна безпека є однією з основних складових частин національної безпеки, а Збройні сили держави – її ядром.

1.4 Воєнна доктрина України та її сутність

Воєнна доктрина України (далі – Воєнна доктрина) є системою поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.

Правовою основою Воєнної доктрини є Конституція України, закони України та Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287, а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Воєнна доктрина ґрунтується на результатах аналізу та прогнозування воєнно-політичної обстановки, принципах оборонної достатності, без'ядерного статусу, високої готовності до оборони, системності оборонного планування, а також визначених Верховною Радою України засадах внутрішньої та зовнішньої політики. Основні положення Воєнної доктрини є похідними від Стратегії національної безпеки України, розвивають її положення за напрямками забезпечення воєнної безпеки та спрямовані на протидію агресії з боку Російської Федерації, досягнення Україною критеріїв, необхідних для набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, забезпечення

рівноправного взаємовигідного співробітництва у воєнній, воєнно-економічній та військово-технічній сферах з усіма заінтересованими державами-партнерами.

Терміни, що вживаються у Воєнній доктрині, мають таке значення:

– воєнна політика України – діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки держави, пов'язана із запобіганням воєнним конфліктам, організацією та здійсненням військового будівництва і підготовкою Збройних сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення до збройного захисту національних інтересів;

– воєнно-політична обстановка – стан воєнно-політичних відносин на певний момент (у певний період);

– воєнно-політичні відносини – сукупність намірів і дій сторін (держав, коаліцій держав, міжнародних корпорацій, політичних партій, суспільних рухів), спрямованих на досягнення власних інтересів із застосуванням воєнних інструментів разом з усіма наявними іншими інструментами у політичній, воєнній, економічній та інших сферах життєдіяльності;

– воєнний конфлікт – форма розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили; основними видами воєнних конфліктів є війна та збройний конфлікт;

– збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт);

– локальна війна – війна між двома чи більше державами, у якій воєнні дії обмежені територіями воюючих держав та переслідують воєнно-політичні цілі, що зачіпають переважно інтереси лише цих держав (територіальні, політичні, економічні тощо);

– регіональна війна – війна, що охоплює певний регіон (частину континенту) за участі всіх чи більшості держав регіону та з метою досягнення воєнно-політичних цілей, що зачіпають інтереси цих держав;

– воєнно-політичний виклик – наміри або дії однієї зі сторін воєнно-політичних відносин, спрямовані на досягнення власних цілей без урахування інтересів іншої сторони, з усвідомленням можливості заподіяння шкоди таким інтересам;

– воєнно-політичний ризик – наміри або дії однієї зі сторін воєнно-політичних відносин, які за певних умов можуть заподіяти шкоду національним інтересам іншої сторони;

– загроза застосування воєнної сили – наміри або дії однієї зі сторін воєнно-політичних відносин, що свідчать про готовність до застосування воєнної сили проти іншої сторони з метою досягнення власних цілей;

– оборонно-промисловий комплекс – сукупність підприємств, установ та організацій промисловості та науки, що розробляють, виробляють, модернізують і утилізують продукцію військового призначення, виконують послуги в інтересах оборони для оснащення і матеріального забезпечення сил безпеки та оборони, а також здійснюють постачання товарів військового призначення й подвійного використання, надання послуг військового призначення під час виконання заходів військово-технічного співробітництва України з іноземними державами;

– сектор безпеки та оборони – охоплена єдиним керівництвом сукупність органів державної влади, Збройних сил України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної спеціальної служби транспорту, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення, діяльність яких за функціональним призначенням відповідно до Конституції та законів України спрямована на захист національних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України;

– сили безпеки – державні правоохоронні та розвідувальні органи, сили цивільного захисту та органи загальної компетенції, на які Конституцією та законами України покладено функції із забезпечення національної безпеки України;

– сили оборони – Збройні сили України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державна спеціальна служба транспорту, інші утворені відповідно до законів України військові формування, а також правоохоронні та розвідувальні органи в частині залучення їх до виконання завдань з оборони держави;

– спроможності сил оборони – здатність досягти необхідного результату під час виконання завдань із питань оборони у певних умовах відповідно до визначених сценаріїв дій та з використанням наявних ресурсів;

– стратегічні комунікації – скоординоване і належне використання комунікативних можливостей держави – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю, військових зв'язків, інформаційних та психологічних операцій, заходів, спрямованих на просування цілей держави.

Безпекове середовище (глобальні, регіональні та національні аспекти) у контексті воєнної безпеки

Безпекове середовище довкола України складне та динамічне.

Формування та розвиток безпекового середовища у світі відбуваються під впливом таких основних тенденцій:

- посилення суперечностей щодо поділу сфер впливу між світовими центрами сили, збільшення їх агресивності, непоступливості, прагнення порушити на свою користь воєнно-стратегічну рівновагу, зокрема загострення протистояння між США та Російською Федерацією;

- загострення безпекової ситуації в країнах Близького Сходу та Північної Африки, активізація релігійного екстремізму та поширення ідей радикального ісламу в країнах Центральної Азії, суперечності між азіатсько-тихоокеанськими державами щодо належності острівних зон;

- сучасної кризи та невизначеності засад нової системи міжнародної безпеки, послаблення ролі міжнародних безпекових інститутів, спроб посилити роль воєнної сили поза наявними механізмами міжнародної безпеки;

- перенесення ваги у воєнних конфліктах на асиметричне застосування воєнної сили не передбаченими законом збройними формуваннями, зміщення акцентів у веденні воєнних конфліктів на комплексне використання воєнних і невоєнних інструментів (економічних, політичних, інформаційно-психологічних тощо), що принципово змінює характер збройної боротьби;

- порушення норм і принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН, Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 року та інших міжнародних договорах;

– послаблення законодавчих обмежень щодо застосування воєнної сили державами за межами власної території;

– глобальних кліматичних змін, зменшення запасів природних ресурсів, дефіциту питної води, продуктів харчування, посилення міграційних процесів, а також зростання ризиків виникнення масштабних надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру;

– розширення масштабів тероризму, піратства, інших явищ, пов'язаних із застосуванням збройного насильства.

Основними тенденціями, що впливають на воєнно-політичну обстановку в регіоні довкола України, є:

– поширення практики проведення спеціальних операцій та дій провокаційного характеру для створення конфліктних ситуацій;

– посилення внутрішньої нестабільності в сусідніх державах, викликаній втручанням із боку інших держав, зниженням життєвого рівня населення, неефективністю дій керівництва, намаганнями етнічних утворень сепаратно вирішувати нагальні проблеми;

– інтенсивна модернізація збройних сил сусідніми державами, активізація розроблення озброєння та військової техніки нового покоління з принципово новими можливостями вогневого ураження і управління;

– посилення мілітаризації в регіоні довкола України, збільшення іноземної військової присутності на територіях сусідніх держав;

– активна дестабілізуюча зовнішня політика і політика безпеки Російської Федерації щодо сусідніх держав, а також щодо міжнародних організацій, включаючи НАТО та ЄС;

– модернізація та вдосконалення спеціальними службами іноземних держав систем і комплексів технічної розвідки, нарощування їх можливостей, спроби

несанкціонованого доступу до об'єктів інформаційної інфраструктури України;

– гальмування процесу договірно-правового оформлення державних кордонів та розмежування виключних (морських) економічних зон і континентального шельфу між державами.

На спроможності України щодо адекватного реагування на виклики та ризики воєнної безпеки негативно впливають внутрішні економічні та соціально-політичні фактори.

Воєнно-економічне та військово-технічне забезпечення воєнної безпеки держави безпосередньо залежать від оборонно-промислового комплексу країни.

Цілі та основні завдання воєнної політики

Україна прагне підтримувати дружні відносини з усіма державами світу на основі міжнародних договорів, укладених на принципах рівноправності, невтручання у внутрішні справи, взаємоповаги до незалежності, суверенітету і територіальної цілісності.

Основною метою воєнної політики України є створення умов для відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету і недоторканності в межах державного кордону України.

Основними цілями у сфері воєнної політики України є:

– відбиття збройної агресії Російської Федерації проти України;

– забезпечення обороноздатності України на рівні, достатньому для запобігання виникненню збройного конфлікту, а у разі збройного конфлікту – для його локалізації та нейтралізації;

– участь України у реалізації спільної політики безпеки та оборони Європейського Союзу;

– удосконалення системи забезпечення воєнної безпеки, яка б гарантувала надійний захист держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, гідне сприйняття України на міжнародному рівні та відповідає критеріям членства України в ЄС і НАТО.

Виходячи із засад внутрішньої і зовнішньої політики, з урахуванням характеру актуальних загроз національній безпеці основними завданнями воєнної політики України найближчим часом і в середньостроковій перспективі є:

– локалізація та нейтралізація у найкоротший термін воєнно-політичної кризи у східних регіонах України, запобігання її переростанню у масштабну збройну агресію;

– ліквідація не передбачених законом збройних формувань та відновлення повного контролю державного кордону України;

– відновлення престижу військової служби;

– інтегрування добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України, брали безпосередню участь в антитерористичній операції в Донецькій і Луганській областях, забезпеченні її проведення, до складу збройних сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів;

– реформування Збройних сил України з метою досягнення оперативної й технічної сумісності зі збройними силами держав – членів НАТО;

– удосконалення системи мобілізаційної підготовки та мобілізації, зокрема забезпечення створення необхідної кількості підготовленого військового резерву;

Основними цілями застосування Україною воєнної сили є:

– відсіч збройної агресії з використанням усіх необхідних сил і засобів, форм та способів збройної боротьби, недопущення ескалації та поширення агресії на території України, завдання агресору поразки (втрат) та примушення його до відмови від подальшого застосування воєнної сили з повним відновленням територіальної цілісності та суверенітету України, а також до надання гарантій щодо відшкодування завданих збитків;

– у разі збройного конфлікту на державному кордоні України – забезпечення захисту державного кордону України, ліквідація (локалізація, нейтралізація) збройного конфлікту на початковій стадії і недопущення його переростання у війну;

– у разі збройного конфлікту всередині держави – ліквідація (локалізація, нейтралізація) не передбачених законом збройних формувань, посилення охорони і захисту важливих державних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури, а також демонстрація готовності й рішучості щодо недопущення втручання іншої держави (коаліції держав) у внутрішні справи України.

Застосування Україною воєнної сили та реалізація заходів цивільного захисту здійснюватимуться відповідно до норм міжнародного гуманітарного права.

Ключовими завданнями створення умов для відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України є:

– комплексне реформування системи забезпечення національної безпеки до рівня, прийнятного для членства в ЄС і НАТО;

– створення ефективного сектору безпеки та оборони, що забезпечує достатні спроможності національної оборони для відсічі збройної агресії;

– розвиток Збройних сил України за західними стандартами та досягнення сумісності із збройними силами держав – членів НАТО.

**Суспільно-політичні, економічні
та інші умови реалізації воєнної політики.
Воєнно-політичні та воєнно-стратегічні
обмеження**

Збройний конфлікт у східних регіонах України виявив серйозні недоліки воєнно-економічної політики нашої держави, зокрема тривале недофінансування потреб сил оборони та нераціональне використання виділених ресурсів, відсутність державної підтримки реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу. В оборонно-промисловому комплексі України загострюються проблеми, викликані, зокрема, розривом коопераційних відносин із Російською Федерацією, втратою основних фондів підприємств унаслідок тимчасової окупації території України. У військово-технічній сфері проблемними залишаються питання нестачі сучасних засобів збройної боротьби, неготовності ремонтної бази, несправності озброєння та військової техніки.

**Шляхи досягнення цілей воєнної політики
України**

Визначальним фактором зміцнення воєнної безпеки є реформування сил оборони.

Формування національних оборонних спроможностей буде здійснюватися шляхом:

– удосконалення законодавства з питань оборони України, належного унормування діяльності у воєнній сфері та адаптації базових законодавчих, концептуальних і

програмних документів із питань оборони до сучасних реалій;

- покращання взаємодії та координації дій органів державної влади і складових сектору безпеки та оборони з урахуванням особливостей сучасної збройної боротьби, у ході якої широко використовуються не лише традиційні військові операції (дії), а й різноманітні невоєнні сили та засоби;

- створення та впровадження єдиної стратегії комунікацій суб'єктів сектору безпеки та оборони, визначення єдиного органу для координації та контролю її реалізації;

- удосконалення системи кризового планування та управління у сфері оборони, впровадження стандартів управління військами, прийнятих у державах – членах НАТО, із забезпеченням постійної готовності органів управління до виконання завдань, їх регулярних навчань і тренувань, а також децентралізованого стилю управління;

- удосконалення аналітичних спроможностей та взаємозв'язків на державному рівні, модернізації системи воєнної розвідки на стратегічному та оперативнотактичному рівнях, приведення систем воєнної розвідки та військової контррозвідки у відповідність із стандартами НАТО;

- уточнення функцій і завдань, перегляду структури і кількості сил оборони, зокрема Збройних сил України та їх функціональних структур – сил негайного реагування, сил нарощування, сил резерву, сил і засобів бойового чергування;

- удосконалення засад застосування та підготовки сил оборони до дій в умовах сучасної війни.

Збройні сили України у взаємодії з іншими складовими сектору безпеки та оборони дотримуватимуться прийнятих у державах – членах ЄС і

НАТО – стандартів щодо діяльності й розподілу функцій та основних завдань.

Основна роль у забезпеченні воєнної безпеки України належить Збройним силам України.

Україна вважає, що кожна держава має право гарантувати власну безпеку шляхом інтеграції в такі безпекові структури, які найбільше відповідають її інтересам.

З відмовою від політики позаблоковості Україна вибудовує нові підходи до забезпечення національної безпеки, надає пріоритет участі в удосконаленні та розвитку євроатлантичної та європейської систем колективної безпеки. Для цього Україна буде інтегруватися до європейського політичного, економічного, правового простору з метою набуття членства в ЄС, а також поглиблювати співпрацю з НАТО для досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації.

Висновки до розділу 1

У першому розділі подано навчальний матеріал, що стосується вивчення концепції національної політики України, а саме: національної безпеки та національних інтересів держави, воєнний аспект національної безпеки. Крім того, навчальний матеріал розкриває сутність обороноздатності як важливого елемента воєнної безпеки, а також сутність Воєнної доктрини України. Знання цього навчального матеріалу дасть можливість слухачам одержати знання, що будуть застосовані у практичній діяльності.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Національна безпека, нація, рівні безпеки, політична стабільність, сфери національної безпеки, масштаб воєнної небезпеки, воєнна доктрина.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Дайте визначення національної безпеки.
- 2 Шляхи зміцнення національної безпеки.
- 3 Основні сфери національної безпеки.
- 4 Воєнний аспект у системі національної безпеки.
- 5 Сутність воєнної безпеки.
- 6 Напрями воєнної безпеки, характеристика.
- 7 Масштаб воєнної безпеки, характеристика.
- 8 Основні напрями державної політики з питань національної безпеки України.
- 9 Рівні воєнної небезпеки.
- 10 Сутність воєнної доктрини.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ВОЄННО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ У ПІДРОЗДІЛІ

2.1 Загальні положення щодо організації та проведення ідеологічної роботи

Утворення якісно нових, невеликих за кількістю, всебічно підготовлених, мобільних та боєздатних Збройних сил України (далі – Збройні сили) потребує визначення нових ідеологічних і світоглядних орієнтирів виховання духовності військовослужбовців, зокрема й ідеологічних засад діяльності Збройних сил як інституту держави, призначеного виконувати конституційні завдання щодо оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності.

Актуальність проблеми обумовлена тим, що існуюча система роботи з особовим складом Збройних сил потребує посилення ідеологічної складової виховання особового складу, спрямованої на формування світогляду воїна – захисника Вітчизни, громадянина і патріота, усвідомлення ним особистої відповідальності за захист Батьківщини. Потребує відновлення системоутворювального елементу формування духовного потенціалу Збройних сил, яким є ідеологічна робота.

У Концепції воєнно-ідеологічної роботи терміни вживаються у такому значенні:

– ідеологічна робота в збройних силах (далі – ідеологічна робота) – цілеспрямована діяльність органів військового управління, командирів, штабів, органів із

роботи з особовим складом усіх рівнів щодо формування у військовому середовищі системи світоглядних ідеалів, цінностей та орієнтирів в інтересах ефективного вирішення завдань оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності;

– виховна робота – система заходів щодо впливу на свідомість, світогляд, волю і почуття військовослужбовців, цивільного персоналу з метою формування в кожному з них ідейно-моральних якостей особистості, готової свідомо виконувати службові обов'язки, і розвитку у військових колективах загальної зацікавленості в підвищенні рівня та якості вирішення завдань за призначенням;

– інформаційно-пропагандистське забезпечення – комплекс заходів щодо своєчасного доведення і роз'яснення суспільно значущої інформації військовослужбовцям і цивільному персоналу, інформаційного просування інтересів забезпечення обороноздатності країни, розроблення та реалізації заходів, спрямованих на формування іміджу Збройних сил;

– військово-патріотичне виховання – процес цілеспрямованого, систематичного, організованого та планомірного впливу на свідомість і поведінку особового складу щодо формування патріотизму через виховання високих громадянських, моральних, психологічних, військово-професійних і фізичних якостей, необхідних для реалізації його інтелектуального та творчого потенціалу в інтересах всебічного розвитку суспільства і збройних сил України, забезпечення безумовної готовності до сумлінного виконання військового обов'язку та захисту Вітчизни;

– культурно-просвітницька робота – комплекс заходів, спрямованих на підвищення рівня духовності, загальної, професійної та особистої культури військовослужбовців і цивільного персоналу, їх долучення до культурних цінностей Українського народу, здорового

способу життя, формування військових традицій та ритуалів;

– захист від негативного інформаційно-психологічного впливу – комплекс заходів організаційного, інформаційного, психологічного характеру щодо попередження, зриву, послаблення, ліквідації наслідків впливу на військовослужбовців, цивільний персонал, членів їх сімей та населення зовнішніх та внутрішніх джерел загроз інформаційно-психологічній безпеці.

Метою Концепції є посилення ідеологічної складової в загальній системі виховання особового складу Збройних сил, надання виховному процесу ідейної основи, цільової спрямованості та методологічних орієнтирів.

Концепція визначає основні засади ідеологічної роботи в Збройних силах, принципи та порядок її реалізації.

Положення Концепції ґрунтуються на Конституції України, законах України, Воєнній доктрині України, Стратегії національної безпеки і оборони України, Концепції реформування та розвитку збройних сил України, Статутах Збройних сил України, інших нормативно-правових актах Президента України – Верховного Головнокомандувача Збройних сил України, Кабінету Міністрів України.

Ідеологічна робота організовується відповідно до вимог чинного законодавства України, правових актів Міністра оборони України та начальника Генерального штабу – Головнокомандувача збройних сил України, наказів командирів (начальників) усіх рівнів і відповідних вказівок Департаменту соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України, Головного управління з роботи з особовим складом Збройних сил України.

Ідеологічна робота є невід’ємною складовою процесу бойової підготовки та повсякденної діяльності Збройних сил.

Основною метою ідеологічної роботи є досягнення і підтримання високого морального духу особового складу Збройних сил, виховання у військовослужбовців почуття особистої відповідальності за захист Вітчизни, розуміння засад державної політики та заходів, що здійснюються в інтересах забезпечення національної та міжнародної безпеки.

Основними завданнями ідеологічної роботи є:

- формування в особового складу Збройних сил свідомого розуміння державної політики у військовій сфері, виховання патріотизму, особистої відповідальності за захист Вітчизни, вірності Конституції України, Військовій присязі, Бойовому Прапору, бойовим традиціям, сміливості та мужності, готовності до самопожертви в ім'я Батьківщини;

- підтримка морально-психологічного стану військовослужбовців і цивільного персоналу на рівні, що забезпечує виконання завдань, покладених на Збройні сили;

- формування в особового складу цілісного світогляду та активної життєвої позиції;

- сприяння формуванню позитивного іміджу Збройних сил у суспільстві та посилення їх авторитету;

- згуртування військових колективів, формування у військовослужбовців і цивільного персоналу особистих якостей, що забезпечують бездоганне виконання ними службових обов'язків, дотримання військової та трудової дисципліни;

- створення належних соціальних і правових умов життєдіяльності військовослужбовців та цивільного персоналу, забезпечення їх соціально-психологічної адаптації до специфічних умов і характеру виконання службових обов'язків;

- формування сприятливої суспільно-політичної обстановки в місцях дислокації військових частин;

- формування у військовослужбовців морально-психологічної стійкості, надання їм необхідної психологічної допомоги;

- захист військовослужбовців та цивільного персоналу від негативного інформаційно-психологічного впливу.

Ідеологічна робота здійснюється за такими напрямками:

- інформаційно-пропагандистське забезпечення;
- військово-патріотичне виховання;
- культурно-просвітницька робота;
- захист від негативного інформаційно-психологічного впливу.

Ідеологічна робота здійснюється у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями та засобами масової інформації.

Суб'єктами ідеологічної роботи у Збройних силах є Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних сил України, інші органи військового управління, командири (начальники) усіх рівнів, засоби масової інформації, заклади культури, громадські та релігійні організації.

Ключовою фігурою ідеологічної роботи є офіцерський склад, який повинен бути взірцем культури та вихованості, активно впливати на формування загальної культури суспільства.

Відповідальність за стан ідеологічної роботи покладається на керівників органів військового управління, командирів (начальників) усіх рівнів.

Безпосередня організація ідеологічної роботи покладається на Департамент соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України, Головне управління з роботи з особовим складом Збройних сил України, командирів (начальників) усіх рівнів та їх заступників з роботи з особовим складом.

Оцінювання стану ідеологічної роботи є одним з основних критеріїв загального оцінювання ефективності діяльності органів військового управління, командирів з'єднань, військових частин та їх заступників.

Об'єктами ідеологічної роботи є: військовослужбовці, цивільний персонал, члени сімей військовослужбовців, військові колективи, громадський актив військових частин, учнівська і студентська молодь, вихованці ліцеїв із посиленою фізичною підготовкою та кадетських корпусів.

Під час організації ідеологічної роботи враховуються регіональні умови дислокації військових частин, якісна характеристика особового складу, його вікові, релігійні, історичні, національні особливості та світоглядні переконання.

Основні зусилля ідеологічної роботи спрямовуються насамперед на молодших офіцерів, військовослужбовців військової служби за контрактом та військовослужбовців строкової військової служби.

Принципи ідеологічної роботи:

- науковий підхід і конкретність у роботі;
- безперервність, цілеспрямованість та адресність;
- варіативність технологій і змісту ідеологічного впливу;
- поєднання сил і засобів у досягненні мети;
- своєчасність та доцільність прийняття рішень, прогнозування їх соціально-психологічних наслідків;
- стійкість і безперервність управління.

Результатом упровадження цієї Концепції стане:

створення системи ідеологічного впливу на особовий склад збройних сил, що забезпечує глибоке усвідомлення кожним військовослужбовцем необхідності дотримання вимог Конституції та законів України у военній сфері, Військової присяги, виконання завдань Президента України – Верховного Головнокомандувача Збройних сил України, Міністра оборони України, начальника Генерального штабу –

Головнокомандувача Збройних сил України, особистої відповідальності за захист Вітчизни;

досягнення і підтримання необхідного рівня готовності та здатності органів військового управління, з'єднань, військових частин, закладів, установ та організацій Збройних сил до виконання завдань оборони України, захисту її суверенітету, незалежності та територіальної цілісності;

подолання негативних явищ у військових колективах, забезпечення належного рівня військової дисципліни та правопорядку;

припинення процесу плинності офіцерських кадрів та військовослужбовців військової служби за контрактом;

формування позитивного іміджу та підвищення авторитету Збройних сил у суспільстві.

2.2 Військове виховання

Виховання особового складу Збройних сил України обумовлене запитами військової практики, специфікою завдань, що виконують військові частини та підрозділи як у мирний час, так і в бойових умовах. У зв'язку з тим що виховна робота, в підрозділі проводиться в умовах постійної бойової готовності, безумовного виконання вимог військової дисципліни і встановленого порядку і передбачає особливу цілеспрямованість та організованість.

Суб'єктами виховного процесу в підрозділі є командири підрозділів, офіцери виховної роботи, самі військові колективи.

Об'єктами виховного впливу є усі військовослужбовці, які мають певні знання, навички, вміння, погляди, життєвий досвід.

Мета виховання випливає з вимог суспільства, держави до військовослужбовців ЗСУ та характеру

сучасної війни. Головна мета виховання – підготовка високопрофесійного військовослужбовця, здатного успішно вести бойові дії.

Складовими частинами процесу виховання військовослужбовців є:

- ідейно-політичне виховання;
- військове виховання;
- правове виховання;
- естетичне виховання;
- фізичне виховання.

Основу структури виховання як процесу становить:

- а) суб'єкт виховання (офіцери, військові колективи);
- б) об'єкт виховання;
- в) система відносин;
- г) впливи;
- г) зв'язки між цими поняттями.

Військова педагогіка затверджує принципи виховання особового складу Збройних сил України. Принципи виховання – це науково обґрунтовані, вихідні керівні педагогічні положення, що набрали форми нормативних вимог, обов'язкові для діяльності будь-якого вихователя, на основі яких виконується вся виховна діяльність.

У сучасній військовій педагогіці обґрунтована система принципів виховання:

- науковість та цілеспрямованість виховного впливу;
- виховання у процесі військової діяльності;
- виховання військовослужбовців у колективі та через колектив;
- індивідуальний і диференційований підхід;
- поєднання вимог до військовослужбовців із повагою до їх особистості та турботою про них;
- опір на позитивне в особі воїна і військового колективу;

– єдність, злагодженість виховних впливів.

2.2.1 Завдання, основні принципи виховання, сутність і зміст виховання

Виховання військовослужбовців має визначальне значення у забезпеченні самовідданого і компетентного виконання священного обов'язку перед Батьківщиною. Воно цілком обґрунтоване і закономірно є пріоритетним напрямком службової діяльності кожного командира. Тому готовність і підготовленість командира здійснювати виховну роботу у підрозділі відповідно до загальної мети виховання і в інтересах вирішення поставлених завдань стає одним із визначальних факторів підтримання високої бойової готовності підрозділу.

Для виявлення оптимальних моделей, алгоритму і технології виховної роботи командирові важливо визначитись із сутністю процесу виховання, його змістом, закономірностями, принципами.

Особистість воїна формується і розвивається під впливом багатьох факторів:

- 1) об'єктивних і суб'єктивних;
- 2) природних і суспільних;
- 3) внутрішніх та зовнішніх;
- 4) незалежних від волі та свідомості людей, які діють стихійно або на науковій основі відповідно до поставленої мети виховання.

Отже, *процес виховання* – це динамічне, складне явище, що здійснюється на основі цілеспрямованого організованого формування особистості як громадянина і воїна незалежної держави.

Мета, завдання виховання визначаються потребами сучасного суспільно-економічного розвитку України,

розбудови її Збройних сил. Система виховної роботи у Збройних силах базується на ідеї гуманізму, оновлення, демократичності й передбачає ряд основних аспектів:

а) ідею реалістичних цілей виховання та різнобічний розвиток особистості воїна, який базується на здібностях;

б) ідею самовизначеності воїна – процес інтеграції окремих позитивних якостей в єдине ціле;

в) ідею спільної життєдіяльності, духовного єднання воїнів та командирів – заміну авторитарності впливу командира на безпосередню співпрацю з військовослужбовцями;

г) ідею спрямування особистості воїна – центр усієї виховної роботи повинен бути спрямований на суб'єкт виховання, а не на програми виховання;

д) ідею добровільності – щоб командир домагався вияву у воїнів інтересу до служби, прагнення до саморегуляції своїх природних сил, власної ініціативи щодо виконання службових обов'язків.

Процес виховання військовослужбовців базується на об'єктивних і суб'єктивних факторах.

Формування позитивних загальнолюдських якостей (людяність, доброта, чесність, порядність) має об'єктивний закономірний характер.

Система організованих, цілеспрямованих впливів на особистість воїна з боку командирів, товаришів по службі є суб'єктивним фактором.

Процес виховання

1 Оволодіння статутними нормами і правилами поведінки. В умовах військової служби воїн повинен не лише знати загальні правила, а й засвоїти правила та вимоги військових статутів і зрозуміти їх суть, обумовленість цих правил та норм поведінки потребами

виконання свого військового обов'язку перед народом України.

2 Формування переконань. У процесі формування переконань командир повинен застосовувати різноманітні методи і прийоми, що дозволяють йому домогтися глибокого розуміння суспільних норм та правил поведінки.

Переконання – це тверді погляди на що-небудь, які базуються на певних положеннях, думках і в свідомості військовослужбовців пов'язані з глибоким і щирим визнанням та переживанням їх істини, беззаперечної переконливості. Переконання формуються досвідом воїна під впливом навколишньої дійсності в процесі навчально-виховної роботи та повсякденного життя.

3 Формування почуттів військовослужбовця. Формування почуттів особистості є невід'ємною частиною виховного процесу. Необхідно, щоб виховний вплив на вихованців мав безпосереднє емоційне забарвлення, переживання правильності тих чи інших положень, правил та норм поведінки.

Почуття – це особлива норма ставлення військовослужбовця до явища, події, самої дійсності, зумовлена їх відповідністю чи невідповідністю потребам особистості.

Формування почуттів полягає в тому, що замість байдужого ставлення до важливих явищ життя виникає адекватне позитивне емоційне ставлення. Процес формування почуттів у воїнів є досить складним явищем і здійснюється впродовж усієї служби та подальшого життя особистості військовослужбовця. У виховній роботі з воїнами процес формування почуттів повинен бути адекватним і віковим та відповідати призовним особливостям психічного розвитку.

4 Вироблення умінь і навичок у поведінці. Цей етап передбачає озброєння воїнів умінням і навичками діяти в

процесі військових і суспільних відносин відповідно до належних норм та правил поведінки у здійсненні повсякденної військової діяльності. Переконання – це лише керування до дії, бо на цій основі необхідно виробити позитивні й необхідні вміння і навички в поведінці військовослужбовця.

5 Самовиховання особистості військовослужбовця.

Самовиховання передбачає опору та розвиток творчих здібностей і власних інтересів воїна.

Процес виховання особистості має складну структуру, до якої входять:

- а) самовиховання;
- б) цілеспрямоване виховання;
- в) перевиховання особистості воїна.

Структура виховного процесу базується на конкретних завданнях формування особистості:

- 1) виховання воїна активним, свідомим громадянином, захисником незалежної держави;
- 2) розвиток у воїна позитивних загальнолюдських якостей;
- 3) навчання воїна співжиття та адаптації після звільнення з рядів Збройних сил у суспільному житті;
- 4) розвивання творчих здібностей воїна.

Виконання цих завдань базується на двох аспектах: психологічному та педагогічному. *Психологічний аспект передбачає:*

- а) сприймання інформації про статутні правила і норми поведінки;
- б) узагальнення одержаної інформації конкретним військовослужбовцем;
- в) осмислення та розуміння одержаної інформації з правил поведінки;
- г) закріплення знань і статутних норм та правил поведінки та використання їх у практичній діяльності.

Педагогічний аспект передбачає:

- а) мету та завдання виховання;
- б) зміст виховання особистості воїна;
- в) форми організації виховного процесу;
- г) критерії вихованості особистості воїна.

У педагогічній технології, що розглядає теорію виховання як провідну ланку у формуванні особистості, наголошується на тому, що виховний процес має *двосторонній характер*.

З одного боку, на військовослужбовця діють впливи, що свідомо організовані командирами, громадськістю та засобами масової інформації;

З іншого боку, військовослужбовець – це складне природне явище, особистість якого здатна до реальної самооцінки навколишньої дійсності.

Отже, свідомість воїна, на основі якої базуються почуття, переконання, навички у поведінці, є провідною ланкою у виховному процесі.

Закономірності процесу виховання:

1 Обумовленість виховання суспільними потребами та умовами служби.

Вона передбачає:

- національну гордість військовослужбовця;
- врахування традицій, ментальності українського народу;
- розвиток позитивних матеріальних і духовних потреб, які виражаються в процесі військової діяльності.

Ця закономірність реалізується таким чином:

- а) на заняттях в аудиторії, в польових умовах, у ході несення служби;
- б) на виховних заходах (виховна година, зустріч із відомими людьми, ветеранами війни тощо).

2 Взаємозалежність виховання, навчання, освіти та розвитку особистості. Ця закономірність виражає

підхід до особистості воїна з позицій такого правила: виховуючи – навчай, а навчаючи – виховуй, і вона передбачає:

- а) удосконалення інтелекту і логічного мислення;
- б) розвиток творчих здібностей воїна як особистості;
- в) вироблення навичок до самовдосконалення.

3 Визначальна роль діяльності в спілкуванні та вихованні особистості військовослужбовця. Ця закономірність тісно пов'язана з формами розумового, морального, духовного та естетичного виховання, вчить думати, висловлюватися як усно, так і письмово.

4 Залежність виховання від вікових (призовних) та індивідуальних особливостей воїнів.

5 Взаємозв'язок воїна і військового колективу у виховному процесі.

Принципи і закономірності виховання

Системний характер виховання у підрозділі проявляється як цілеспрямована, організаційно оформлена взаємодія всіх суб'єктів військової праці, що регулюється дійсним законодавством, педагогічними принципами і спрямована на забезпечення успішного вирішення завдань військової служби та підготовки.

Сучасна реальність свідчить про те, що у виховному процесі серед інших закономірностей можна виділити власне *педагогічні закономірності виховання військовослужбовців.*

1 Обумовленість мети і завдань виховної роботи конституційними, морально-етичними орієнтирами і позиціями, правовими рамками служби.

У цій закономірності відображена соціальна детермінованість виховання, що є важливою функцією держави, яка реалізується у специфічному інституті – у

Збройних силах України.

У зв'язку з цим основні керівні лінії виховної роботи повинні виходити від державних структур, фокусуючись на формуванні військовослужбовця, військового колективу, забезпеченні ефективності військової праці.

2 Відповідність моделі й технології виховання вимогам нормативних документів, науково-методичним рекомендаціям.

Суть урахування цієї закономірності полягає у неможливості сформувати монолітне, боездатне військо без єдиних засад, без обґрунтованих вимог до виховного процесу.

3 Залежність результатів виховання не лише від виховної діяльності, а й від реальних умов, взаємодії в конкретних ситуаціях.

Відповідно до цієї закономірності організатор виховного процесу повинен забезпечити нормальні умови життя і діяльності військовослужбовців. Це передбачає найкраще задоволення всього комплексу потреб особового складу, яке лише можливе у реальній ситуації. Із цією метою потрібні координація та взаємодія виховних, організаційних і обслуговуючих заходів. Особливу увагу необхідно надавати поєднанню виховання, навчання, морально-психологічного, соціального і побутового забезпечення.

Урахування закономірностей виховної роботи здійснюється шляхом застосування *принципів виховання*.

Принципи виховання

Теоретичною основою принципів виховання є вище перелічені закономірності виховання.

Принципи виховання – це вихідні положення, що визначають основні вимоги до процесу виховання

особистості військовослужбовця, його змісту, організації, форм, методів і прийомів.

Як і принципи навчання, принципи виховання об'єктивні за змістом, але суб'єктивні за формою свого існування, тому знання вимог принципів виховання, закономірностей виховного процесу, які вони відображають, дозволяють вихователю свідомо й творчо вирішувати завдання виховання воїнів, систематизувати та впорядковувати свою діяльність, здійснювати педагогічно обгрунтовано, впевнено досягати поставленої мети виховання. Дотримання принципів виховання дозволяє командирові прогнозувати розвиток виховного процесу в підрозділі.

1 Принцип гуманізації та демократизації виховного процесу. Цей принцип означає, що вся виховна робота в підрозділі підпорядковується завданням формування громадянина, захисника незалежної України. Гуманістичний аспект цього принципу передбачає:

а) виховання людяності і доброти, чесності та справедливості, рис стійкого захисника Вітчизни;

б) виховання свідомої дисципліни, краси військової служби, її необхідності;

в) формування творчих задатків як громадянина своєї держави, її захисника.

Виходячи з цього принципу, командир особливого значення надає формуванню у воїнів основ світогляду, що базується на наукових закономірностях. Командир допомагає військовослужбовцю виробити реальні уявлення про особливості виконання патріотичного обов'язку у Збройних силах України, залучити до участі в усіх видах суспільної діяльності у підрозділі.

Цей принцип реалізується таким чином:

– під час проведення планових занять, на навчаннях тощо;

– у ході проведення політико-виховної роботи у підрозділах;

– під час проведення спеціальних тематичних вечорів, зустрічей із кращими людьми даної місцевості, ветеранами війни, праці;

– у процесі інших заходів тощо.

Реалізації вимог цього принципу повинна сприяти громадськість.

2 Принцип зв'язку виховання з реаліями військової служби, життям суспільства (соціально-ціннісна спрямованість виховання). Цей принцип реалізується за такою самою системою, як і попередній. Його особливість полягає в тому, що він визначається також конкретними умовами будівництва суверенної України.

Він передбачає:

а) широке ознайомлення з повсякденним життям військового підрозділу, Збройних сил України, їх завданнями, з життям і діяльністю українського народу;

б) залучення військовослужбовців до проведення заходів загального рівня (наради, виконання культмасових заходів тощо).

3 Принцип виховання військовослужбовця в колективі у ході спільної діяльності.

Цей принцип реалізується:

а) через соціальні та статутні відносини в колективі;

б) у процесі вирішення завдань навчально-бойової підготовки, пізнавальної діяльності;

в) у суспільно-корисній роботі та культурно-масових заходах.

4 Єдність вимог і повага до особистості воїна. Суть принципу впливає з моральних цінностей (совість, честь, права, порядність) та гуманного ставлення до особи військовослужбовця.

5 Послідовність, систематичність та єдність виховних впливів.

Суть принципу полягає в тому, що цілеспрямований вплив на військовослужбовця характеризується єдністю вимог командирів, колективу, батьків.

6 Відповідність віковим (призовним) та індивідуальним особливостям воїнів. Реалізуючи цей принцип, офіцер-вихователь повинен ураховувати:

- фізичні дані (різний стан здоров'я);
- психологічні дані (темперамент, особливості характеру, інтереси, нахили, задатки);
- інші дані (звідки призваний військовослужбовець, набутий досвід, уміння, навички тощо).

7 Свідомість, самодіяльність та активність воїнів.

Суть принципу впливає із засад демократизації нашого суспільства і передбачає формування свідомої, творчої особистості воїна, вимагає його активної самодіяльності та політичної активності.

8 Принцип правової домінантності командира у виховній діяльності – основа керівництва виховною роботою. Вона відповідно до вимог цього принципу повинна мати активний, динамічний характер.

Головними його учасниками є командири всіх ступенів, підлеглі та військовий колектив, які одночасно є й суб'єктами, і об'єктами виховання.

Методи виховання, умови їх ефективного використання

Оволодіння методами виховання та їх системне використання дозволяють командирові не лише чітко уявляти собі, що робити повсякденно з підлеглими, а й визначати перспективу виховної роботи, виявляти ефективні засоби для досягання її мети.

На вибір конкретних педагогічних методів впливає багато факторів. З одного боку, це *ситуативні фактори*:

- 1) стан підлеглого і військового колективу;
- 2) психологічні особливості командира-вихователя;
- 3) зовнішні обставини тощо.

З іншого боку, *дія факторів сталого характеру* обумовлює усвідомлений та спланований вибір методів виховання. Це:

- 1) рівень свідомості воїна;
- 2) зрілість військового колективу;
- 3) ступінь духовного і морального розвитку військовослужбовця;
- 4) засвоєний стиль виховання;
- 5) потреба у використанні нових методів взаємовідносин вихователів та воїнів тощо.

Комплексний підхід до виховання, будучи скоординованою взаємодією всієї різноманітної педагогічної діяльності посадових осіб, суспільних організацій та військових колективів у процесі ратної праці та дозвілля особового складу, передбачає використання системи методів – сукупності взаємозв'язаних методів, об'єднаних єдиною метою.

Отже, *методи виховання* – це засоби впливу на свідомість, волю, поведінку і систему відносин військовослужбовця з метою формування активних громадян незалежної України.

Метод виховання – поділяють на окремі елементи, які називають *прийомами* виховання. В одних умовах метод є самостійним шляхом розв'язання педагогічного завдання, в інших – прийомом (бесіда як метод формування поглядів та переконань і бесіда як прийом методу навчання).

Виховання – двосторонній процес, що поєднує діяльність командира і діяльність військовослужбовця.

Щоб викликати активну готовність до виховного впливу, необхідно поставити воїна в певні умови.

Засобами виховання називають *доцільно організовані методичні шляхи* вирішення виховних завдань. Це можуть бути: предмети, військова техніка, наочні посібники, книги, радіо, телебачення і види діяльності: засоби мистецтва, живе слово педагога, навчання в полі, громадська робота.

Перша група методів формування суспільної свідомості. До неї відносять *методи всебічного впливу* на свідомість, почуття та волю військовослужбовців із метою формування у них загальнолюдських, національно-патріотичних якостей, поглядів і переконань.

Пояснення – найбільш поширений метод. Його мета – розкрити соціальний, моральний, естетичний зміст тих чи інших вимог до військовослужбовця, його служби та обов'язків, подій і явищ, допомогти йому правильно оцінити сутність своїх дій та вчинків.

Розповідь – вибір теми визначається її актуальністю. Ефект досягається тоді, коли є впевненість і переконаність командира в тому, що розповідь досягне поставленої мети.

Бесіда – теми різні: етичні, політичні, пізнавальні тощо. У бесіді командир спирається на досвід військовослужбовців.

Лекція – це розгорнутий та організований у доступну форму системний виклад того чи іншого соціально-політичного, військово-патріотичного, морального, ідейно-естетичного змісту. Логічним центром лекції є якийсь теоретичне узагальнення, а конкретні дані служать ілюстрацією.

Лекція повинна характеризуватися:

- а) переконливістю доказів та аргументів;
- б) обґрунтуванням і композиційною чіткістю;
- в) пафосом;

г) сприянням ідейно-патріотичному, емоційному впливу.

Диспут – це метод формування думок, оцінок, переконань, що базуються на закономірності та знаннях, одержаних у ході зіткнення думок, різних точок зору, і завжди відрізняються високою мірою узагальнення, стійкості та гнучкості. Призначення диспуту – створювати орієнтовану основу для творчих пошуків і самостійності рішень.

Приклад – військовослужбовці дуже схильні до наслідування у зв'язку з недостатнім життєвим досвідом, складною ситуацією у суспільстві, відсутністю стійких звичок поведінки.

Громадська думка – вихователь намагається, щоб його вимога стала вимогою колективу. Для формування здорової суспільної думки командир залучає всіх вихованців (воїнів) для обговорення подій у колективі, країні, різних явищ тощо.

Привчання – організація планомірного і регулярного виконання військовослужбовцями статутних настанов із метою перетворення їх на звичні форми військової й суспільної поведінки.

Звичка – це той процес, за якого думка переходить у справу.

Вправа. Вправа містить у собі багаторазове повторення певних дій, вчинків, але це не механічне повторення, а свідомий творчий процес. У результаті вправ формуються вміння і навички, звички, нові знання, розвиваються розумові здібності.

Доручення – сприяє формуванню громадської активності. Щоб доручення виховувало, воїни повинні знати суспільну значущість доручення.

Друга група: методи організації діяльності військовослужбовців і формування досвіду поведінки.

Передбачає:

а) *педагогічну вимогу* – конкретне завдання для воїна, щоб виявити його ставлення до служби, вміння знайти нестандартне рішення;

б) *громадську думку* – думка військового колективу, який впливає на формування позитивних чи негативних рис особистості;

в) *створення виховних ситуацій*.

Третя група: методи стимулювання діяльності поведінки військовослужбовця. До цієї групи належать:

1 Методи залучення військовослужбовця до творчої діяльності:

а) виконання творчих завдань;

б) виготовлення муляжів, схем тощо;

в) удосконалення військових тренажерів, приладів та ін.;

г) участь у конкурсах, змаганнях тощо.

2 Методи заохочення:

а) система заохочень;

б) використання засобів масової інформації;

в) матеріальні стимули (відпустка, цінні подарунки, подяки, грамоти).

Основні прийоми виховання:

1 Заохочення військовослужбовця до позитивної поведінки: подяка, занесення подяки до особової справи, складання позитивної характеристики з відправленням рідним, на підприємство, відпустка.

2 Покарання: попередження, зауваження; оголошення усної догани; занесення догани до особової справи.

Четверта група – методи контролю:

а) облік результатів оцінювання поведінки командиром підрозділу;

б) написання характеристики;

в) ведення командиром щоденника виховної роботи

та обліку дисциплінарної практики;

г) самоаналіз власної поведінки.

В основу виховного процесу покладені не самі методи, а їх система. Педагогічної майстерності набуває той командир-вихователь, який сприяє і знаходить оптимальну відповідність методів виховання закономірностям військового та індивідуального розвитку військовослужбовців.

2.2.2 Індивідуальна виховна робота з особовим складом підрозділу

Серед багатьох форм та методів виховання військовослужбовців важливе місце належить індивідуальній виховній роботі. У діяльності командирів (начальників) її організації та проведенню необхідно надавати важливого значення, враховуючи її дієвість у вихованні та неможливість охопити масовими формами виховної роботи весь особовий склад.

Під індивідуально-виховною роботою потрібно розуміти комплекс індивідуальних, аналітичних і виховних заходів стосовно конкретної особистості з урахуванням вікових, соціальних, психологічних та інших особливостей. Вона проводиться з метою всебічного розвитку та підготовки військовослужбовця до виконання навчально-бойових завдань.

У процесі організації та проведення індивідуально-виховної роботи вирішуються такі завдання:

– глибоке та всебічне вивчення життєвого досвіду, індивідуальних і психофізіологічних особливостей військовослужбовця, оцінювання ступеня їх розвитку;

– визначення та оцінювання результатів службової діяльності військовослужбовця;

– підвищення рівня професійних навичок командного складу, озброєння його сучасними методами управління підлеглими;

– визначення форм та способів індивідуально-виховного впливу на військовослужбовців, охоплення повсякденним систематичним і цілеспрямованим виховним впливом усіх офіцерів, прапорщиків, сержантів та солдатів;

– формування необхідних для службової діяльності соціально-психологічних характеристик військовослужбовців, ціннісно-мотиваційних основ їх діяльності, установок на досягнення конкретних її результатів, попередження на основі знання індивідуальних особливостей військовослужбовців негативних вчинків, порушень військової дисципліни;

– найбільш доцільним є військово-професійне використання військовослужбовців за фахом, що відповідає їх можливостям та здібностям. Надання допомоги під час адаптації військовослужбовців до різноманітних видів бойової діяльності, умов військової служби, зняття стресових станів, психологічного розвантаження після виконання навчально-бойових завдань;

– правильна організація виховного впливу військового колективу на особистість кожного військовослужбовця.

Для забезпечення високої дієвості індивідуально-виховної роботи командир і його заступник із гуманітарних питань повинні створити систему її організації – продуману послідовність пов'язаних між собою заходів. Під час цього необхідно керуватися такими правилами, які потрібно розглядати як ***принципи організації індивідуально-виховної роботи:***

1 Охоплення індивідуальним виховним впливом усіх

без винятку військовослужбовців незалежно від посади, поведінки, досягнень та ставлення до службових обов'язків.

2 Організація індивідуально-виховної роботи згідно з вимогами статутів: начальник вчить та виховує своїх підлеглих.

3 В організації індивідуально-виховної роботи необхідно враховувати:

- стан справ у підрозділі, рівень згуртованості, наявність, склад і спрямованість мікрогруп;
- умови розташування підрозділу, частини, специфіку населених пунктів, склад та особливості місцевого населення;
- особливості військовослужбовців різних періодів служби;
- стан військової дисципліни та внутрішнього порядку, специфіку й частоту порушень.

4 Уміння бачити в діяльності людини, у виконанні нею свого військового обов'язку особистість. Розвиток, виховання та перевиховання здійснюються шляхом організації відповідної діяльності воїна. Ратна праця та навчання, якщо вони добре організовані, поєднуються з активною виховною роботою, організованим дозвіллям, мають велику виховну силу.

5 Систематичність, цілеспрямованість індивідуальної виховної роботи.

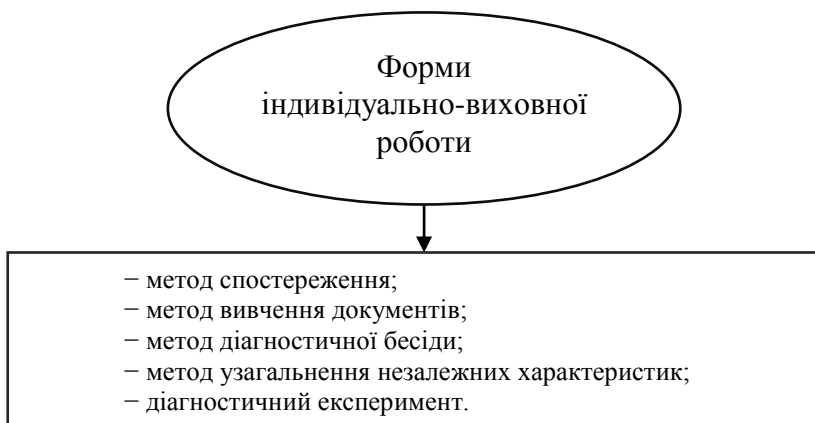
Для того щоб створити в частині (підрозділі) систему індивідуального виховання військовослужбовців, необхідно:

а) визначити, хто з ким індивідуально працює, періодичність та форми цієї роботи. Практика роботи засвідчує, що кожна посадова особа повинна працювати з певною категорією військовослужбовців, наприклад:

- *командир дивізіону (батареї) з метою підвищен-*

ння ефективності індивідуальної виховної роботи повинен знати ділові та психологічні якості офіцерів, прапорщиків, сержантів підрозділу, а командир батареї – військове звання, прізвище, термін служби, посаду, фах та сімейний стан кожного військовослужбовця. Крім того, командир підрозділу індивідуально працює з офіцерами, прапорщиками, працівниками Збройних сил України, сержантами підрозділу, з недисциплінованими військовослужбовцями та «групою ризику»;

– *командир взводу* індивідуально працює з особовим складом взводу і повинен досконально знати ділові та моральні якості, а також ім'я, прізвище і рік народження, рід занять до військової служби, сімейний стан, досягнення та недоліки кожного військовослужбовця в бойовій та гуманітарній підготовці;

прапорщиків та сержантів з організації та проведення індивідуальної роботи з військовослужбовцями. У практичному вихованні особового складу використовують такі форми роботи: командирську та гуманітарну підготовку, семінари, збори, дні молодого офіцера, інше. В умовах підрозділу основною формою є індивідуальне

навчання кожного військовослужбовця;

в) організувати оперативну та продуману службу інформацію. Кожний офіцер, прапорщик і сержант повинен чітко знати, про що, кого і з якою періодичністю він інформує. Мета інформації – вивчення настроїв, думок військовослужбовців і колективу в цілому, а також виховної діяльності в підрозділі. На основі цього командир і заступник із виховної роботи аналізують стан виховної роботи, вживають заходів із попередження негативних явищ, вносять корективи до системи виховання;

г) постійно узагальнювати та поширювати досвід індивідуальної виховної роботи в підрозділі. Узагальнення та поширення досвіду є, з одного боку, одним із напрямів навчання, а з іншого – формою інформації про хід та ефективність виховної роботи в підрозділі;

д) забезпечити постійний контроль за ходом та результатами індивідуальної роботи, надання допомоги вихователям.

Основні обов'язки командирів усіх ступенів щодо проведення індивідуально-виховної роботи визначені Статутом внутрішньої служби Збройних сил України.

Відповідно до вимог цього статуту командир батареї (роти) зобов'язаний:

– з пошаною ставитися до підлеглих, дбати про виховання рядових, сержантів і згуртування військового колективу;

– знати військове звання, прізвище, строк служби, посаду чи спеціальність, родинний стан, ділові якості та морально-психологічний стан кожного військовослужбовця роти (батареї), постійно проводити з ними індивідуально-виховну роботу;

– виховувати особовий склад на усвідомленні кожним військовослужбовцем свого військового обов'язку та вірності Військовій присязі;

– піклуватися про підлеглих, знати їх потреби, порушувати перед старшими начальниками питання про задоволення їх потреб.

Заступник командира батареї (роти) з гуманітарних питань зобов'язаний:

– забезпечувати соціально-психологічну адаптацію військовослужбовців до умов служби з урахуванням їх спеціальності та індивідуально-психологічних особливостей;

– знати кожного військовослужбовця, його ділові, професійні якості, морально-психологічний стан, запити, настрої, сімейний стан і відповідно до цього проводити виховну роботу;

– проводити заняття з сержантами з основ педагогіки та психології, навчати їх методів і форм індивідуальної роботи з підлеглими;

– здійснювати морально-психологічну підтримку військовослужбовців та їх підготовку до екстремальних умов під час бойових дій, формувати у них стійкість до психологічного і морального впливу противника;

– проводити виховну роботу з особовим складом батареї (роти), призначеним до варти (бойового чергування);

– дбати про створення соціальних і психологічних передумов гармонійного розвитку особистості кожного військовослужбовця;

– піклуватися про поліпшення матеріально-побутових умов підлеглих, їх соціальний і правовий захист, знати потреби та запити військовослужбовців, уживати заходів щодо задоволення скарг і заяв, підтримувати зв'язок із сім'ями особового складу батареї (роти).

Командир взводу зобов'язаний:

– із повагою ставитися до підлеглих, дбати про вихо-

вання рядових та сержантів і згуртування військового колективу;

- знати військове звання, прізвище, ім'я та по батькові кожного підлеглого, число, місяць і рік народження, віросповідання, ділові якості та морально-психологічний стан, захоплення, рід занять перед військовою службою, родинний стан, адресу батьків (рідних), успіхи й недоліки на службі, постійно вести індивідуальну роботу з виховання, складати іменний список особового складу взводу;

- виховувати особовий склад взводу в дусі поваги до військової служби;

- неухильно стежити за додержанням військовослужбовцями військової дисципліни у взводі;

- піклуватися про підлеглих, знати їх потреби, порушувати перед старшими начальниками питання про задоволення їх прохань, дбати про їх здоров'я, вживати заходів щодо його зміцнення;

- своєчасно доповідати командирові роти про потреби підлеглих, а також про застосовані заохочення і накладені стягнення на рядових, сержантів взводу.

Таким чином, індивідуальна виховна робота є одним з основних напрямів діяльності командирів та заступників із гуманітарних питань. Її дієвість та ефективність обумовлюються вмільм, науково обґрунтованим підходом, створенням і функціонуванням продуманої системи індивідуально-виховної роботи. Вона складається з двох взаємозв'язаних психолого-педагогічних процесів: вивчення індивідуальних особливостей військовослужбовців та організації їх виховання. Постійне цілеспрямоване вивчення особистих якостей є вирішальною передумовою успіху індивідуальної роботи.

Командир та його заступник із гуманітарних питань зможуть якісно організувати та проводити індивідуальну

виховну роботу лише тоді, коли будуть постійно працювати над підвищенням своєї професійної та фахової майстерності, наполегливо оволодівати методами виховання, знаннями у сфері військової психології та педагогіки.

2.2.3 Методика роботи командира підрозділу щодо зміцнення військової дисципліни

Дисциплінарний статут Збройних сил України визначає, що військова дисципліна – це бездоганне і неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку і правил, установлених військовими статутами та іншими законодавчими актами України.

Військова дисципліна ґрунтується на усвідомленні військовослужбовцями свого військового обов'язку, відповідальності за захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, на їх вірності Військовій присязі.

Під час планування роботи щодо зміцнення військової дисципліни командир, заступник командира з виховної роботи повинні проаналізувати стан військової дисципліни попереднього місяця та визначити завдання, що стоятимуть перед підрозділом наступного місяця.

Першочерговими завданнями, на які необхідно спрямовувати зусилля, є: викорінення із життя військовослужбовців нестатутних взаємовідносин, злочинів проти порядку підлеглості, ухилень від військової служби, безчинств до місцевого населення, попередження загибелі особового складу, профілактика самогубств та інших проявів девіантної поведінки серед усіх категорій військовослужбовців (пияцтва, наркоманії), попередження правопорушень під час несення вартової служби,

недопущення катастроф та аварій військової техніки.

Особливу увагу необхідно звертати на збереження державного і військового майна, зброї та боєприпасів, вибухових речовин, на профілактику порушень чинного законодавства у господарській сфері. Вживати рішучих заходів щодо оздоровлення морально-психологічного клімату у військовому колективі.

Уся ця робота організується і проводиться з урахуванням особливостей різних категорій військовослужбовців.

Діяльність командира щодо підтримання військової дисципліни оцінюється не кількістю накладених ним дисциплінарних стягнень, а виконанням обов'язків із додержанням вимог законів і військових статутів, повним використанням дисциплінарної влади для наведення порядку і запобігання порушенням військової дисципліни.

Планування роботи щодо зміцнення військової дисципліни здійснюється:

- у з'єднаннях, ВВНЗ – на період (семестр) навчання;
- у військових частинах – на квартал;
- у підрозділах – на місяць.

Під час планування передбачається складання:

- типового місячного плану – системи роботи керівного складу щодо зміцнення військової дисципліни;
- особистих планів роботи командирів та їх заступників із виховної роботи всіх рівнів щодо зміцнення військової дисципліни.

План основних заходів виховної роботи та зміцнення військової дисципліни дивізіону на період (семестр) навчання має таку структуру:

- організаційні заходи;
- морально-психологічне забезпечення навчально-виховного процесу;

- інформаційно-пропагандистське забезпечення та гуманітарна підготовка;
- культурно-виховна і просвітницька робота;
- військово-соціальна робота;
- медичне забезпечення;
- заходи щодо зміцнення військової дисципліни (профілактика правопорушень та правової поведінки особового складу, заходи щодо збереження життя і здоров'я військовослужбовців, морально-психологічне забезпечення військової дисципліни, організація служби військ, матеріально-побутове забезпечення особового складу).

План виховної роботи на місяць

Структура цього плану:

- заходи щодо забезпечення бойової та мобілізаційної готовності, якості навчання;
- заходи щодо інформування, культурно-виховної і просвітницької діяльності;
- заходи щодо зміцнення військової дисципліни.

У своїй роботі командир батареї (взводу) щодо організації служби військ і виховання особового складу застосовує різні методи та форми роботи, які передбачають:

1) знання вимог керівних документів щодо організації та проведення гуманітарної підготовки і зміцнення стану військової дисципліни;

2) планування цієї роботи;

3) якісне виконання поставлених завдань підрозділу, організацію проведення занять із бойової підготовки, надійне збереження зброї та боєприпасів, військового майна і техніки;

4) повне та якісне виконання своїх функціональних

обов'язків, високий авторитет командира;

5) ефективну дисциплінарну практику та її контроль;

6) використання військово-соціологічних досліджень у практичній роботі з виховання особового складу;

7) високий рівень організації служби військ, спроможність добового наряду підтримувати статутний порядок;

8) дотримання військовослужбовцями зовнішніх форм дисциплінованості;

9) підтримання статутного внутрішнього порядку всіма військовослужбовцями;

10) повне, якісне та своєчасне постачання військовослужбовців установленими видами забезпечення;

11) систему проведення аналізу стану військової дисципліни і служби військ у підрозділі та її підсумків;

12) проведення наполегливої повсякденної організаційної та виховної роботи (правове інформування, збори особового складу, огляди, конкурси, зустрічі з батьками, аналіз стану профілактики травматизму серед особового складу, вечори запитань та відповідей, навчання та обмін досвідом роботи щодо практики зміцнення військової дисципліни за категоріями, навчально-показових, інструкторсько-методичних занять з організації служби військ, підтримання внутрішнього порядку в підрозділі та ін.);

13) ефективну індивідуально-виховну роботу командира з усіма категоріями військовослужбовців як одну з основних складових частин зміцнення військової дисципліни;

14) контроль та надання допомоги підрозділам (підлеглим).

Система роботи командира батареї (роти) щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку наведена в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Система роботи командира батареї (роті) щодо зміцнення військової дисципліни та правопорядку

Щодня	Щотижня	Щомісяця
<p>Приймає доповідь чергового підрозділу, перевіряє усунення недоліків.</p> <p>Приймає доповідь старшини підрозділу та командирів взводів про виконання розпорядку дня, стан військової дисципліни та правопорядку, про порушення військової дисципліни, доповідає командирові дивізіону (батальйону).</p> <p>Уточнює завдання на день.</p> <p>Разом зі старшиною підрозділу перевіряє внутрішній порядок у приміщеннях, утримання в чистоті дільниць, закріплених за підрозділом</p>	<p>Організовує навчання сержантів із практики виховання особового складу.</p> <p>Планує роботу з виховання особового складу, навчання, підготовки до виконання завдань у добовому наряді.</p> <p>Перевіряє розклад і підбір особового складу варті, проводить практичні заняття з підготовки військовослужбовців до несення вартової служби.</p> <p>Підбиває підсумки несення вартової та внутрішньої служби особовим складом батареї (роті). Перевіряє стан зберігання зброї</p>	<p>Разом із командирами взводів і старшиною проводить перевірку всіх приміщень зберігання майна.</p> <p>Планує на 1 місяць основні заходи роботи щодо зміцнення військової дисципліни та служби військ, затверджує план виховної роботи на 1 місяць.</p> <p>Веде облік порушень військової дисципліни та громадського порядку військовослужбовцями батареї (роті).</p> <p>Перевіряє службові картки та робить відповідні записи.</p> <p>Проводить аналіз, підбиває підсумки стану військової дисципліни та правопорядку за 1 місяць (на загальних зборах особового складу)</p>
<p>Здійснює контроль за несенням служби особами добового наряду</p>	<p>Проводить аналіз, підбиває підсумки стану військової дисципліни та правопорядку за 1 тиждень (на загальних зборах особового складу)</p>	

Продовження таблиці 2.1

Щодня	Щотижня	Щомісяця
<p>Особисто проводить індивідуальну виховну роботу з 2–3 солдатами. Підбиває підсумки роботи з командирами взводів, ставить завдання на наступний день.</p> <p>Організовує доведення до особового складу заходів безпеки під час занять із бойової підготовки, робіт на техніці та озброєнні одягу, стежить за зовнішнім виглядом військовослужбовців</p>	<p>Проводить нараду з сержантами з питань зміцнення військової дисципліни, ставить завдання на наступний тиждень.</p> <p>Проводить індивідуальну роботу з 1–2 офіцерами, прапорщиками, з 2–3 сержантами</p>	<p>Проводить загальні збори особового складу. Проводить вечір запитань та відповідей.</p> <p>Звіряє облік особового складу підрозділу з обліком дивізіону (батальйону)</p>
<p>Веде облік особового складу підрозділу.</p> <p>Організовує контроль за додержанням особовим складом правил особистої гігієни.</p> <p>Контролює додержання особовим складом правил носіння військової форми одягу, стежить за зовнішнім виглядом військовослужбовців</p>	<p>Контролює організацію проведення занять та робіт, дотримання заходів безпеки.</p> <p>Надає практичну допомогу молодим офіцерам і сержантам щодо організації роботи з підлеглими</p>	

Система роботи командира взводу щодо зміцнення військової дисципліни наведена в таблиці 2.2.

Факторами роботи загального соціально-психологічного вивчення якостей та психологічних особливостей військовослужбовців, які залучаються до несення служби, можуть бути:

- загальні збори військовослужбовців підрозділу;
- підбиття підсумків стану військової дисципліни;

- вечори запитань та відповідей (повинні проводитися шокквартильно);
- інструктивні або інструкторсько-методичні заняття з питань організації роботи щодо зміцнення військової дисципліни, обміну досвідом краших;
- тематичні вечори;
- випуск сатиричної газети підрозділу;
- випуск бойових листків, «листоків-блискавок», присвячених кращим воїнам;
- вікторини, конкурси на краще знання положень, статутів, інших керівних документів із питань зміцнення військової дисципліни;
- бесіди з визначенням тематики;
- правове інформування, доведення вироків військових судів за злочини, скоєні військовослужбовцями, та ін.

Таблиця 2.2 – Система роботи командира взводу щодо зміцнення військової дисципліни

Щодня	Щотижня	Щомісяця
<p>Заслуховує доповіді молодших командирів. Контролює виконання розпорядку дня. Стежить за додержанням внутрішнього порядку. Перевіряє наявність особового складу, дотримання форми одягу. Стежить за виконанням наказів. Спостерігає за правильним навчанням підлеглих сержантським складом. Вимагає виконання заходів безпеки. Проводить індивідуальну бесіду з одним – двома військовослужбовцями. Підбиває підсумки за день</p>	<p>Підбиває підсумки бойової та гуманітарної підготовки, стану військової дисципліни, ставить завдання на наступний день. Готує молодших командирів до занять з особовим складом і проведення виховних заходів. Перевіряє наявність і справність зброї, бойової техніки, боєприпасів і майна особового складу взводу. Періодично буває присутнім на ранковому підйомі та вечірній перевірі особового складу взводу. Проводить заходи відповідно до виховного плану з особовим складом взводу</p>	<p>Підбиває підсумки роботи молодших командирів, оцінюючи дієвість їх системи виховної роботи, діяльність кожного, ставить завдання на наступний місяць. Доповідає командирів батареї (роти) про потреби підлеглих, заохочення і накладені стягнення на особовий склад взводу. Перевіряє наявність документів у військовослужбовців і правильність їх оформлення. Проводить стройовий огляд. Проводить 2–3 бесіди з кожним підлеглим. Організовує і проводить 1 і більше загальних зборів особового складу</p>

2.3 Інформаційно-пропагандистське забезпечення: сутність, завдання, форми і методи

Загальні положення

Інформаційно-пропагандистське забезпечення полягає в здійсненні органами військового управління, військовими частинами, військовими навчальними закладами, установами та організаціями Збройних сил України (далі – військові частини), військовими засобами масової інформації заходів щодо впровадження гуманітарної політики держави через систему інформації та військово-патріотичного виховання з метою формування в особового складу належного рівня морально-психологічного стану, громадянської свідомості та відповідальності.

Змістом інформаційно-пропагандистського забезпечення підготовки особового складу Збройних сил України є:

- здійснення цілеспрямованого впливу на свідомість особового складу та духовні процеси у військовому середовищі;

- формування у військовослужбовців наукового світогляду, наукового світорозуміння і світосприйняття, уміння аналізувати явища громадського життя, внутрішньої та зовнішньої політики держави;

- виховання у військовослужбовців глибокої поваги до Конституції України, законів України, правових актів Президента України, статутів Збройних сил України, наказів командирів (начальників) і прагнення свідомо їх виконувати;

- створення сприятливих умов для реалізації завдань інформаційно-пропагандистського забезпечення діяльності військ (сил);

- проведення інформаційно-пропагандистських заходів на підтримку державної військової політики, сприяння формуванню громадської думки в інтересах оборони держави, підняття престижу військової служби, налагодження та підтримання зв'язків із цих питань з органами державної влади, місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями;

- інформаційно-пропагандистське забезпечення заходів міжнародного військового співробітництва;

- створення позитивного іміджу Збройних сил України в суспільстві.

Основними завданнями інформаційно-пропагандистського забезпечення підготовки особового складу Збройних сил України є:

- виховання у військовослужбовців відданості українському народові, Військовій присязі та Бойовому прапору військової частини, готовності до свідомого виконання положень Конституції України, законів України, вимог статутів Збройних сил України, інших нормативно-правових актів;

- формування морально-психологічної готовності особового складу Збройних сил України до виконання завдань за призначенням за будь-яких умов обстановки, навчання військовослужбовців основам організації психологічної підготовки та забезпечення психологічної стійкості;

- роз'яснення внутрішньої і зовнішньої політики держави у сфері оборони, функціонального призначення Збройних сил України в мирний та воєнний час, необхідності їх участі в міжнародному військовому співробітництві та миротворчих операціях, мети та завдань реформування Збройних сил України;

- здійснення моніторингу інформаційного простору та суспільно-політичної обстановки у світі та

держав, що межують з Україною, в районах дислокації військ (сил), підвищення інформованості особового складу щодо Євроінтеграції України та її участі в системах колективної безпеки, організація та здійснення захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу;

- усвідомлення особовим складом завдань оборони України, необхідності сумлінного і чесного виконання військового обов'язку, неухильного додержання законів України;

- військово-патріотичне виховання особового складу на історичних, бойових і трудових традиціях українського народу, формування в особового складу моральних якостей та самосвідомості військовослужбовця як громадянина і патріота України;

- пропаганда військово-технічних знань, підвищення рівня військово-професійної майстерності, вдосконалення свого вишколу, утримання в готовності до застосування озброєння і військової техніки, доведення перспектив їх розвитку в Україні та світі;

- роз'яснення бойових традицій українського народу, Збройних сил України, виду та роду військ, військової частини;

- згуртування військових колективів, запровадження високоморальних товариських взаємовідносин між військовослужбовцями, пропаганда здорового способу життя, розповсюдження необхідних знань із питань військової психології та педагогіки;

- оперативне доведення та роз'яснення законів України, інших нормативно-правових актів, що стосуються проходження військової служби, соціального й правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, міжнародних зобов'язань України;

- інформування особового складу щодо суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного та духовного розвитку України, розвитку військово-шефської роботи;
- здійснення заходів щодо інформування громадськості про стан справ у Збройних силах України, процесах, що відбуваються у військовому середовищі, сприяння підвищенню довіри суспільства до Збройних сил України;
- налагодження і підтримка взаємодії з центральними та місцевими засобами масової інформації, ефективне використання їх потенціалу для задоволення інформаційних потреб особового складу;
- творче використання технічних засобів виховання і поліграфії, наочної агітації.

Інформаційна робота

Інформаційна робота – це оперативне та об’єктивне доведення і роз’яснення особовому складу Збройних сил України державної політики у сфері національної безпеки та оборони, законів України та інших нормативно-правових актів, інформування про діяльність органів державної влади, військового управління, суспільно-політичну та економічну обстановку в державі та світі, інші актуальні питання.

Загальне керівництво щодо інформаційної роботи з особовим складом здійснює командир. Безпосередню роботу щодо організації та проведення інформаційної роботи проводить заступник командира з виховної роботи.

Мета інформаційної роботи – цілеспрямований вплив на свідомість військовослужбовців, досягнення керованості внутрішньокolleктивними процесами у військовому середовищі, підвищення рівня обізнаності у

різних сферах суспільного життя, формування необхідних переконань та мобілізація військовослужбовців на виконання вимог Конституції України, законів України, статутів Збройних сил України, наказів командирів (начальників).

Основні завдання інформаційної роботи:

- задоволення інформаційних потреб і запитів та досягнення необхідного рівня політичної, правової і моральної свідомості особового складу;

- формування у військовослужбовців високої громадянської свідомості та відповідальності за рівень особистої військово-професійної підготовки та виконання завдань військової служби;

- захист особового складу від впливу негативної інформації, пов'язаної з приниженням ролі Збройних сил України як соціального інституту держави, необ'єктивним висвітленням процесів, що в них відбуваються;

- формування правової обізнаності, свідомості, правової культури та правомірної поведінки особового складу;

- поширення серед військовослужбовців військово-технічних та військово-спеціальних знань, підвищення військово-технічної культури особового складу, майстерного володіння озброєнням та бойовою технікою.

Основними методами інформаційної роботи є:

- розповідь;

- пояснення;

- показ із використанням технічних засобів виховання.

Основними формами інформаційного забезпечення є:

- інформування із суспільно-політичних, правових та воєнно-технічних питань;

- День інформування;

- диспути на політичні, морально-етичні та естетичні теми;
- вечори запитань і відповідей;
- екскурсії, відвідування музеїв та кімнат бойової слави, меморіальних комплексів і монументів, інших історичних пам'яток;
- проведення Днів відкритих дверей у військових частинах;
- проведення виступів кращих військовослужбовців перед школярами та молоддю;
- перегляд інформаційних телепрограм, прослуховування радіоновин.

Основними складовими інформаційної роботи є: суспільно-політичне, правове та військово-технічне інформування.

Суспільно-політичне інформування проводять:

- із генералами, адміралами, офіцерами, військовослужбовцями військової служби за контрактом, державними службовцями та працівниками Збройних сил України – *1 раз на місяць по 30 хвилин під час оголошення службових документів, наказів та директив;*
- із військовослужбовцями строкової військової служби – *1 раз на тиждень по 30 хвилин.*

Розпорядком дня військової частини необхідно передбачити щоденний перегляд військовослужбовцями строкової служби вечірніх випусків українських телевізійних новин на Першому національному каналі телебачення та прослуховування інформаційних програм на першому каналі Українського національного радіо.

Правове інформування проводять:

- із генералами, адміралами, офіцерами, військовослужбовцями військової служби за контрактом – *1 раз на місяць по 30 хвилин під час оголошення службових документів, наказів та директив;*

– із військовослужбовцями військової служби за контрактом, військовослужбовцями строкової військової служби – 1 раз на тиждень по 30 хвилин.

Військово-технічне інформування військовослужбовців військової служби за контрактом, військовослужбовців строкової служби проводять за потреби, але не рідше 1 разу на місяць.

У миротворчих контингентах під час виконання навчально-бойових завдань у польових умовах та морських походах інформування особового складу проводять щоденно.

Тематика інформування особового складу визначається у військовій частині на тиждень та відображається в розкладі занять підрозділів.

Щомісяця у третій четвер у військових частинах проводять День інформування із залученням керівного складу органів військового управління, представників місцевих органів державної влади, освітян та науковців.

Використання наочної агітації і зв'язків із громадськістю в інтересах інформаційно-пропагандистського забезпечення

Наочна агітація військових містечок, військових частин, штабів та підрозділів, спрямована на висвітлення завдань розвитку Збройних сил України, мобілізацію особового складу на зразкове виконання завдань військової служби, формування почуття гордості за належність до Збройних сил України, сприяє пропагуванню бойових традицій та військової служби.

Командири (начальники) мають приділяти постійну увагу змістовному та естетичному оформленню наочної агітації у військовій частині.

Наочна агітація у військовій частині повинна бути

актуальною, змістовною, переконливою, оперативною, дієвою, пов'язаною із завданнями, які виконує військова частина.

Вся наочна агітація повинна оформлятися за єдиним композиційним рішенням, гармонійно вписуватися у загальний ландшафт військового містечка та інтер'єр приміщень.

Наочна агітація у військовій частині розміщується:

– на території військового містечка (флагшток для піднімання (спускання) Державного прапора України, стенд «Кращі військовослужбовці військової частини», емблема військової частини, виду (роду військ) Збройних сил України);

– у штабі, навчальному корпусі, бібліотеці, клубі, народознавчій світлиці (за відповідною спрямованістю);

– у кімнаті відвідувачів (на контрольно-перепускному пункті).

У кожному окремо розташованому підрозділі військової частини оформлюються стенди: «Дошка інформації», «Правовий куточок», «Цього могло б не трапитися».

На стенді «Дошка інформації» розміщуються: стінна газета, бойовий аркуш, аркуш передового досвіду, фотогазета (сатирична газета), необхідні інформаційні матеріали щодо подій у суспільно-політичному житті держави, у Збройних силах України, регіоні дислокації та військовій частині.

Стінна газета випускається на стандартному аркуші ватману А1 або на спеціальному стенді. Вона **повинна вміщувати:** *назву газети, номер військової частини (назву підрозділу), дату випуску, 4–5 заміток, заголовки матеріалів, підписи редколегії газети, фотокартки, малюнки, ілюстрації.*

Передову статтю газети готує командир підрозділу або заступник командира з виховної роботи. Під кожною заміткою повинен бути підпис автора, а в кінці газети, під крайнім стовпцем, – список членів редколегії. Склад редколегії пишеться за військовими званнями в алфавітному порядку. Після прізвища редактора пишуть у дужках «редактор».

Для оперативного висвітлення актуальної інформації в підрозділі випускаються блискавки.

Фото, сатиричні газети, бойові аркуші, «блискавки», листок передового досвіду та інші інформаційні матеріали випускають як додаток до стінних газет за підсумками завдань, що виконує військова частина (підрозділ).

Під час підготовки фотогазети, сатиричної газети, бойового аркуша і «блискавки» необхідно забезпечувати їх актуальність, об'єктивність, конкретність.

Стінні газети, бойові аркуші в підрозділі випускаються щомісяця, аркуші передового досвіду – щоквартально, «блискавки» – за потреби, фотогазети – не рідше одного разу за квартал, сатиричні газети – за потреби. Сатирична газета з критичним матеріалом не повинна бути на стенді після того, як критична інформація виконала виховну функцію.

Стінні, сатиричні та фотогазети зберігаються в підрозділі впродовж 1 року.

Дозвіл на розміщення стінної газети дає командир підрозділу або його заступник із виховної роботи.

На стенді «Правовий куточок» розміщують інформацію про законодавчі та нормативно-правові акти, вимоги керівних документів щодо підтримання законності та зміцнення військової дисципліни, матеріали про відповідальність військовослужбовців за скоєні правопорушення, вироки про засудження військовослужбовців за скоєні злочини.

На стенді «Цього могло б не трапитися» розміщується інформація про факти дорожньо-транспортних пригод, загибелі військовослужбовців, інші події з важкими наслідками.

Зв'язки з громадськістю

Зв'язки з громадськістю – це управління всією сукупністю комунікаційних процесів Збройних сил України у відношеннях із громадськістю для досягнення взаєморозуміння та підтримки.

Напрями діяльності у сфері зв'язків із громадськістю:

- робота з державними установами та громадськими організаціями;
- управління корпоративним іміджем;
- створення сприятливого образу особистості військовослужбовця;
- налагодження взаєвідносин із засобами масової інформації;
- громадська експертиза;
- управління процесом адекватного сприйняття аудиторією повідомлень.

Складові діяльності в галузі зв'язків із громадськістю у Збройних силах України:

- зв'язки з представниками органів державної влади та місцевого самоврядування;
- рекламна діяльність;
- зв'язки з представниками засобів масової інформації.

Завдання у сфері зв'язків із громадськістю:

- формування позитивного іміджу армії через налагодження контактів із молоддю, роз'яснення

стратегічних напрямів воєнної політики та створення мотивації до служби у Збройних силах України:

- посилення військово-рекламної діяльності, спрямовування її на формування сумлінного ставлення громадян до військової служби, їх готовності пов'язати своє життя з армією;

- здійснення планування, координації та проведення військово-рекламних акцій, установлення контактів з органами комплектування армії, командуваннями військових частин, які залучаються до рекламних заходів, розроблення відповідних рекомендацій та методичних посібників;

- налагодження зв'язків із засобами масової інформації, організація скоординованої, узгодженої співпраці між представниками мас-медіа та офіцерами Збройних сил України;

- формування позитивного іміджу української армії за межами країни;

- організація захисту особового складу від негативного інформаційно-психологічного впливу на всіх рівнях: державному, загальновійськовому та регіональному;

- налагодження взаємодії керівництва військових частин і з'єднань із засобами масової інформації, органами державної влади та місцевого самоврядування для вирішення соціально-побутових проблем, проведення культурно-виховної роботи, інформаційного забезпечення військової служби та іміджу Збройних сил України.

2.4 Військово-патріотичне виховання та культурно-виховна і просвітницька робота

Концепція військово-патріотичного виховання у Збройних силах України є науково обґрунтованою системою поглядів на теоретико-методологічні, організаційні та інші засади цього напрямку виховання і завдання органів військового управління щодо здійснення відповідної діяльності з метою підвищення рівня морально-психологічного потенціалу Збройних сил України, патріотичної свідомості особового складу та його готовності до захисту Української держави.

В основу військово-патріотичного виховання у Збройних силах України покладено формування в особового складу патріотизму як однієї з найвищих духовних цінностей, що проявляється у самовідданій любові громадянина до своєї Батьківщини, усвідомленій потребі та прагненні зміцнювати і захищати її.

Патріотизм є важливою якістю особистості українського громадянина, що містить ціннісний, емоційно-почуттєвий, інтелектуальний, вольовий, мотиваційний та діяльнісний компоненти. Він проявляється в конкретних вчинках і діяльності людини. Зароджуючись із любові до своєї «малої Батьківщини», патріотичні почуття, проходячи низку етапів на шляху до своєї зрілості, підіймаються до загальнодержавної патріотичної самосвідомості, до усвідомленої любові до України, готовності до активної діяльності задля неї. У патріотизмі гармонійно поєднуються найкращі національні традиції українського народу з відданістю Вітчизні та готовністю до її захисту.

Патріотичне виховання особового складу Збройних сил України як складова загального виховного процесу є системною та цілеспрямованою діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування, органів військового управління, а також громадських організацій патріотичного спрямування з

формування високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй Вітчизні, готовності до виконання конституційного обов'язку щодо її захисту. Патріотичне виховання передбачає формування у громадян відповідного комплексу особистісних якостей, соціально значущих мотивів поведінки, гармонійного поєднання державних та особистих інтересів, подолання негативних процесів і явищ у духовній сфері суспільства та Збройних сил України.

Військово-патріотичне виховання як складова патріотичного виховання є процесом цілеспрямованого, систематичного, організованого та планомірного впливу його суб'єктів на свідомість і поведінку особового складу для формування в нього патріотизму через виховання високих громадянських, моральних, психологічних, військово-професійних і фізичних якостей, необхідних для реалізації його інтелектуального та творчого потенціалу в інтересах всебічного розвитку суспільства і Збройних сил України, а також забезпе-чення безумовної готовності до сумлінного виконання війсь-кового обов'язку та захисту Вітчизни.

Основні завдання військово-патріотичного виховання:

– утвердження в свідомості особового складу Збройних сил України любові до України та її збройних сил, глибоких національних почуттів і патріотичних переконань, поваги до української мови, культури, історичного минулого, національних і військових традицій, гордості за належність до своєї держави, віри в її процвітання, згуртування особового складу навколо ідеї незалежності України;

– виховання в особового складу поваги до Конституції України і законів України, вимог Військової присяги та статутів Збройних сил України, високоморальних і патріотичних норм поведінки та діяльності, формування в них готовності до свідомого виконання своїх обов'язків і збройного захисту держави у цілому;

– формування в особового складу збройних сил України гордості та поваги до державних символів України (Державного прапора України, Державного герба України, Державного гімну України), бойових прапорів військових частин (з'єднань) Збройних сил України, військових ритуалів і військової символіки;

– поглиблення знань особового складу з історії України та її Збройних сил (військових формувань українців), протидія викривленню та фальсифікації історії і турбота про її об'єктивне та неупереджене висвітлення, збереження українських військових традицій і започаткування нових;

– всебічне використання у військово-патріотичному вихованні потенціалу навчальних закладів, військово-патріотичних об'єднань, наукових, громадських, молодіжних, ветеранських, спортивних, культурно-просвітницьких та інших організацій (установ);

– створення у Збройних силах України пріоритетних умов для розвитку воєнно-історичної роботи, діяльності засобів масової інформації, закладів культури та мистецтва, що об'єктивно висвітлюють життєдіяльність військових формувань, протидіють бездуховності, міжнаціональній ворожнечі, проявам антисоціальних явищ, зневазі до людини, культу насильства і жорстокості тощо;

– формування позитивного іміджу Збройних сил України, популяризація та підвищення в українському суспільстві престижу військової служби, вдосконалення військово-професійної орієнтації та допризовної підготовки молоді, військово-шефської роботи;

– популяризація національного військово-музичного та аматорського мистецтва, досягнень військових спортсменів;

– підтримка взаємодії із громадськими та релігійними організаціями з метою виховання патріотизму в особового складу і формування високого морально-психологічного потенціалу Збройних сил України.

Принципи військово-патріотичного виховання:

- науковий підхід до організації та проведення військово-патріотичного виховання;
- демократизм і гуманізм, повага до людини, її конституційних прав та свобод;
- державна і патріотична спрямованість виховного процесу, відповідність національним інтересам України;
- пріоритетність духовних, національно-історичних і військових цінностей та традицій українського народу, його культурної спадщини, традицій Збройних сил України;
- спрямованість на досягнення конкретної мети – забезпечення високого рівня готовності військовослужбовців і військових колективів до захисту України, сумлінного виконання військового обов'язку;
- тісний взаємозв'язок із національним, громадянським і патріотичним вихованням громадян, іншими напрямками виховання особового складу Збройних сил України та повсякденної діяльності військ (сил);
- особистісно орієнтований підхід;
- єдність навчання, виховання, розвитку, психологічної підготовки та самовдосконалення особистості в процесі формування патріотичних якостей особового складу Збройних сил України;
- системний підхід, конкретність та узгодженість змісту, форм і методів.

Нормативно-правовою основою військово-патріотичного виховання у Збройних силах України є Конституція України, закони України, укази та розпорядження Президента України, концепції та державні програми патріотичного виховання громадян України, постанови Кабінету Міністрів України, статuti Збройних сил України, накази і директиви Міністра оборони України, начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних сил України, організаційно-

методичні вказівки інших керівників органів військового управління та їх структурних підрозділів.

Система військово-патріотичного виховання у Збройних силах України вміщує відповідні теоретико-методологічні та методичні засади (цілі, ідеї та цінності, закономірності, принципи, методи, форми тощо), нормативно-правову основу, а також комплекс заходів щодо формування в особового складу патріотичних почуттів, поглядів і переконань.

Основне місце в системі військово-патріотичного виховання у Збройних силах України посідають заходи масової військово-патріотичної роботи, що повинні здійснюватися органами військового управління за участі представників органів державної влади та місцевого самоврядування, засобів масової інформації, навчальних закладів, наукових установ, громадських і релігійних організацій тощо.

Суб'єкти військово-патріотичного виховання у Збройних силах України:

- Міністерство оборони України, Генеральний штаб Збройних сил України, органи військового управління та командири (начальники) всіх рівнів;
- військові заклади культури, наукові установи, навчальні заклади, засоби масової інформації, професійні та аматорські творчі колективи Збройних сил України;
- представники цивільних наукових установ, навчальних закладів, засобів масової інформації, закладів культури, творчих колективів і громадських організацій.

Об'єкти військово-патріотичного виховання у збройних силах України:

- окремі військовослужбовці, працівники Збройних сил України, ліцеїсти військових ліцеїв;
- військові та трудові колективи.

Об'єктами військово-патріотичного виховання також можуть бути відповідні соціальні групи українського

суспільства (допризовна молодь, резервісти, учнівська та студентська молодь, вихованці ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою тощо).

Міністерство оборони України та Генеральний штаб Збройних сил України як основні суб'єкти військово-патріотичного виховання у Збройних силах України в межах своїх повноважень:

- здійснюють керівництво і контроль за діяльністю інших органів військового управління та організують всебічне забезпечення військово-патріотичного виховання;
- розробляють проекти законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, наказів і директив Міністра оборони України, інших нормативно-правових актів щодо військово-патріотичного виховання у Збройних силах України;
- організують взаємодію з органами державної влади та місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, релігійними організаціями, засобами масової інформації з проблем військово-патріотичного виховання.

В органах військового управління, військових частинах, вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів, військових ліцеях, установах (організаціях) Збройних сил України загальне керівництво військово-патріотичним вихованням здійснюють командири (начальники).

Безпосередніми організаторами військово-патріотичного виховання особового складу є посадові особи та структурні підрозділи з виховної та соціально-психологічної роботи.

Система заходів військово-патріотичного виховання у Збройних силах України передбачає:

- загальні, спеціальні та цільові заходи з формування в особового складу патріотичної свідомості, високого

- морального духу і психологічної стійкості в інтересах бойової та мобілізаційної готовності військ (сил);
- тематичні заходи з гуманітарного та соціального забезпечення бойової підготовки, виконання завдань бойового чергування, вартової та внутрішньої служби, зміцнення військової дисципліни і правопорядку;
  - гуманітарну підготовку та інформування, заходи з їх всебічного забезпечення;
  - діяльність закладів культури і творчих колективів Збройних сил України;
  - тематичні заходи культурно-виховної та просвітницької роботи;
  - військово-шефську роботу, заходи з військово-професійної орієнтації, допризовну підготовку громадян України.

Науково-методичне керівництво військово-патріотичним вихованням особового складу підпорядкованих структур у межах своїх повноважень здійснюють Департамент гуманітарної політики Міністерства оборони України, Головне управління виховної та соціально-психологічної роботи Збройних сил України із залученням відповідних фахівців у галузях військової педагогіки, психології, історії, філософії та інших гуманітарних дисциплін.

Забезпечення функціонування системи військово-патріотичного виховання у Збройних силах України покладається на структурні підрозділи Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних сил України, Головне управління виховної та соціально-психологічної роботи Збройних сил України, органи управління видів Збройних Сил України, вищі військові навчальні заклади та військові навчальні підрозділи вищих навчальних закладів, військові ліцеї, заклади культури Збройних сил України, військові засоби масової інформації.

Планування заходів військово-патріотичного виховання здійснюється в загальній системі планування у Збройних силах України та у вигляді окремого розділу в документах перспективного та поточного планування.

На підставі цієї Концепції структурними підрозділами Міністерства оборони України, Генерального штабу збройних сил України, Головним управлінням виховної та соціально-психологічної роботи Збройних сил України розробляється Програма військово-патріотичного виховання у збройних силах України на відповідний період.

Фінансове забезпечення заходів військово-патріотичного виховання у Збройних силах України здійснюється за рахунок Державного бюджету України в межах видатків для Міністерства оборони України на поточний рік. До фінансування цих заходів можуть залучатися кошти з інших джерел згідно із законодавством України.

Очікувані результати реалізації Концепції

Реалізація Концепції дасть можливість:

- застосовувати у практичній діяльності науково обґрунтовані підходи до методологічних, методичних, організаційних, правових засад і технологій військово-патріотичного виховання, його ролі та місця у Збройних силах України з урахуванням національно-історичних і військових традицій українського народу;

- забезпечувати координацію зусиль та єдність поглядів органів військового управління Збройних сил України щодо військово-патріотичного виховання особового складу та визначення в цьому процесі ролі органів виховної та соціально-психологічної роботи;

- конкретизувати механізм реалізації програм військово-патріотичного виховання у Збройних силах України на відповідні періоди;

- сприяти узгодженості дій органів державної влади, військового управління, військово-патріотичних громадських

об'єднань щодо організації військово-патріотичного виховання громадян і цілеспрямованої підготовки їх до військової служби.

2.5 Захист від негативного інформаційно-психологічного впливу

Останніми роками у відкритих публікаціях передових країн світу все частіше обговорюються питання інформаційної безпеки та ролі інформаційно-психологічного впливу. Ці питання з часом стають більш актуальними. У сучасних умовах істотно зросли можливості впливу на стан національної безпеки країни несиловими методами, що обумовлено високим рівнем розвитку новітніх інформаційних технологій.

Особливої досконалості набули технології інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну, групову і масову свідомість людей, для реалізації яких використовуються:

- засоби масової інформації та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості;
- глобальні комп'ютерні мережі та програмні засоби розповсюдження в них пропагандистських інформаційних матеріалів;
- засоби, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі чого людина приймає рішення;
- засоби створення віртуальної реальності;
- чутки;
- засоби підпорогового психосемантичного впливу;
- засоби генерування акустичних і електромагнітних полів та ін.

Засоби масової інформації є найбільш ефективними засобами для здійснення інформаційно-психологічного впливу на великі групи людей і тому їх необхідно вважати складовою частиною стратегічних сил інформаційної війни.

Загальносвітовий досвід розвитку засобів і методів ведення війни свідчить про те, що наслідки проведеної інформаційно-психологічної операції можуть бути настільки ефективними, що необхідність проведення руйнівних і екологічно небезпечних бойових дій у багатьох випадках стає недоцільною.

Проектом Концепції національної інформаційної політики України передбачається створення умов для побудови в Україні розвиненого інформаційного суспільства, забезпечення пріоритетного розвитку інформаційних ресурсів та інфраструктури впровадження новітніх інформаційних технологій, захист національних моральних і культурних цінностей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Нормативно-правові основи щодо організації захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу викладені в Конституції України та законах України. У цих документах наведені положення, що визначають заходи стосовно захисту національного інформаційного простору та обмежень у поширенні певної інформації в особливий період.

Зокрема, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» передбачено ряд таких обмежень, а саме:

– заборона діяльності політичних партій та громадських організацій, якщо така їх діяльність загрожує суверенітету, національній безпеці України, її державній незалежності і територіальній цілісності;

- здійснення контролю за роботою підприємств зв'язку, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій;
- використання місцевих радіостанцій, телевізійних центрів та друкарень для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення;
- регулювання роботи цивільних телерадіоцентрів;
- заборона роботи аматорських приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передавання інформації через комп'ютерні мережі;
- вилучення у підприємств, установ і організацій усіх форм власності та в окремих громадян радіопередавального обладнання, телевізійної, відео- і аудіоапаратури, комп'ютерів тощо.

Воєнна доктрина України серед основних завдань Збройних сил України визначає необхідність здійснення заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки. У доктрині інформаційної безпеки України зазначається, що в інформаційній сфері України визначаються такі життєво важливі інтереси:

- а) окремої особи:
  - забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації;
  - недопущення несанкціонованого втручання у зміст, процеси оброблення, передавання та використання персональних даних;
  - захищеність від негативного інформаційно-психологічного впливу;
- б) суспільства:
  - збереження та примноження духовних, культурних і моральних цінностей українського народу;
  - забезпечення суспільно-політичної стабільності, міжетнічної та міжконфесійної злагоди;

– формування і розвиток демократичних інститутів громадянського суспільства;

в) держави:

– недопущення інформаційної залежності, інформаційної блокади України, інформаційної експансії з боку інших держав та міжнародних структур;

– ефективна взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства при формуванні, реалізації та коригуванні державної політики в інформаційній сфері;

– побудова та розвиток інформаційного суспільства;

– забезпечення економічного та науково-технологічного розвитку України;

– формування позитивного іміджу України;

– інтеграція України у світовий інформаційний простір.

Водночас серед реальних та потенційних загроз інформаційній безпеці України визначено:

– у зовнішньополітичній сфері – зовнішні негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернету;

– у сфері державної безпеки – негативні інформаційні впливи, спрямовані на підрив конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів України;

– у воєнній сфері – інформаційно-психологічний вплив на населення України, зокрема на особовий склад військових формувань, із метою послаблення їх готовності до оборони держави та погіршення іміджу військової служби;

– у внутрішньополітичній сфері – негативні інформаційні впливи, зокрема із застосуванням спеціальних засобів впливу на індивідуальну та суспільну свідомість людей.

Серед заходів, які повинна вжити держава з метою забезпечення інформаційної безпеки України, визначені:

- у зовнішньополітичній сфері – виявлення зовнішніх загроз національному інформаційному суверенітету та їх нейтралізація;

- у війсьній сфері – удосконалення форм і способів протидії інформаційно-психологічним операціям, спрямованим на послаблення обороноздатності держави.

В основу забезпечення інформаційної безпеки України повинні бути покладені такі принципи:

- свобода збирання, зберігання, використання та поширення інформації;

- достовірність, повнота та неупередженість інформації;

- обмеження доступу до інформації виключно на підставі закону;

- гармонізація особистих, суспільних і державних інтересів;

- запобігання правопорушенням в інформаційній сфері;

- економічна доцільність;

- гармонізація українського законодавства в інформаційній сфері з міжнародним;

- пріоритетність національної інформаційної продукції.

Для цього необхідна державна підтримка вітчизняного виробника інформаційної продукції та телекомунікаційного обладнання, національних операторів телекомунікацій, зокрема шляхом створення нормативно-правових, фінансових, фіскальних та інших передумов для підвищення їх конкурентоспроможності на світовому і національному ринках інформаційних та телекомунікаційних послуг.

Однією зі складових морально-психологічного забезпечення (МПЗ) є захист від негативного інформаційно-психологічного впливу противника.

Президент України відзначив, що основною загрозою національній безпеці України є експансія іноземних держав.

Розглянувши комплекс питань щодо реалізації державної політики та забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері, констатуючи наявність гострих проблем, явищ та чинників, що створюють небезпеку національним інтересам України в цій сфері та негативно впливають на суспільний розвиток держави і реалізацію її євроінтеграційних прагнень, РНБО України прийняла цілий ряд важливих нормативно-правових рішень у цій галузі.

Таким чином, нормативно-правові питання щодо захисту інтересів національної безпеки та територіальної цілісності в інформаційній сфері у цілому врегульовані, але механізм їх реалізації, особливо з питань організації та здійснення захисту особового складу військ (сил) та населення від негативного інформаційно-психологічного впливу противника у Збройних силах України, потребує уточнень.

Деякі методи і механізми вирішення проблеми

Вирішення проблеми може бути організовано в рамках єдиної системи морально-психологічного забезпечення воєнної організації держави, створення з цією метою у Національному університеті оборони України відповідних організаційно-штатних структур підготовки фахівців за цим напрямком для всіх силових структур.

Для правильного і глибокого розуміння вимог необхідно засвоїти зміст та організацію захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу противника. Це друга група питань, які необхідно розглянути.

Загальна структура системи інформаційної боротьби показана на рис. 2.1.

Рисунок 2.1 – Структурна схема інформаційної боротьби

Глобальні інформаційні тенденції у світовій і військовій політиці, процеси інформатизації суспільства і Збройних сил України, розроблення в ряді держав стратегій і технологій ведення інформаційних та психологічних воєн обумовлюють появу такої складової МПЗ бойових дій, як захист військ (сил) від інформаційно-психологічного впливу противника, що одночасно і є складовою частиною загальної системи інформаційного протиборства.

Захист військ (сил) від інформаційно-психологічного впливу противника – це комплекс погоджених за цілями, місцем та часом заходів, що проводяться у мирний і воєнний часи органами державного та військового управління усіх рівнів, командувачами (командирами) штабів, органів виховної та соціально-психологічної роботи з метою запобігання, зриву, нейтралізації й усунення наслідків негативного інформаційно-психологічного впливу противника на особовий склад військ та населення країни.

Метою захисту є зниження небезпеки негативного інформаційно-психологічного впливу на органи військового управління, особовий склад військ (сил) та населення; забезпечення ефективного управління військами (силами); зміцнення морально-психологічного стану особового складу військ (сил).

Основними складовими завданнями захисту військ (сил) від інформаційно-психологічного впливу супротивника є:

- роз'яснення особовому складу військ рішень військово-політичного керівництва країни та завдань, що стоять перед військами (силами);
- аналіз і прогнозування інформаційної обстановки в районі операцій (бойових дій), рівня її впливу на війська (сили) та населення;

- збір і узагальнення інформації про ймовірні джерела та об'єкти негативного інформаційно-психологічного впливу противника;
- нейтралізація інформаційно-психологічного впливу противника з метою недопущення деморалізації, дезінформації військ (сил) та зниження їх морально-психологічного стану;
- проведення інформаційно-психологічних заходів (акцій), спрямованих на свої війська та населення в районі бойових дій;
- організація запобіжних (профілактичних) заходів щодо поширення неправдивих чуток серед особового складу, упередження неправдивих слухів, тривожних висловлювань і протиправних дій, спрямованих на зниження морально-психологічного стану військ (сил), та ін.

Орієнтовний перелік заходів щодо захисту військ (сил) від інформаційно-психологічного впливу противника наведено на рис. 2.2.

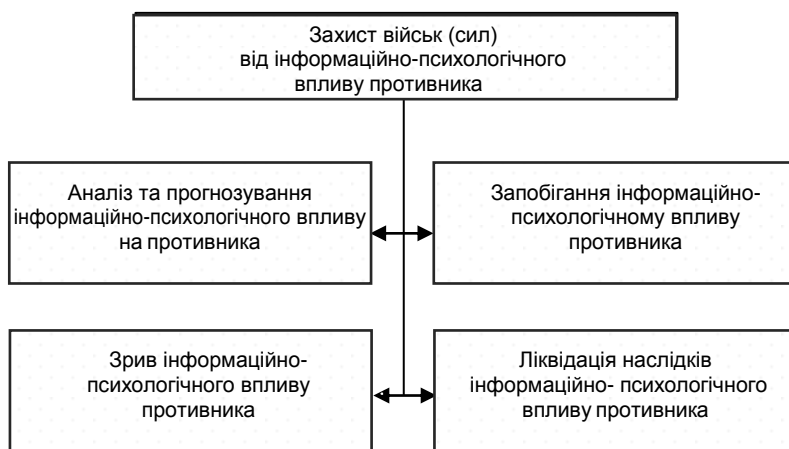

Рисунок 2.2 – Перелік заходів щодо захисту військ

Аналіз та прогнозування інформаційно-психологічного впливу спрямовані на вивчення:

- особливостей і тенденцій розвитку інформаційної та морально-психологічної обстановки на арені воєнних дій;

- наявних сил, засобів, способів і прийомів, можливих рубежів і районів, особливостей змісту проведення противником інформаційно-психологічних операцій;

- активності та спрямованості ворожих інформаційних потоків і комунікацій, можливих об'єктів та каналів потенційного негативного інформаційно-психологічного впливу на війська (сили);

- можливого рівня деморалізації і психогенних втрат особового складу від інформаційно-психологічного впливу противника та оцінювання ступеня уразливості своїх військ (сил);

- слабких місць противника у проведенні інформаційно-психологічних дій.

Запобігання інформаційно-психологічному впливу противника передбачає:

- своєчасне визначення початку інформаційно-психологічних акцій та операцій противника;

- безперервне й психологічно доцільне суспільно-політичне та бойове інформування особового складу, роз'яснення йому цілей і завдань ведення противником підривних дій;

- переkritтя або встановлення повного контролю над каналами інформаційно-психологічного впливу противника;

- виявлення психічно нестійких військовослужбовців, що зазнали ворожого впливу, та робота з ними;

- ознайомлення військовослужбовців із прийомами й методами, що використовує противник;

- розвідка, придушення й знищення сил і засобів психологічних операцій противника;

- виховання в особового складу переконань у справедливості боротьби, вірності присязі, віри у командирів та начальників, упевненості в силі та надійності власної зброї, виховання ненависті до ворога і віри в перемогу;

- нарощування матеріально-технічної бази інформаційно-психологічного впливу на свої війська і населення.

Зрив інформаційно-психологічного впливу противника досягається:

- своєчасною розвідкою, придушенням або знищенням сил і засобів ведення противником інформаційно-психологічної боротьби;

- постійним інформуванням особового складу про застосування противником сил і засобів інформаційно-психологічної боротьби й способи протидії їм;

- запобіганням поширенню серед військовослужбовців та населення антидержавних і антиармійських матеріалів, іншої ворожої інформації.

Для вирішення такого роду завдань можуть створюватися позаштатні групи для збору й знищення листівок, радіоприймачів із фіксованими частотами, знешкодження радіопередавачів, здійснення контролю за трафіком в електронних мережах, реалізації додаткових заходів щодо забезпечення інформаційної безпеки військ (сил).

Ліквідація наслідків інформаційно-психологічного впливу противника припускає:

- вживання рішучих заходів щодо виявлення й ізоляції підрозділів, які зазнали деморалізації, та надання їм психологічної допомоги;

- припинення панічних настроїв, ворожих слухів, профілактика фобій;

- виявлення та усунення причин, що викликали психогенні втрати;

– аналіз і ліквідація слабких (уразливих) місць у системі захисту військ (сил) від інформаційно-психологічного впливу противника;

– відновлення втрат і нарощування сил та засобів інформаційно-психологічного впливу, що беруть участь в операції (бойових діях).

Під час захисту військ та населення від негативного впливу противника істотне значення має активна взаємодія структурних компонентів як на державному, так і відомчому рівні. Схема організації взаємодії щодо захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу противника наведена на рис. 2.3. За умови виконання перелічених вище завдань є ряд проблем, серед яких необхідно визначити такі:

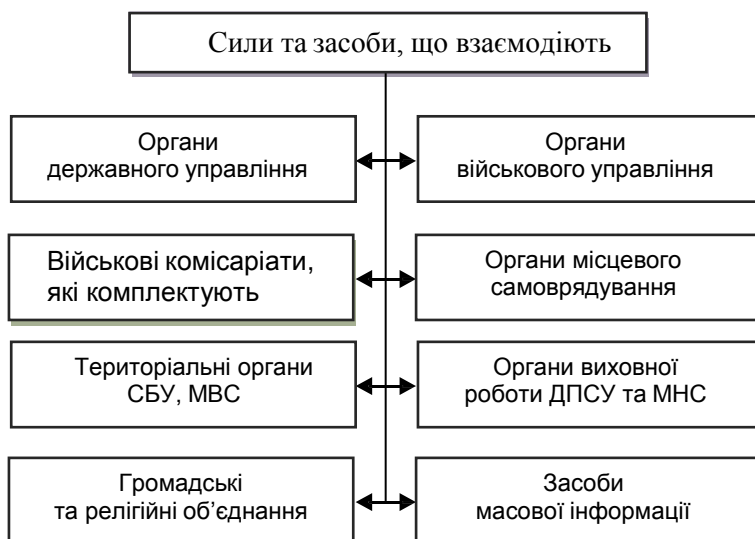

Рисунок 2.3 – Організація взаємодії щодо захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу противника

Ефективний захист від негативного інформаційно-психологічного впливу противника не може здійснюватися лише силами і засобами Збройних сил України без цілеспрямованого використання можливостей органів державної влади, правоохоронних та судових органів, державних ЗМІ, об'єднань громадян, політичних партій.

При цьому незрозуміло, яка структура державного управління буде здійснювати координаційну та організаційну функції захисту.

Наявні засоби інформаційно-психологічного впливу у Збройних силах України застаріли. Необхідне створення новітніх, більш ефективних вітчизняних технічних засобів аналогічного призначення. Наявні інформаційно-комунікативні засоби, що є у Збройних силах України (ПАК-65/70, інформаційна машина та ін.), можуть забезпечити проведення заходів захисту лише на тактичному та, незначною мірою, на оперативнотактичному рівнях. При цьому захист населення можливий лише в районах (місцях) дислокації та застосування військ (сил). Захист населення від негативного інформаційно-психологічного впливу ймовірного противника лише Збройними силами України практично неможливий.

Це означає, що противник тривалий час безперешкодно впливатиме на людський мобілізаційний ресурс держави. З якою свідомістю прийдуть військовозобов'язані на доукомплектування Збройних сил України під час мобілізаційних заходів? Однозначна відповідь відсутня.

Крім того, наслідками інформаційно-психологічних операцій мирного часу буде важкопрогнозоване відношення місцевого населення до можливого застосування міжвидових угруповань Збройних сил України.

До цього часу залишаються невирішеними основні питання організації захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу у Збройних силах України, а саме:

- відсутній чіткий, нормативно визначений розподіл інформаційно-психологічної боротьби;

- нормативно не визначене місце аспектів інформаційно-психологічної боротьби (об'єкт впливу – свідомість і психіка людини, свідомість і психологія суспільства) у загальній системі інформаційної боротьби, де об'єктами впливу є також технічні засоби управління військами (силами) та зброєю.

Такий стан ускладнює визначення органів управління, склад та підпорядкованість сил і засобів, необхідних для здійснення захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу противника в умовах мирного часу (правового режиму надзвичайного стану) та правового режиму воєнного стану.

Не вироблені критерії оцінювання рівня небезпеки негативного інформаційно-психологічного впливу противника. Без таких критеріїв дуже важко приймати рішення щодо організації фізичного знищення, придушення або ускладнення роботи технічних засобів психологічних операцій противника під час воєнних дій.

Залишаються нормативно не визначеними права командного складу щодо знищення об'єктів ЗМІ (електронних та друкованих), що використовуються незаконними збройними формуваннями.

Не визначений алгоритм дій командного складу щодо припинення діяльності окремих об'єднань громадян та політичних партій із виявленими проявами антидержавних настроїв і дій.

Залишається невідпрацьованим порядок допуску національних та міжнародних представників ЗМІ в район бойових дій.

Не з'ясований порядок забезпечення військ (сил) агітаційно-пропагандистськими матеріалами, особливо періодичними виданнями, в районах їх застосування тощо.

Таким чином, на сьогодні ще не відпрацьований механізм організації захисту від негативного інформаційно-психологічного впливу противника, як і механізм організації та здійснення морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил), складовою частиною якого він є.

Єдина система МПЗ оборонних завдань, що може бути запропонована до реалізації, наведена на рис. 2.4.

Організований інформаційно-психологічний вплив на людей є специфічним явищем сучасності, важливим та ефективним засобом досягнення різних цілей на тактичному, оперативному і стратегічному рівнях. Негативний інформаційно-психологічний вплив на військовослужбовців усе частіше використовується різними дестабілізувальними силами як зброя, що знижує готовність і здатність їх якісно та ефективно виконувати покладені на них завдання. Тому ефективна діяльність особового складу, керівного складу та органів військового управління в сучасних умовах неможлива без забезпечення готовності військовослужбовців до інформаційно-психологічної протидії протидіючій стороні.

Психологічними умовами ефективної протидії негативному інформаційно-психологічному впливу на особовий склад є:

- формування у них позитивної мотивації до служби в Збройних силах України;
- розвиток навиків виявлення, вибору і реалізації техніки та стратегій індивідуальної й групової протидії негативному інформаційно-психологічному впливу;

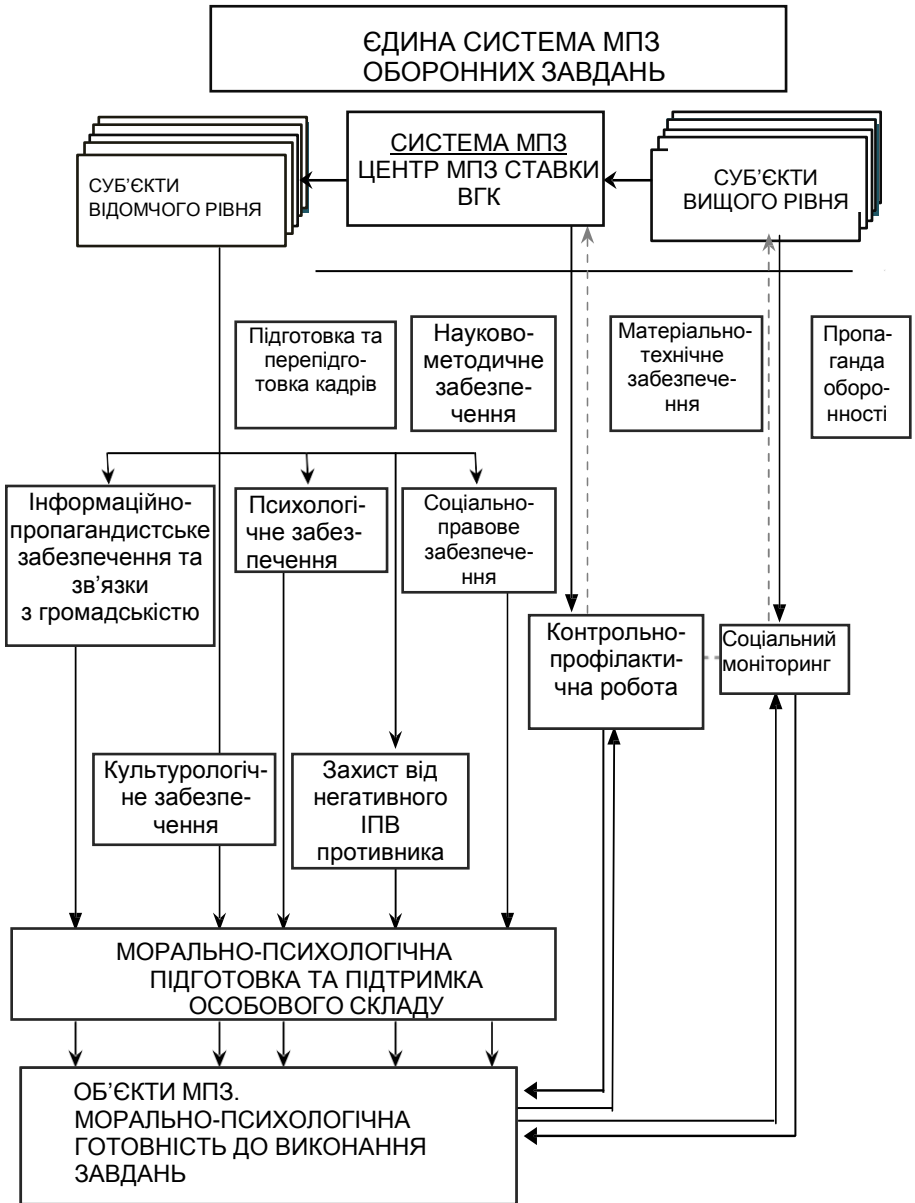

Рисунок 2.4 – Єдина система МПЗ оборонних завдань

– регулярна участь особового складу в соціально-психологічних тренінгах, що розвивають навички виявлення і протидії маніпуляціям, а також управління рефлексії власним психоемоційним достатком;

– створення у військовому колективі обстановки відвертості та відвертості під час обговорення актуальних проблем життєдіяльності підрозділу, соціально-політичної ситуації;

– розвиток колективних навичок протидії чуткам і домислам, що дестабілізують і деморалізують морально-психологічний стан військовослужбовців.

Реалізація цих умов дозволить підвищити ефективність системи протидії негативному інформаційному впливу на особовий та керівний склад ЗС України, інших військових формувань ВОД як в екстремальних, так і в звичайних умовах діяльності.

Висновки до розділу 2

Навчальний матеріал розділу розкриває важливі питання організації та проведення воєнно-ідеологічної роботи у військових підрозділах, а також сутність, зміст та напрямки роботи командира підрозділу щодо військового виховання й зміцнення військової дисципліни.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Ідеологія, концепція ідеологічної роботи, принципи ідеологічної роботи, військове виховання, військова педагогіка та психологія, принципи, зміст військового

виховання, військова дисципліна, морально-психологічне забезпечення, інформаційна боротьба.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Сутність концепції військово-ідеологічної роботи.
- 2 Основні завдання військово-ідеологічної роботи.
- 3 Принципи ідеологічної роботи.
- 4 Суб'єкти виховного процесу.
- 5 Об'єкти виховного процесу.
- 6 Завдання та сутність виховного процесу у військовому підрозділі.
- 7 Принципи і закономірність виховання.
- 8 Методи виховання.
- 9 Форми індивідуально-виховної роботи.
- 10 Основні напрямки роботи командира взводу з питань зміцнення військової дисципліни.
- 11 Інформаційно-пропагандистське забезпечення, його сутність.
- 12 Зміст військово-патріотичного виховання.
- 13 Сутність заходів від негативного інформаційно-психологічного впливу.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТЬ ІЗ ВОЄННО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

**3.1 З'ясування теми заняття, підбір і вивчення
необхідної літератури. Визначення навчальної
та виховної мети, методу проведення заняття.
Підготовка навчального місця та матеріального
забезпечення. Розподіл змісту теми на навчальні
питання і часу та їх відпрацювання**

Загальні положення

Державна програма розбудови та розвитку Збройних сил України передбачає створення нової моделі збройних сил, оптимальних за кількістю, але мобільних, добре озброєних і всебічно забезпечених, здатних виконати за будь-яких умов своє конституційне завдання.

Основні заходи, що здійснюються у Збройних силах на даному етапі, спрямовані на створення відповідної нормативно-правової бази, приведення бойового та кількісного складу військ (сил), озброєння та військової техніки до оборонних потреб держави, її економічних можливостей і міжнародних зобов'язань.

Це, у свою чергу, ставить завдання вищого порядку: підвищити можливості наявних видів озброєння, удосконалити форми та засоби застосування військ (сил), а в кінцевому підсумку – забезпечити здатність Збройних

сил ефективно протистояти будь-якому агресору в можливому воєнному конфлікті.

У підготовці військ (сил) актуальним стає надання комплексного характеру проведенню заходів бойової та мобілізаційної підготовки; підвищення методичної майстерності офіцерів, удосконалення їх знань і практичних навичок; забезпечення високої інтенсивності та ефективності занять і завдань.

Передовий досвід підготовки військ вимагає подальшого удосконалення та процесу планування підготовки військ. Досвід свідчить, що плани підготовки військових частин дають найбільший позитивний ефект лише тоді, коли передбачені ними заходи тісно пов'язані між собою єдиною спрямованістю й тематикою, термінами і місцем проведення, відповідають завданням, які стоять перед частинами за бойовим призначенням.

Вирішення цього питання можливе лише завдяки комплексному підходу до навчального процесу, впровадженню в практику підготовки військ сучасних поглядів на її зміст, засоби, форми та методи.

На кожному занятті вирішується певне дидактичне завдання. Ефективність його вирішення залежить передусім від підготовленості керівника до проведення заняття. Крім того, на ефективність заняття також впливає здатність керівника впроваджувати у навчальний процес найдоцільніші форми й методи навчання.

Таке впровадження вимагає від керівника докладання значних зусиль під час підготовки до заняття – напередодні, в ході заняття та після його проведення.

Підготовка до заняття

Підготовка керівника до конкретного заняття передбачає:

- з'ясування та формулювання теми заняття;
- визначення навчальної та виховної мети;
- добір літератури і визначення навчального матеріалу до теми;
- визначення структури обраної форми заняття;
- визначення методики і педагогічних прийомів на всі фази заняття;
- підготовку дидактичних засобів та наочних посібників;
- визначення форми контролю та оцінювання знань, умінь і навичок тих, хто навчається;
- раціональний розподіл часу на всіх етапах заняття;
- визначення місця керівника заняття для демонстрування та опитування в рамках заняття;
- складання плану або плану-конспекту заняття;
- перевірку готовності помічників (якщо потрібно) та слухачів до заняття.

Сутність будь-якого заняття полягає в наданні слухачам знань, на основі яких **формується вміння та навички**. Структура їх формування має свої особливості, що не суперечать основному шляху пізнання. До основних компонентів цієї структури відносять:

- ретельний аналіз і засвоєння правила, що покладене в основу навички (уміння);
- подолання труднощів під час виконання вправ з метою набуття навичок;
- постійне вдосконалення навичок;
- закріплення досягнутого рівня навичок із використанням їх на практиці та з подальшим удосконаленням і

доведенням до майстерності.

Ефективність деяких занять, особливо практичних і тренувань, залежить від індивідуального підходу в навчання. Наприклад, на занятті, що проводить командир відділення (гарматної обслуги) зі своїми підлеглими зі спеціальної чи технічної підготовки, повинна передбачатися насамперед конкретна навчальна робота з конкретними слухачами. Для цього він повинен додержуватися певних правил (рекомендацій), які є загальними для всіх, хто проводить заняття. Ось деякі з них:

- у ході викладання навчального матеріалу керівник заняття повинен дотримуватися такого темпу, який забезпечив би з'ясування навчальних питань більшістю, а ще краще всіма слухачами;

- домашнє завдання потрібно індивідуалізувати, але без шкоди для підготовки фахівця-артилериста, тобто кожний слухач повинен виконувати свої функціональні обов'язки, незважаючи на його здібності;

- перевірку знань, виконання домашнього завдання, ведення конспектів командир (викладач) здійснює систематично, але у слабших слухачів частіше.

Якість заняття, а особливо класного, до певної міри залежить від статутного порядку та дисципліни, які запровадив керівник заняття. Тому необхідно знати причини, хоча б загальні, які можуть призвести до порушення дисципліни, та методи запобігання їх виникненню.

Під час проведення заняття керівник не повинен, негайно реагуючи на порушення, приймати непродумане рішення, не розібравшись у причинах порушення. Він мусить додержуватися відповідних умов успішного дисциплінарного впливу:

- за наявності порушення зробити зауваження

порушнику дисципліни, згодом розібратися в причинах

порушення і лише тоді, якщо буде потрібно, накласти на нього стягнення;

– домагаючись позитивного впливу у процесі виховання, керівник заняття повинен додержуватися справедливості щодо порушника, незважаючи на особливе ставлення до нього чи тиск із боку оточення;

– перш ніж відреагувати на дії порушника, необхідно звернутися до почуття власної гідності й не опускатися до рівня недисциплінованого слухача.

У процесі підготовки до заняття керівник повинен заздалегідь обміркувати та в ході заняття додержуватися таких **основних традиційних вимог**:

1) організаційних (чіткість проведення всіх етапів заняття; раціональне використання навчального часу та обладнання; підтримка навчальної дисципліни на рівні, що забезпечить добре засвоєння навчального матеріалу);

2) дидактичних (доцільність навчальних завдань; навчальна та виховна мета; оптимальний зміст матеріалу, який враховував би рівень підготовленості слухачів; раціональні методи навчання, що відповідали б навчальній меті, складності навчального матеріалу та підготовленості слухачів; додержання принципів навчання);

3) психологічних (урахування психологічних особливостей слухачів та їх психологічного стану, стану керівника заняття, настрою на заняття як керівника заняття, так і слухачів);

4) етичних (рішучість, справедлива вимогливість кожного слухача, принциповість, тактовність);

5) гігієнічних (температура приміщення та освітленість, які б сприяли нормальній навчальній праці, врахування працездатності слухачів; із першими ознаками перевтоми групи зробити короткочасний відпочинок).

3.2 Складання конспекту (плану-конспекту) заняття: зміст вступної, основної та завершальної частин заняття

План-конспект починається з титульного аркуша. Після заповнення титульного аркуша розробляється хід заняття, в якому зазначаються:

- навчальні питання та час їх відпрацювання;
- зміст навчальних питань;
- дії військовослужбовців;

Вступна частина повинна містити:

- приймання доповіді про готовність взводу (навчальної групи) до проведення заняття;
- перевірку наявності особового складу, його зовнішнього вигляду, наявності матеріального забезпечення і літератури та час на усунення недоліків;
- оголошення теми заняття, навчальної мети, навчальних питань;
- опитування військовослужбовців за раніше вивченим матеріалом;
- підбиття підсумків опитування;
- доведення заходів безпеки;
- розкриття актуальності навчального матеріалу.

Порядок проведення заняття залежить від теми, поставленої мети, обсягу та складності навчального матеріалу, відведеного на нього часу і матеріально-технічного забезпечення.

Керівник заняття, переходячи до розроблення основної частини заняття, визначає зміст кожного навчального питання, час відпрацювання питань, порядок дій керівника і тих, кого навчають.

Методика відпрацювання першого навчального питання. Залежно від змісту навчального питання керівник заняття доводить матеріал до тих, хто

навчається, виділяє основне із змісту, контролює роботу слухачів. У ході заняття керівник застосовує різні форми та методи активізації роботи підлеглих, за необхідності використовуючи технічні засоби навчання, дидактичний матеріал. **Аналогічна методика відпрацювання другого та інших начальних питань.**

Завершальна частина заняття обов'язково повинна містити:

- підбиття підсумків заняття;
- проведення короткого опитування з матеріалу, який відпрацьовувався на занятті або загальний контроль;
- завдання для самостійної роботи;

План-конспект обов'язково затверджується безпосереднім начальником.

Тематичне планування або складання розкладу занять батареї на 1 тиждень для кожної теми чи окремого заняття передбачає:

- визначення виду заняття (організаційної форми навчання);
- визначення обсягу матеріалу;
- виготовлення (за наявності підбирання) наочних посібників, обґрунтоване використання ТЗН та визначення фактичного матеріалу заняття (вправи, завдання, нормативи, що повинні бути відпрацьовані і т. ін.).

Основним методичним документом для проведення занять у ВВНЗ є **методичне розроблення** та **план проведення заняття** щодо занять, які проводяться у військах, то основним методичним документом є план-конспект або план (залежно від виду заняття та складності навчального матеріалу). Але незалежно від того, де заняття буде проводитися — у ВВНЗ чи у військах, у плані чи **плані-конспекті** повинні бути:

- дата проведення заняття, його порядковий номер за тематичним планом чи розкладом занять батареї;

- назва, вид заняття, навчальна і виховна мета;
- структура та зміст заняття, методи і прийоми роботи керівника заняття й військовослужбовців;
- навчальне обладнання, матеріальне забезпечення, список літератури та обов'язкове домашнє завдання.

Під час підготовки безпосередньо до конкретного завдання його керівник повинен урахувати:

- провідні мотиви, інтереси військовослужбовців до даного предмету, їх особисте ставлення до занять, що проводить саме цей керівник;
- рівень, який характеризує уміння навчатися, працездатність, регулярність навчальної праці та сумісність під час самостійної підготовки;
- активність військовослужбовців на занятті, їх увагу і дисциплінованість;
- здібності кожного, його потенційні можливості та уміння застосовувати знання на практиці;
- можливість використання ТЗН та наочних посібників за даною темою і в даному навчальному класі;
- свою працездатність та санітарно-гігієнічні умови місця і навчального приладдя, що будуть використовуватися для проведення заняття.

Будь-яке заняття розпочинається із **вступної частини**. У ній керівник заняття вирішує два завдання, а саме:

- забезпечення нормальної зовнішньої обстановки для спільної роботи керівника і військовослужбовців;
- створення психологічного настрою військовослужбовців на плідну навчальну працю.

До основних моментів попередньої організації заняття відносять:

- обов'язкове ввічливе взаємне вітання керівника заняття і військовослужбовців (посмішка на обличчі

керівника сприяє плідній співпраці, оскільки посмішка – це пароль для друзів);

- перевірка наявності військовослужбовців, матеріального забезпечення та зовнішнього стану приміщення;

- перевірка готовності навчальних місць, зовнішнього вигляду військовослужбовців та **обов'язкове попередження про виконання заходів безпеки**;

- доведення актуальності теми заняття та мобілізація уваги з боку військовослужбовців;

У ході **основної частини** заняття його керівник повинен звертати увагу на додержання загальних правил щодо пояснення навчального матеріалу, формування умінь і навичок, запровадження активних форм організації навчальної праці та підтримки на необхідному рівні навчальної дисципліни.

Під час пояснення навчального матеріалу керівник заняття повинен додержуватися таких правил:

- подумати та визначити своє місце під час пояснення матеріалу, щоб було всім видно і чути, що показує та розповідає керівник заняття (можно сидіти, якщо це не вплине на результативність заняття);

- без необхідності (наприклад, контроль або надання допомоги) не ходити по кімнаті (кабінету);

- говорити гучно, але не кричати, пояснення повинні бути чіткими та зрозумілими;

- темп викладання матеріалу – розмірений, а мова – доступна, з необхідним науковим рівнем (який відповідав би підготовці військовослужбовців);

- виділяти істотне в матеріалі, не захоплюватись другорядним;

- додержуватися послідовності викладання;

– своєчасно використовувати ілюстративний матеріал, стежити за правильністю та акуратністю записів на класній дошці;

Підготовка до будь-якого заняття повинна передбачити ретельне обмірковування та визначення його керівником напрямків дій зі стимулювання військовослужбовців до результативного оволодіння знаннями, уміннями та навичками військового фахівця. Існує багато прийомів, способів для вирішення цього завдання, але всі вони реалізуються через вплив на свідомість військовослужбовців та напружену розумову працю керівника заняття. До основних напрямків дій керівника можна віднести:

– активне й наполегливе керування пізнавальною діяльністю військовослужбовців, із додержанням при цьому основних принципів навчання;

– постійний пошук творчих, нестандартних підходів до розв'язування навчальних завдань у суворій відповідності до умов та можливостей, за яких здійснюється навчання;

– застосування диференційованого підходу під час навчання окремих військовослужбовців чи окремих груп;

– раціональне використання кожної хвилини заняття;

– створення атмосфери демократизму, товариського суперництва, діловитості, дружнього спілкування, взаємної довіри та відносно рівноправних відносин між військовослужбовцями, з одного боку, та керівником заняття, з іншого;

– прогнозування ходу навчальної діяльності та на цій підставі здійснення вибору досконалих навчальних технологій для досягнення бажаної мети;

– стимулювання військовослужбовців до ретельного та наполегливого оволодіння військовим фахом.

Отже, ми розглянули сутність підготовки до проведення основної частини заняття та надали деякі рекомендації з підвищення ефективності цього етапу заняття. Що ж стосується *кінцевої частини* заняття, то в ній найважливішим моментом є завдання для самостійної підготовки.

Таким чином, ми розглянули загальну підготовку до проведення занять та надали рекомендації щодо консультацій, здійснення контролю, безпосереднього проведення заняття, складання методичних документів і організації самостійної підготовки. Але під час підготовки до конкретного виду заняття необхідно враховувати особливості, властиві саме цьому виду.

3.3 Прийоми та способи активізації роботи підлеглих у ході заняття

У сучасних умовах підвищуються вимоги до офіцерського складу відносно якості навчання та виховання підлеглих. Офіцери повинні мати відмінні знання не лише за спеціальністю, а й володіти глибокими знаннями з теорії військового навчання. Це вимагає від них досконалого знання активних форм та методів бойової підготовки військ.

Під ефективними методами навчання розуміють такі способи і прийоми педагогічного впливу, які спонукають військовослужбовців до розумової активності, виявлення творчого, дослідницького підходу і пошуку нових ідей для вирішення різноманітних завдань спеціальності. Активні

методи повинні викликати у слухачів прагнення самостійно розібратися в складних військово-професійних питаннях та на основі глибокого системного аналізу наявних факторів і подій виробити оптимальне рішення з дослідницької проблеми для реалізації його в практичній діяльності.

Активні форми і методи нерозривно пов'язані між собою. Їх сукупність створює певний вид занять, на яких здійснюється активне навчання. Методи наповнюють форми конкретним змістом, а форми впливають на якість методів. Якщо на занятті певної форми використовують активні методи, можна досягти значної активізації навчально-виховного процесу зростання його ефективності. У цьому випадку сама форма занять набирає активного характеру.

До активних методів навчання належать: проблемний, діалоговий, ігровий, дослідницький, модульний, опорних сигналів, критичних ситуацій, автоматизованого навчання, самостійної роботи, контролю і т. д. Ці та інші методи активного навчання поділяють на дві групи: імітаційні та неімітаційні, а імітаційні, у свою чергу, – на ігрові та неігрові.

Активні методи та форми навчання дозволять перевести навчальний процес на інтенсивний шлях розвитку, тобто максимально його активізувати і надати більшої практичної спрямованості.

Активні методи навчання – це сукупність способів організації й управління навчально-пізнавальною діяльністю, що допомагають активізувати увагу й мислення військовослужбовців на заняттях.

Активні методи навчання покликані підтримувати інтерес військовослужбовців до навчального процесу, створювати умови для оцінювання й самооцінювання засвоєння навчального матеріалу, розширювати їх творчі

можливості та ініціативу, сприяти формуванню потреби одержування нових знань та набуття навичок.

Класифікація методів активного навчання на заняттях.

<i>ІМІТАЦІЙНИЙ</i>	
Вид заняття	Метод
Лекція	Проблемний, діалоговий опорних сигналів, контролю
Семінар	Діалоговий, проблемний, контролю
Групові заняття та вправи	Проблемний, опорних сигналів, конкретних ситуацій, контролю
Самостійні заняття під керівництвом викладача	Самостійної роботи, проблемний, модульний, контролю, автоматизованого навчання
Самостійна робота	Автоматизованого навчання, самостійної роботи, контролю

Активність військовослужбовців, як відомо із військової психології, залежить від проходження основних психологічних процесів, а саме: відчуття, сприйняття, пам'яті та мислення.

Вплив керівника заняття на проходження перелічених психологічних процесів у бажаному напрямку є головною метою втілення активних методів навчання.

Заходи з активізації органів чуття повинні бути такими:

1 Викладання навчального матеріалу повинно бути повним та зрозумілим.

2 У процесі навчання потрібно залучати всі органи чуття. Технічні засоби навчання повинні впливати лише на основний канал донесення інформації.

3 Зовнішні умови (освітленість навчальних місць, колір та чистота приміщень, необхідна температура, шумозахищеність) повинні сприяти ефективній роботі органів почуття.

4 Кількість військовослужбовців у приміщенні повинна відповідати чинним нормативам.

5 Режим навчального процесу (навчальна робота, праця та відпочинок) повинні сприяти якісному вивченню навчального матеріалу.

6 Розвивати відповідальність за якість та повноту засвоєного матеріалу і зацікавлювати військовослужбовців при викладанні теми заняття.

7 Керівникові заняття потрібно постійно підтримувати увагу військовослужбовців.

Заходи з активізації сприйняття дійсності повинні бути такими:

– створення необхідних умов, що викликають рух органів чуття. Цей рух безпосередньо відтворює предмет, який вивчають;

– під час підготовки до заняття керівник повинен уявляти, як навчальний матеріал буде сприйматися, і зробити все, щоб зміст заняття дійшов до кожного слухача;

– активізація сприйняття може бути досягнута за рахунок усвідомлення важливості навчального матеріалу під час виконання завдань, пов'язаних із посадовими обов'язками;

– підвищити сприйняття можна виділенням найважливішої частини навчального матеріалу;

– для окремих видів занять (самостійна робота, консультація, виконання індивідуального завдання)

підвищення сприйняття досягається за рахунок особистих якостей кожного військовослужбовця;

– з метою досягнення сприйняття основного навчального матеріалу керівник заняття повинен використовувати важливі заходи психологічного механізму: зіставлення, порівняння виниклого в індивідуальній свідомості образу з реальним предметом навчання.

Кожна людина під час навчання вирішує триєдине завдання, а саме: запам'ятовування, зберігання в пам'яті, відтворення предмета навчання в потрібний момент. Відповідно до цього існують заходи з активації пам'яті на цих трьох етапах.

Запам'ятовування навчального матеріалу:

1 Навчальний матеріал викладати переконливо і доступно.

2 Вивчення матеріалу здійснювати відповідно до схеми:

- зрозуміти, про що йде мова;
- усвідомити основний зміст;
- з'ясувати логіку сприйняття матеріалу;
- запам'ятати об'єкт навчання.

3 Для кращого запам'ятовування навчального матеріалу керівник може використовувати особисті якості військовослужбовців, тобто:

- почуття обов'язку;
- відповідальність за результати навчання;
- почуття важливості даного матеріалу для майбутньої професії офіцера.

4 Зосереджувати увагу на основній частині об'єкта навчання. Постійно контролювати рівень засвоєння матеріалу методом відтворення.

Зберігання навчального матеріалу в пам'яті

1 Організація вивчення навчального матеріалу повинна забезпечити його глибоке запам'ятовування.

2 Елементи повторення матеріалу потрібно включати в усі наступні заняття для майбутньої професії.

3 Керівник постійно повинен вимагати від військовослужбовців відповідального ставлення до одержання знань та показувати їх практичне значення для майбутньої професії.

4 Вимагати від військовослужбовців застосування одержаних знань у житті, службі та на заняттях з інших предметів.

Відтворення навчального матеріалу

1 Відтворення матеріалу — це теж дія, спрямована на закріплення знань у пам'яті. Вона реалізується в співбесідах із товаришами на тему одержаних знань: на семінарах, заліках, іспитах, консультаціях та інструктажах до наступних занять.

2 Керівник заняття повинен постійно звертатися до відтворення одержаних знань підлеглими з метою їх закріплення. Відтворення може бути усним, письмовим або змішаним.

3 Схема заняття повинна передбачати постійне навантаження, що складається із запам'ятовування навчального матеріалу та відтворення одержаної інформації.

4 Для закріплення знань потрібно повторювати матеріал із моменту одержання як можна частіше. Перше відтворення повинне здійснитися при сприйманні нового матеріалу, друге – не пізніше другої доби.

Заходи з активізації мислення

1 Процес мислення можливий лише за наявності інформації, що накопичується в пам'яті. Тому рівень активізації мислення залежить від рівня активізації «постачальника інформації», тобто відчуття, сприйняття та уявлення.

2 Аналіз, синтез, узагальнення можливі за наявності в пам'яті знань. Звідси випливає, що активізація мислення залежить від рівня активізації пам'яті.

3 Активізація мислення досягається поставленням посильних завдань, проблем, питань, які військовослужбовець вирішує сам. Такий підхід до навчання формує у військовослужбовців дійсне мислення, здатність засвоювати, пізнавати, розуміти й відкривати для себе щось нове.

4 Для підвищення активності мислення необхідно на занятті перевіряти рівень усвідомлення матеріалу, що сприймається військовослужбовцями. Це досягається втіленням різних форм мислення, а саме: понятійної форми обговорення, умовиводу та ін. Крім того, активізація мислення досягається залученням військовослужбовців до аналізу навчального матеріалу, зрівняння окремих положень, узагальнень або навпаки конкретизації викладених фактів.

Як бачимо, прагнення до підвищення ефективності бойової підготовки через активізацію пізнавальної діяльності військовослужбовців вимагає всебічного урахування їх індивідуальних якостей, мотивів навчальної праці. Успіх вирішення цього складного завдання залежить від рівня професійної та педагогічної підготовленості керівника заняття, його уміння організувати навчальний процес з урахуванням психологічного фактора військовослужбовців.

Висновки до розділу 3

Ефективність проведення будь-якого заняття насамперед залежить від підготовленості керівника до проведення заняття.

Зміст навчального матеріалу розділу надає рекомендації керівникові заняття щодо порядку його роботи під час підготовки до заняття, у ході проведення та після проведення заняття.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Ефективність заняття, навчальна та виховна мета заняття, педагогічні прийоми, дидактичні засоби, технічні засоби заняття, формування вмінь і навичок, тематичне планування, прийоми активізації роботи, активні форми і методи навчання.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Сутність підготовки керівника до заняття.
- 2 Вимоги до змісту заняття.
- 3 Порядок складання конспекту для проведення заняття.
- 4 Зміст тематичного планування.
- 5 Активні методи навчання, їх стисла характеристика.
- 6 Види занять, їх характеристика.

РОЗДІЛ 4

СУТНІСТЬ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОМАНДИРА

Загальні положення

Організація управлінської діяльності командира

Управління військовим колективом є дуже складним видом діяльності офіцера. Управлінські аспекти охоплюють усю гаму службових обов'язків і насамперед пов'язані з навчанням та вихованням особового складу, що відповідає виконанню основного завдання – забезпечення бойової готовності. А рішення командира є головним структурним моментом циклу управління і повинно бути завжди обґрунтованим, щоб підлеглі не вагалися під час виконання.

У рішеннях проявляється основний зміст виконання управлінських функцій командиром. Для ефективного вирішення завдань управління підрозділами командир повинен у різних формах управлінської діяльності використовувати сучасні науково обґрунтовані методи управління та володіти відповідним характером і стилем складного мистецтва управління.

Закони та принципи управління підрозділами. Будь-яка система управління (СУ) незалежно від її рівня (відділення, взвод, батарея, дивізіон і т. ін.), повинна функціонувати відповідно до об'єктивних законів, норм та відповідати вимогам керівних документів. Інакше ефективність її працездатності буде дуже низькою. Звідси

виникає необхідність вивчати закони управління, правові акти, що дозволяють командирові уміло та професійно управляти своїм підрозділом в усіх сферах діяльності.

Управління підрозділами як складна динамічна система підпорядковане певним законам (закономірностям), основними з яких є: закон ієрархії, закон зовнішнього доповнення, закон необхідної різноманітності.

Закон (закономірність) ієрархії. Управління складною та динамічною системою (підрозділом) поєднане зі збиранням та обробленням великої кількості інформації. Оброблення її в єдиному центрі неможливе й недоцільне. Управління системою лише з центру теж у принципі неможливе, тому що дуже важко взяти до уваги всю різноманітність ситуацій щодо об'єктів управління різних рівнів. Ось чому керувальна система повинна мати багатоступінчасту ієрархічну структуру, в основі якої повинні бути субординація, належний розподіл функцій, повноважень та відповідальність.

Закономірність зовнішнього доповнення. У процесі управління підрозділами неможливо взяти до відома всю сукупність факторів, що визначають ситуацію в СУ і впливають на розроблення та прийняття рішення. Але при найретельнішому розгляді ситуації, що може скластися, неможливо урахувати всі фактори, які вплинуть на функціонування СУ. Непередбачений вплив зовнішнього середовища на СУ повинен контролюватись органом управління (командиром підрозділу). Цей процес відбувається через реалізацію закономірності зовнішнього доповнення. Додержання цієї закономірності дозволяє передбачити, а в разі необхідності й усунути негативний вплив зовнішнього середовища на СУ. За наявності перешкод орган управління робить спробу усунути їх як шляхом внутрішньої мобілізації, так і використовуючи сторонню допомогу.

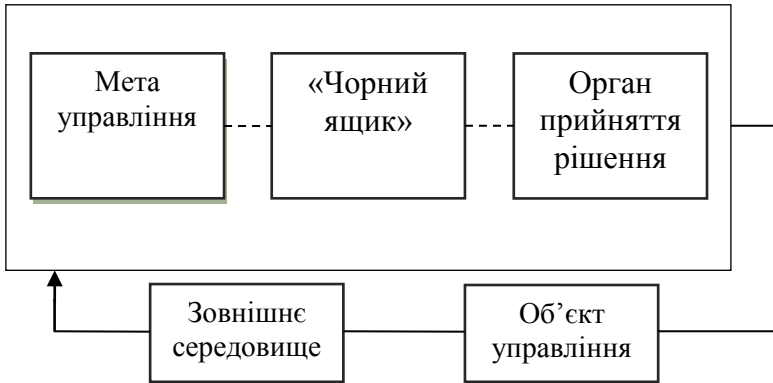

Рисунок 3.1 – Орган управління

На рисунку 3.1 змодельований процес реалізації закономірності зовнішнього доповнення через «чорний ящик». У ньому враховуються можливі перешкоди, які впливають на орган прийняття рішення (командир або штаб) при управлінні підрозділом.

Закон необхідної різноманітності. Суть закону необхідної різноманітності полягає в тому, що різноманітність великої системи вимагає різноманітності управління.

Під різноманітністю СУ розуміють наявність великої кількості станів системи, які вона може приймати під впливом зовнішнього середовища та внутрішніх причин. У такому разі кількість керувальних факторів органу управління повинна бути не меншою, ніж кількість станів об'єкта управління. Іншими словами, регульовальних параметрів повинно бути більше, ніж регульованих змінних.

Цим законом керуються під час розроблення організаційно-штатної структури усіх ланок управління Збройних сил України. Під час складання цієї структури беруть до уваги той факт, що коли орган управління з

об'єктивних причин не володіє необхідною різноманітністю керувальних факторів, то він передає свої повноваження для прийняття рішення на «нижчі» рівні управління. Можливості органу управління повинні збільшуватися не шляхом його розширення, а шляхом упровадження обчислювальної техніки та математичних методів управління.

Таким чином, закон необхідної різноманітності дозволяє будувати Збройні сили України без штучного ускладнення та бюрократизації.

4.1 Зміст управлінської діяльності командира

Основною метою управління підрозділами і частинами є підтримка на необхідному рівні бойової та мобілізаційної готовності. Для досягнення цієї мети впроваджуються такі заходи:

- проведення занять із бойової та гуманітарної підготовки;
- підтримання статутного порядку та високої військової дисципліни;
- організація служби військ;
- ведення виховної роботи та військового господарства;
- утримання в справному стані озброєння та військової техніки;
- удосконалення навчально-матеріальної бази;
- надання військовослужбовцям належного медичного та фінансового забезпечення.

Виконання цих заходів досягається повсякденною наполегливою працею органів та об'єктів управління.

Названі заходи об'єднуються в завдання управління:

- навчально-бойове;

- виховне;
- адміністративно-господарське;
- військово-технічне;
- службово-розпорядче;
- контрольньо-виконавче.

Розглянемо більш докладно кожне з них.

Навчально-бойова діяльність командирів визначається організацією і проведенням заходів із бойової та мобілізаційної підготовки. Крім того, вона припускає участь військ у заходах старших начальників (навчання, збори і т. п.). Для виконання навчально-бойового завдання командири, як показали досліді, витрачають близько 35 % бюджету свого часу. Вирішення цього завдання вимагає ініціативи, творчості від командирів усіх ступенів у досягненні основної мети управління – підвищення рівня бойової та мобілізаційної готовності.

У ході **виховної** діяльності необхідно добиватися від підлеглих активної життєвої позиції під час вирішення завдань бойової готовності, викорінювати негативні явища, пропагувати демократизацію і гласність. Головний напрямок цієї роботи – зміцнення військової дисципліни, забезпечення правопорядку, викорінювання нестатутних взаємовідносин.

Адміністративно-господарська діяльність спрямована на:

- організацію і несення служби військ;
- підтримання статутного порядку;
- керівництво веденням військового господарства;
- забезпечення військовослужбовців усіма видами постачання;
- атестацію офіцерського складу;
- побутове та медичне забезпечення особового складу;
- організацію діловодства.

Військово-технічна діяльність забезпечує вивчення, експлуатацію та утримання зразків озброєння бойової техніки. Крім того, вона передбачає організацію раціоналізаторської та винахідницької роботи, удосконалення навчально-матеріальної бази.

Службово-розпорядча діяльність забезпечує виконання намічених заходів. Вона вимагає від командира чіткості, твердості, вольової витримки й такту у взаємовідносинах з особовим складом. Віддані розпорядження повинні бути чіткими, недвозначними. Для цього командир аналізує всі умови, в яких ставиться завдання, і можливі перешкоди під час його виконання, тобто командир ураховує, чи зможуть його підлеглі до зазначеного часу в необхідному обсязі виконувати поставлене завдання; якщо необхідно, то він може відкоригувати хід виконання завдання. Результативність виконання поставлених завдань підвищується під час створення командиром атмосфери творчості, ініціативи та відповідальності.

Контрольно-виконавча діяльність командира пов'язана з кінцевим результатом управління. Тому вона вимагає компетенції командира в межах його відповідальності. Але командир повинен довіряти своїм помічникам, заступникам і певною мірою спиратися на їх досвід і порядність.

Розглянуті завдання управління засвідчують, який великий спектр управлінської діяльності охоплює посада командира підрозділу (частини). Виконання цього аспекту досягається відповідними формами та методами управління.

Форми управління поділяють залежно від обсягу інформації, інтенсивності її надходження та важливості. Що ж таке форма управління?

У загальнонауковому, філософському трактуванні

форму управління розуміють як один із проявів його змісту. Вона може виражатися по-різному як у статичній, тобто під час підготовки якогось заходу, так і в динамічній, під час його виконання. У тому й іншому випадках форма визначає межі, в яких здійснюються практичні заходи командира (штабу) з виконання повсякденних завдань. Форма відображає зміст управлінської діяльності, головним чином її організаційний бік. Вона залежить від:

- рівня і складу управлінської ланки;
- необхідності поєднання централізації і децентралізації;
- розподілу конкретних завдань між органами управління та посадовими особами, які складають цей орган;
- рівня підготовленості офіцерів та злагоженості їх роботи.

У зв'язку з цим, виходячи з досвіду військ, можна виділити три основні форми управління повсякденною діяльністю підрозділів:

- одноособову;
- колективну (групову);
- комбіновану.

Одноособова форма управління передбачає прийняття рішення персонально командиром. За це рішення він несе відповідальність.

Але існують завдання, для вирішення яких необхідна колективна думка. У таких випадках має місце **колективна форма** управління. Наприклад, напередодні бойових артилерійських стрільб у ВВНЗ проводять міжкафедральну нараду, де відпрацьовують план стрільб, матеріальне забезпечення, взаємодія кафедр, служб, відділів тощо. За спільно відпрацьований та прийнятий до виконання план несуть відповідальність усі командири та начальники.

Мають місце завдання (наприклад, здійснення контролю та виконання наказу), що вимагають **комбінованої форми** управління. У таких випадках відповідальність однаково несуть і органи, які видали наказ, і ті, хто втілює його на місцях.

4.2 Методи управління

Під методом управління розуміють сукупність конкретних способів, прийомів та правил здійснення управлінських функцій командира з метою виконання одержаних підрозділом завдань. Методи управління за своїм характером поділяють на дві групи:

- організаційно-розпорядчу;
- морально-психологічну.

До першої групи методів відносять: організаційний, розпорядчий, правовий, економічний.

Дамо стисло характеристику кожному з перелічених методів управління.

Організаційний (організаційно-адміністративний) метод призначений для планування дій кожного підрозділу та військовослужбовця. Цей метод передбачає планування заздалегідь і реалізується у вигляді планів, розкладів занять, статутів, порадників, інструкцій, підручників, різноманітних правил та інших документів. Позитивною якістю методу є обміркування, зваженість управлінських функцій командирів різних рівнів, що забезпечує обгрунтоване, доцільне планування як самого управління, так і взагалі службової діяльності підрозділу.

Прикладом організаційного методу є планування бойової підготовки артилерійської батареї. Під час складання розкладу занять батареї її командир заздалегідь визначає: хто, де, коли і з ким проводитиме заняття; яку

бойову техніку, озброєння, прилади та літературу буде використано; яке навчальне місце з навчально-матеріальної бази частини буде задіяне. Для складання розкладу занять батареї командир батареї отримує необхідні дані із дивізійного планового документа – тематичного розрахунку годин на період навчання. Щодо бойової підготовки, то видно, що організаційний метод управління охоплює плануванням усі підрозділи дивізіону (частини).

Організаційний метод управління передбачає постійний вплив вищих органів управління на підлеглі їм ланки. Цей метод дає найбільш ефективні результати за таких умов:

- недопущення волюнтаризму під час прийняття рішення командиром;
- врахування конкретних умов життєдіяльності військ;
- розширення демократії та гласності.

Розпорядчий метод забезпечує оперативний вплив на всю систему управління шляхом перерозподілу сил та засобів у ході вирішення епізодичних або раптово виниклих завдань. Практика показує, що чим менше деталізовані та обґрунтовані розрахунками організаційні заходи, тим частіше доводиться звертатися до розпорядчого методу. В цьому полягає зв'язок між організаційним та розпорядчим методами.

Розпорядчий метод реалізується через накази, розпорядження, які доводяться до виконавців усно або письмово. Наприклад, якщо виникають раптово невідкладні завдання (усунення наслідків стихійного лиха, розвантаження великої кількості матеріальних засобів і т. ін.), то командир (начальник) вимушений своїм наказом звільнити від занять із бойової підготовки певну кількість підрозділів. Такими наказами змінюється

послідовність виконання щоденної службової діяльності підрозділу (частини). Безумовно, це призводить до невиконання заздалегідь прийнятого плану, а водночас і до зменшення ефективності бойової підготовки. Тому з метою недопущення надмірного використання цього методу командир частини повинен з цього приводу аналізувати працю своїх підлеглих. Такий аналіз забезпечить зворотний зв'язок у системі управління та викорінювання виявлених недоліків у плануванні.

Правовий метод управління передбачає використання законів України в системі управління, тобто має місце звернення до правового регулятора суспільних відносин. Особливо цей метод має важливе значення в наш час – час розбудови демократичної правової держави та воєнної реформи у Збройних силах України.

Правовий метод базується на використанні військовослужбовцями законів держави, що гарантують додержання прав людини. Право є регулятором міжлюдських відносин. Цей метод не є відокремленим від інших. Він реалізується через усі методи, оскільки управління військовими колективами повинно бути правомірним і не суперечити законам України.

Економічний метод в умовах управління щоденною діяльністю підрозділів використовується дуже часто. Сутність методу полягає в матеріальному впливі на всі сторони життєдіяльності військ. Маючи у власному розпорядженні значні матеріальні засоби, командир і підпорядковані йому органи управління в процесі управління повинні ощадливо їх використовувати. Вирішуючи питання використання різних матеріальних засобів, необхідно порівнювати витрати з досягненням кінцевої мети. І, безумовно, їх раціональне використання визначає ефективність управління.

Розумне використання стимулювальних економічних

факторів може значною мірою підвищити ефективність управління. Тому економічний метод управління – це вплив командира економічними важелями на якість та своєчасність виконання завдання підпорядкованим йому підрозділом.

Група *морально-психологічних* методів впливає на результативність управління через підвищення активності військовослужбовців. Це досягається завдяки демократизації міжлюдських відносин, спадкоємністю традицій, пропагандою та агітацією щодо поставлених завдань, всебічним стимулюванням діяльності підлеглих та підпорядкованих підрозділів.

Коротко розглянемо деякі з морально-психологічних факторів.

Демократизація всіх сфер життя в Збройних силах України повинна зумовлювати єдність єдиначальності, міцну військову дисципліну, безумовну ретельність виконання службових обов'язків із широким залучанням військовослужбовців до справ військового колективу. Вона передбачає відмову від голого адміністрування, близькість керівника до широких мас військовослужбовців, боротьбу з викривленням дисциплінарної практики та нестатутними взаємовідносинами. Крім того, демократизація зобов'язує командирів усіх ступенів вести боротьбу з грубістю, хамством, сприяти ввічливості та турботі про кожного військовослужбовця.

Велике значення для ефективного управління має виховання особового складу на бойових і трудових традиціях. Для цього потрібно пов'язувати основні завдання бойової підготовки з обороноздатністю України та кращими показниками, досягнутими попередніми поколіннями військовослужбовців. Іншими словами, командир повинен на позитивних прикладах виховувати у підлеглих прагнення до високоефективного виконання

службових обов'язків.

У цілому морально-психологічні методи управління реалізуються через пояснення завдань; залучення військового колективу до розроблення плану подальших дій та прийняття рішень; проведення демократичних заходів (загальних зборів, нарад і т. ін.); моральне стимулювання військовослужбовців, які відзначилися; проведення виховних та культурно-масових заходів; поширення передового досвіду членів військового колективу.

На основі розглянутих груп методів управління повсякденною діяльністю підрозділів можна сформулювати види управлінської діяльності, назва яких відповідає назві відповідного методу, а саме: організаційний, розпорядчий, правовий, економічний та виховний.

У досвідченому виборі методу чи виду управління підрозділом визначаються кваліфікація командира, його уміння та стиль роботи з підлеглими.

4.3 Характер та стиль управлінської діяльності командира підрозділом

Військовий колектив (підрозділ, частина) – це складна система управління. Для успішного керування такою системою командир повинен мати відповідні риси характеру, які поділяються на три групи:

- ідейно-політичні;
- професійно-організаторські;
- морально-психологічні.

Розглянемо більш детально кожен з них.

До групи **ідейно-політичних** рис відносять:

- політичну принциповість;

- громадянську позицію;
- органічний зв'язок із масами, використання їх досвіду та знань.

Професійно-організаторські риси містять у собі:

- науковий підхід;
- компетентність;
- діловитість.

До групи **морально-психологічних** рис належать:

- почуття відповідальності за доручену справу;
- правдивість;
- ретельність і самостійність;
- рішучість;
- твердість і гнучкість;
- вимогливість та чуйність;
- скромність і людяність.

Названі риси характеру командира повинні бути нерозривно поєднані між собою. Прокоментуємо деякі з них.

Політична принциповість і громадянська позиція ґрунтуються на професійному призначенні командира – захищати інтереси своєї Батьківщини і втілювати в життя рішення Кабінету Міністрів України. Наявність цієї риси дозволить командирові вести боротьбу з байдужістю, зазнайством, не якісним навчанням особового складу. Крім того, політична принциповість і громадянська позиція передбачають єдність слів, думок та вчинків командира. Це визначається ставленням до справи, за яку він відповідає, честю та гідністю командира, вмінням не лише працювати самому, а й запалювати до творчості та ініціативи своїх підлеглих.

Серед рис, що характеризують професійно-організаторську діяльність командира, необхідно виділити науковий підхід і діловитість.

Науковий підхід – це використання командиром останніх досягнень суспільних та військових наук, які

допомагають йому об'єднувати своїх підлеглих навколо мети, залучати їх до виконання своїх обов'язків самостійно, творчо та ініціативно. Це можливо за умов:

– по-перше, лише за наявності глибоких теоретичних знань командир може правильно оцінювати події та явища сьогодення, передбачати їх розвиток у майбутньому;

– по-друге, постійно використовуючи досягнення суспільних та військових наук, командир зможе вплинути на своїх підлеглих, об'єднати їх навколо себе, залучаючи до творчої роботи;

– по-третє, науковий підхід – це вміння побачити нове з подальшим втіленням його в практику управління підрозділами.

У сучасних умовах у ході інтенсивного розвитку науки і техніки для командира дуже важливо вміти використовувати в процесі управління останні науково-технічні досягнення. На цей час існує безліч математичних способів моделювання різних ситуацій, що виникають під час управління підрозділами. Безумовно, використання таких способів вимагає втілення в управлінські процеси обчислювальної техніки. Тому для прийняття правильного рішення командир може і повинен вміти застосовувати обчислювальну техніку та інші засоби, які допоможуть прийняти науково обгрунтоване рішення.

Велике значення для ефективного управління підрозділами має *діловитість* командира. Діловитість передбачає ефективну організаторську діяльність щодо втілення в життя планів бойової підготовки та особистих рішень з управління повсякденною діяльністю підрозділу. Іншими словами, діловитість проявляється в умінні розпоряджатися військовослужбовцями та об'єднувати їх навколо себе; зосереджуватися на головному; підбирати і розставляти військовослужбовців відповідно до їх

здібностей, а також здійснювати якісну перевірку виконаних підлеглими завдань. Тому командир повинен довіряти підлеглим, вилучати зі своєї практики дрібну опіку, звертаючи увагу на головне, яке без його втручання не вирішиться. Але й другорядні питання теж неможливо випускати з-під контролю. Інакше кажучи, необхідно тримати в полі зору як головне, так і його складові частини. Що ж стосується контролю підлеглих, то він потрібен і відстаючим, і вмілим військовослужбовцям. Контроль дозволяє створити умови ефективного виконання завдання, і, що важливо, він забезпечить всебічний розвиток кожного військовослужбовця. Діловитість допомагає командирові оперативно й чітко управляти підрозділом та створювати правильні взаємовідносини між командиром та підлеглими, з одного боку, і між командирами різних рівнів управління, з іншого.

Таким чином, діловитість командира визначається відмінним знанням справи, баченням головного, а також чітким, дієвим контролем за виконанням одержаних завдань.

У тісному зв'язку з професійно-організаторською групою рис знаходяться морально-психологічні риси, такі як:

- самостійність та ініціатива;
- рішучість, наполегливість і твердість;
- вимогливість та чуйність;
- витримка й самовладання.

Самостійність командира проявляється у творчому підході до виконання наказів і завдань з опорою на власні досвід та сили. Саме ця риса дозволяє йому ефективно, без зайвого контролю збоку виконувати одержані завдання. Командир, який є єдиначальником, несе повну відповідальність за прийняті рішення. Саме для цього йому й потрібна така риса, як самостійність. Самостійність артилерійського командира навіть передбачається право-

вими актами військового управління. Так, у Правилах стрільби і управління вогнем артилерії зазначено, що під час виконання завдань за власною ініціативою командир дивізіону приймає рішення з усіх питань, а під час виконання вогневих завдань, поставлених старшим артилерійським або загальновійськовим командиром (начальником), – із питань, не зазначених у команді (розпорядженні) командира (начальника), який поставив вогневе завдання.

Самостійність зовсім не означає, що командир може нехтувати наказами вищого керівництва. Діючи не за шаблоном, спираючись на накази вищих начальників, командир підрозділу повинен приймати самостійно рішення, яке приведе до правильного та своєчасного виконання поставленого завдання. Самостійність завжди пов'язана з рішучістю, ризиком, хоробрістю.

Рішучість командира – це вміння швидко приймати науково обґрунтоване рішення і впевнено та оперативно втілювати його в життя.

Необхідно відзначити, що рішучість та самостійність базуються на глибоких знаннях військової справи і є результатом швидкого мислення командира з опорою на практичний досвід. Звідси випливає, що самостійність, особливо молодого офіцера, пов'язана зі знаннями, які він одержав у стінах ВВНЗ. Тому слухачам як майбутнім офіцерам потрібно ще в стінах навчального закладу одержати глибокі знання й набути вмінь і, що дуже важливо, первинних навичок в управлінні підрозділом.

Органічно зв'язана з рішучістю вимогливість, що є обов'язковою для кожного командира. **Під вимогливістю** розуміють дії командира щодо конкретного підлеглого з метою суворого виконання керівних документів, наказів, розпоряджень. Вимогливість повинна бути розумною, справедливою і стосуватися усіх підлеглих однаково та

поєднуватися з вимогливістю до себе. У поведінці командира неприпустимі гордовитість, чванство, грубість, начальницькі прояви. Ввічливість, привітність і тактовність якнайкраще сприяють взаєморозумінню керівника та підлеглого.

На підвищення ефективності управління впливає така риса характеру, як уміння тримати *дистанцію управління*. Мова йде не про соціальну дистанцію між командиром і підлеглим. Мається на увазі поняття дистанції управління, що впливає зі специфіки діяльності командира. Командир одночасно виконує дві функції: з одного боку, він офіційний представник держави, який наділений правами та несе особисту відповідальність за свої дії, з іншого – він член колективу, тобто просто людина.

Перше передбачає наявність певної дистанції в системі офіційних стосунків, друге – її скорочення. Згідно з першою функцією вплив на підлеглих здійснюється силою адміністративної влади та авторитету посади. Згідно з другою – основне місце займає авторитет особистості. Молоді офіцери дуже часто припускаються помилок із цього питання. Командир взводу зменшив дистанцію, і ось він уже став у відгуках підлеглих просто «гарним хлопцем», а це не завжди бажано для офіцера. Пізніше він схаменеться, але повернутися до рівня офіційних стосунків не зможе. Таке часто відбувається не тому, що командирові не вистачає вольових якостей та принциповості, – в нього відсутнє *почуття дистанції*. Інший офіцер ніяк не може зійти з висоти своєї посади до рівня неофіційних відносин. Інколи це можна пояснити проявом таких негативних рис характеру, як зарозумілість, чванливість, зазнайство.

Усі вищезазначені риси командира впливають на формування його стилю роботи. Крім розглянутих рис характеру, на стиль роботи командира впливають також

темперамент, властивий певній особі, та ряд суб'єктивних станів у тому чи іншому випадку. Якщо командир дуже збуджений, він не спроможний чітко і послідовно міркувати, його аналіз недостатньо глибокий та не має логічного кінця. Навпаки, в апатичному стані, коли основним є процес гальмування думок, спостерігається недооцінка власних сил та можливостей, погано працює пам'ять, і все це негативно відбивається на прийнятті та доведенні рішення до підлеглих. Кожний офіцер повинен знати особливості свого темпераменту та постійно працювати над удосконаленням свого характеру. Робота над собою повинна активно впливати на формування стилю роботи. Прагнення ж удосконалити стиль роботи повинна стати головним правилом життя для кожного слухача як майбутнього офіцера. До основних шляхів удосконалення стилю роботи відносять:

- систематичне підвищення загальновійськових та військово-спеціальних знань;
- підвищення культурного рівня та ерудиції;
- розширення знань військової педагогіки і психології;
- постійний пошук напрямів позитивного використання рис характеру з користю для військової справи.

4.4 Особисті якості командира та їх вплив на управління підрозділом

Кожний командир для успішного управління підрозділом повинен мати певні особисті якості. Умовно прийнято поділяти командирські якості на чотири групи:

- морально-політичні;
- професійно-бойові;
- психологічні;

– фізичні.

Структурно ці якості показано в таблиці 4.1.

Таблиця 4.1 – Якості особистості командира

Назва групи якостей	Перелік якостей особистості відповідної групи
1 Морально-політичні	1 Політична свідомість. 2 Переконаність. 3 Моральність
2 Професійно-бойові	1 Компетентність. 2 Дисциплінованість. 3 Командирська воля. 4 Організаторські здібності. 5 Творчі здібності
3 Психологічні	1 Психологічна стійкість. 2 Професійна адаптація
4 Фізичні	1 Витривалість. 2 Сила. 3 Спритність. 4 Швидкість у діях

Під командирськими якостями розуміють властивості особистості офіцера, що забезпечують ефективне виконання службових обов'язків. Перелічені в таблиці 4.1 якості мають чисто умовний розподіл. Усі якості перебувають в діалектичному взаємозв'язку і характеризують одну особистість.

Розглянемо більш детально кожна з груп.

Морально-політичні якості

Основним завданням командирів усіх категорій є забезпечення рівня бойової готовності, необхідного для надійного захисту Батьківщини. Виконання цього почесного завдання можливе лише за умови, що командний склад буде відповідати високим вимогам, які до них

ставляться. Особливо це стосується молодих офіцерів та їх майбутніх підлеглих молодших командирів. Оскільки їхній шлях командирської діяльності тільки-но розпочинається, а становлення як командира ще продовжується.

Відомо, що вимоги до командного складу постійно зростають. Адже впровадження новітніх засобів збройної боротьби та надходження до армії нової модернізованої бойової техніки й озброєння вимагають від командирів постійного удосконалення їх професійної підготовки. Крім того, зростання культурного рівня й технічної підготовки молоді, яка призивається на військову службу, також вимагає від військових керівників удосконалення методів навчання та виховання особового складу підпорядкованих підрозділів. Усе це обумовлює формування у командирів високих морально-політичних та професійно-бойових якостей. Що стосується групи морально-політичних якостей, то вплив на їх формування чинять соціально-політичні зрушення, які мають місце в нашій державі. Тому найважливішим завданням із підготовки молодих командирів є формування у них політичної свідомості. Якщо *індивідуальна свідомість* – це сутність особистості, тобто духовний світ, що складає систему політичних переконань, наукові погляди на природу, суспільство та людські взаємини, то *політична свідомість* – це здатність думати, обмірковувати і визначати своє відношення до дійсності з громадської позиції.

Для *політичної свідомості* характерним є науковий світогляд. Саме він характеризує особистість командира і визначає його життєву позицію, ідеали, мотиви вчинків та моральні риси. У ньому відбиваються відповідальність командира перед суспільством за захист Батьківщини, відданість справі, якій він присвятив усе своє життя. Ось чому основою виховної роботи є формування у командирів усіх ступенів наукового світогляду, відданості справі

розбудови соборної, незалежної України та любові до її народу. Науковий світогляд дає командирові правильну орієнтацію в усіх напрямках службової діяльності. Чим вищий рівень знань, чим досконаліше командир оволодів законами суспільного життя, тим більш упевнено він може діяти, виконуючи управлінські функції, і тим самим сприяти досягненню основної мети управління – підвищенню рівня бойової готовності підрозділу.

Формування особистості командира полягає не лише в тому, щоб він набув бойових якостей, тобто зробити з нього висококласного військового фахівця, а й виховати його переконаним, політично свідомим військовослужбовцем. Для цього необхідно формувати й розвивати **політичну переконаність**, що складається з твердої віри у правоту своєї справи. **Переконаність** визначається надзвичайно стійкими мотивами діяльності особистості, які дуже потужно впливають на поведінку командира в найскладніших ситуаціях життя, служби, бою. Іншими словами, переконаність – це якісна характеристика людини. Переконаний командир за будь-яких обставин високо пронесе прапор політичних ідеалів, пов'язаних із незалежністю та безпекою держави. Його дії будуть мати надзвичайну якість та послідовність, а прагнення досягти мети буде сильнішим за смерть.

Сила переконання робить свій відбиток у свідомості командира тоді, коли він веде боротьбу з несправедливістю, з порушенням законів України, проявляє принциповість за будь-яких обставин, навіть несприятливих особисто для нього.

Одним із дуже важливих завдань виховання командирів та їх підлеглих є формування у них патріотичних почуттів. Ці почуття проявляються щоденно в їх конкретних вчинках, в усвідомленні глибокого зв'язку з народом, причетності до його справ. Найефективнішим

методом розвитку патріотичних почуттів у командирів є виховання їх на бойових, трудових традиціях нашого народу. Удосконалюючи та розвиваючи цей напрямок ідеологічної роботи, необхідно прагнути підсилення в ньому морального аспекту; у військових буднях тісно пов'язувати велич традицій, подвигів старших поколінь із нормами поведінки сучасних військовослужбовців. Спираючись на приклади старших поколінь, виховувати у воїнів Збройних сил вірність військовому обов'язку, готовність захищати свою Батьківщину, а якщо буде потрібно, то й віддати за неї життя.

Нерозривно зв'язана з переконаністю принциповість командира, що відбивається на ставленні його до служби та критики. **Принциповість** – це якість, в якій визначається вірність певним принципам. Інколи під принциповістю неправильно розуміють просту упертість, небажання виправити очевидну помилку, змінити неправильний, хибний погляд на ті чи інші події військового життя або на поведінку підлеглих. Принциповість визначається високою вимогливістю до себе, справедливим ставленням до підлеглих, товаришів у колективі. **Принциповість передбачає стійкість переконань.** Командир не може говорити сьогодні одне, а завтра — інше. Принциповий командир ніколи і ні в чому не допустить послаблень, не піде на угоду із власною совістю, чесно визнає свої помилки і буде прагнути їх усунути. Він завжди ставитиме суспільні інтереси вище за особисті.

Переконаність командира свідчить про його політичну зрілість, означає, що його науковий світогляд перетвориться на глибокі особисті переконання, активну життєву позицію.

Командир будь-якого рангу повинен бути **взірцем моральності.** Переконаність, ідейність людини виявляються в її повсякденному житті, що приводить до

появи відповідних моральних звичок.

Безумовно, моральні звички потрібно виробляти, щоденно впливаючи на свідомість військовослужбовця, добиватися зміни його поведінки на краще, пробуджувати відчуття гідності та відповідальності перед військовим колективом за свої дії.

Безмежна відданість Батьківщині формує соціальну зрілість – прагнення та вміння робити висновки про справи і вчинки інших військовослужбовців та свої власні із суспільних позицій. Соціальна зрілість проявляється не лише тоді, коли потрібно вибирати між життям та смертю. Вона потрібна командирові щоденно під час вирішення питань його службової діяльності. Командир, якому притаманна соціальна зрілість, завжди і всюди ефективно виконує свої службові обов'язки упродовж служби.

Моральні норми, уявлення, ідеали діють на найглибші психологічні механізми військовослужбовця. Вони сильно впливають на мотиви його дій. Мотиви дій нерозривно пов'язані з оцінюваннями і самооцінюваннями, що проводяться на підставі моральних вимог та ідеалів. Якби виконання моральних норм не супроводжувалося позитивним оцінюванням людської поведінки, а порушення – негативним, вимоги моральності перетворилися б на добрі побажання, позбавлені будь-якої суспільної ролі. Оцінювання перетворюють мораль на дуже важливий засіб соціального контролю за поведінкою військовослужбовця.

Моральні погляди, уявлення, ідеали створюють моральний світ особистості. Цей світ може бути багатим і бідним залежно від того, як військовослужбовець вбирає в себе передові моральні ідеали, наскільки глибокі й багатогранні його уявлення про мораль, життя, культуру.

Серед моральних почуттів командира виділяється своїм суспільним значенням почуття обов'язку перед

багатьма поколіннями людей, які створили матеріальні й духовні цінності, якими кожний із нас користується від народження до останніх днів життя. Вдячність людям старших поколінь, які віддавали свої сили і навіть своє життя за щастя нашої Вітчизни, є найяскравішим моральним почуттям командирів Збройних сил. Зміст морального виховання полягає в тому, щоб перетворити суспільні моральні вимоги на особисті моральні цінності кожного.

У почутті *патріотизму* на перший план виходить любов до Батьківщини, до свого народу, усвідомлення зв'язку з ним, співучасть у його справах. Любити Вітчизну – це означає всіма силами сприяти зміцненню її могутності, вирішенню завдань, що постають перед народом України. У цьому сутність патріотизму. Усвідомлення особистої участі в розбудові незалежної держави, глибоке розуміння необхідності напруження всіх творчих сил для досягнення мети, реальні справи, які збільшують силу і славу Батьківщини, – ось що надає патріотизму дієвого характеру, перетворює любов до неї на найважливіший стимул командира Збройних сил України.

Виховуючи своїх підлеглих, командири повинні прагнути прищепити їм не лише вміння вимогливо ставитися до власних вчинків та дій, а й до відповідальності за результат справи, яку виконує увесь військовий колектив. У цих умовах стає діючою відповідальність військової організації за кожного її члена. Характерною рисою моральності є високе усвідомлення суспільного обов'язку (нетерпимість до порушень суспільних інтересів). Командир не може і не повинен не реагувати на недбайливе ставлення до військової справи. Він повинен бути нетерпимим до виявлення недбалості, самозаспокоєності, пияцтва, а також до аморальних вчинків, що завдають шкоди військовому колективу та суспільству.

До інших дуже важливих якостей, притаманних командирові, можна віднести чесність і правдивість, моральну чистоту та скромність у суспільному й особистому житті. Усі ці якості – благородні риси морального складу громадян України, найважливіші вимоги нашого морального кодексу, що відображений у військових правових актах. Так, наприклад, у тексті Військової присяги записано: «...присягаю Українському народові завжди бути вірним і відданим, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок ...»

Командирам повинна бути притаманна **самокритичність** – один із найяскравіших виявів моральності. Досвід життя військ підтверджує, що **критика і самокритика** – найефективніша зброя для перемоги нового над старим. Цей метод дозволяє виявити недоліки в навчанні та вихованні підлеглих, у службі військ. Тенденція згладжувати, уникати невирішених проблем, гострих питань, замовчувати недоліки й труднощі не допомагає справі, а лише перешкоджає вирішенню одержаних завдань. Крім того, такий підхід гасить активність мас, а водночас і ефективність виконання завдань.

Світогляд і мораль особистості формуються й набувають розвитку лише в суспільно-важливій службовій діяльності. У зв'язку з цим первинне значення має відпрацювання чіткого розуміння моральної сторони військової справи, уміння оцінити з високих моральних позицій і свою власну службову діяльність, і діяльність товаришів та всього військового колективу.

Надзвичайно важлива роль колективу в моральному вихованні. Те, що характеризує стосунки у військовому колективі, що виховується щоденно, переноситься на поведінку військовослужбовця за межами підрозділу, на весь уклад його життя, на його ставлення до служби. Тому

розсудливі командири використовують авторитет колективу для успішного управління підрозділом. Особливо ефективно можна використовувати колектив для впливу на поведінку недисциплінованих воїнів.

Моральні переконання викристалізуються в безкомпромісній боротьбі з поглядами, які вже віджили своє, нашаруваннями і традиціями минулого. Тому дуже важливим є правильне та принципове оцінювання з боку командира негативних виявів – як неприхованих, так і прихованих, завуальованих. Таке оцінювання може бути для одних військовослужбовців як попередження, для інших – як заборона і профілактика виникнення негативних явищ.

За роки незалежності України культурний та духовний рівень військовослужбовців значно підвищився. Вони стали гостріше реагувати на всі негаразди військового життя. Це вимагає від командирів чутливого ставлення до підлеглих, турботи про поліпшення умов їх життя. Командири повинні поєднувати в собі принципову вимогливість до підлеглих із повагою до них.

Виходячи з того, що вимоги безумовного виконання норм моралі юридично закріплені у Військовій присязі та військових статутах і їм надана сила закону, можна зробити висновок, що моральності воїнів надають особливого значення. Розвинути у військовослужбовців моральність до рівня сучасних вимог – це означає, по-перше, перетворити норми моралі на їх особисті переконання, по-друге, прищепити їм систему позитивних звичок поведінки, які б відповідали загальнодержавним нормам моралі.

Для формування морально-політичних якостей військовослужбовців можна використовувати такі заходи:

1 Пояснення сутності морально-політичних якостей та їх ролі для діяльності командира. Переконання

військовослужбовців у необхідності та можливості розвивати їх до більш високого рівня, глибокого вивчення суспільних наук.

2 Розкриття сутності моралі та вимог, що ставляться до громадян України з цього приводу.

3 Доведення обов'язків громадян України, законодавчих основ життя та діяльності Збройних сил України, вимог Президента України, Кабінету міністрів до командного складу армії та флоту. Періодичні нагадування про особисту відповідальність військовослужбовця перед народом України за скоєні вчинки та захист Вітчизни.

4 Показ послідовної наполегливої боротьби Президента України, Кабінету міністрів, Верховної Ради за мир у усьому світі, за незалежність нашої Батьківщини.

5 Викриття різних видів фальсифікаторів історії України, наклепників на спосіб життя громадян України, ідеологічних диверсантів.

6 Демонстрування яскравих прикладів високої громадянської свідомості, переконаності та моральної чистоти співвітчизників, захисників Батьківщини.

7 Підтримка у підрозділі ділової, робочої обстановки, військової дружби, товариських відносин між військовослужбовцями.

8 Організація різного роду змагань, систематичне підбиття підсумків, гласність, моральне та матеріальне стимулювання переможців змагань.

9 Залучення військовослужбовців до активної суспільно-політичної діяльності: робота в керівних органах різного роду; виступи з доповідями, рефератами, повідомленнями перед товаришами по службі, на підприємствах, в школах, на зборах і конференціях; участь в суботниках, спортивних змаганнях, оглядах художньої самодіяльності, залучення до роботи у військово-наукових товариствах; підготовка наочної агітації; передплата на

газети та журнали і таке інше.

10 Організація зустрічей із ветеранами праці та Збройних сил України.

11 Відвідування місць бойової слави, передових підприємств, музеїв і театрів.

12 Участь у святкових засіданнях, шикунаннях, парадах і проходженнях, що присвячується святкуванню знаменних подій в житті народу України, Збройних сил, військової частини чи ВНЗ.

13 Негайна, аргументована та справедлива реакція на помилкові судження або вчинки військовослужбовців. Аналіз скоєних вчинків, створення осудливої суспільної думки навколо військовослужбовців, які скоїли вчинки чи порушили військову дисципліну.

14 Періодичне оцінювання морально-політичних якостей військовослужбовців та їх моральне стимулювання за високі показники.

Професійно-бойові якості

Командир будь-якого рівня повинен поєднувати в собі високі морально-політичні якості з відмінною професійно-бойовою підготовкою. Це поєднання йому потрібне для підтримання на необхідному рівні бойової готовності підрозділу та забезпечення військово-технічної переваги над ворогом. Для цього він повинен мати великий запас знань, умінь, навичок та бути компетентним у межах своїх повноважень. Що ж розуміють під компетентністю? **Компетентність** – це здатність застосовувати на практиці набуті знання, уміння і навички, а також спроможність самостійно здобувати нові знання та відпрацьовувати нові уміння і навички, необхідність у яких викликана життям. Компетентність командира також визначає його здатність організовувати та забезпечувати

бойові дії підрозділу та управляти ним під час бою.

Компетентний командир відзначається розвиненим тактичним мисленням; глибокими знаннями закономірностей збройної боротьби; здатністю глибоко аналізувати та обмірковувати всі можливі варіанти бойового застосування підрозділу; умінням знаходити, підтримувати та втілювати у практику управління все нове, передове; знаннями та суворим виконанням вимог статутів, настанов, наказів, директив та інших керівних документів; умінням максимально використовувати зброю й техніку.

Необхідно враховувати, що сучасна війна розширить масштаби бойового використання сил та засобів, збільшить розмах бойових дій, що будуть супроводжуватися особливим напруженням і швидкоплинністю. Усе це накладає свій відбиток на форми і методи управління підрозділами в бою. Безумовно, центральне місце в управлінні військами належить командирові. Він повинен швидко орієнтуватися за будь-яких обставин, логічно мислити, чітко висловлювати свої рішення, а це можливо лише за умови, що командир є компетентним фахівцем.

Компетентний командир повинен мати високий рівень загальної культури та добре розвинену командирську мову: чітку, лаконічну, енергійну та переконливу.

Командирам, які закінчили ВВНЗ, потрібно пам'ятати, що одержані в стінах навчального закладу знання, набуті уміння та навички дуже швидко застарівають. Щоб бути висококваліфікованим фахівцем, недостатньо лише мати певні знання – потрібно уміти легко, а головне своєчасно орієнтуватися в новітніх тенденціях та напрямках розвитку військової справи. Основною проблемою навчання у ВВНЗ є те, що майбутнім командирам намагаються передати якнайбільше інформації, а потрібно навчити його самостійної праці над літературою, озброїти його не стільки знаннями з даної

науки, скільки її методами, які б дозволили правильно розпізнати все нове, опанувати та прагнути розвинути його. За час навчання неможливо видати рекомендації з вирішення усіх можливих життєвих завдань, та цього й не потрібно робити. Головним у цьому є виховання віри у свої сили, здібності, а також уміння розпорядитися найкращим чином цими силами та здібностями.

Дуже важливим фактором, що впливає на результат управлінської діяльності командира, є його дисциплінованість. **Дисциплінованість** – це свідоме ставлення військовослужбовця до законів, військового порядку, внутрішня переконаність у необхідності виконання вимог Військової присяги, статутів та моральних норм, уміння, навички та звички керувати своєю поведінкою за будь-яких обставин відповідно до цих вимог. Військова дисципліна – категорія державно-правова, вона передбачає суворе й точне дотримання всіма військовослужбовцями порядку і правил, установлених законодавством України та військовими статутами. У той самий час дисципліна – моральна категорія. Це означає, що для виконання її вимог дуже важливе місце посідає глибоке усвідомлення військовослужбовцями свого обов'язку перед Вітчизною. З цієї нагоди можна навести слова відомого педагога-вихователя А. С. Макаренка: «Дисципліна виявляє себе не тоді, коли людина робить для себе що-небудь приємне, а тоді, коли людина робить що-небудь важке, несподіване, яке вимагає значного напруження. Це він виконує тому, що переконаний у необхідності та корисності цієї справи для всього колективу і для всього суспільства та держави».

Ідейною основою військової дисципліни є **політична свідомість**, непохитна переконаність військовослужбовців, які глибоко розуміють об'єктивну необхідність збройного захисту Батьківщини. І, як показали події на Близькому Сході, Балканах, ця

необхідність має підстави.

Практика управління підрозділами засвідчує, чим вищі відповідальність та *вимогливість командира*, чим активніше й змістовніше проводиться робота щодо зміцнення військової дисципліни, тим вона міцніша, тим вищі якість навчання і рівень бойової готовності підрозділів та частин.

Вимогливість – це одна з невід’ємних якостей стилю виконання обов’язків командира. Справжня вимогливість є цілеспрямованою, систематичною, повсякденною. Вона органічно входить до стилю роботи командира і повинна бути справедливою та мати принциповий характер.

За змістом вимогливість є творчою. Вона не лише містить у собі прагнення досягти певних результатів, осуд відхилень від норм та правил поведінки, а й підтверджує їх сувору обов’язковість, вказує правомірні шляхи для досягнення бажаної мети та виправлення помилок. Уміння вимагати не виникає само по собі, ним потрібно оволодівати. Важливе й інше – не лише навчитися вимагати, а й домагатися виконання вимог. Бути послідовним, не зупинятися на півдорозі, не пасувати перед труднощами. Дії командира повинні бути безкомпромісними до найменших порушень дисципліни, до безладдя, зловживань та бюрократизму. Але вимогливість, осудження провини у командира повинно органічно поєднуватися з довірою до підлеглого, з товариською порадою щодо виходу зі скрутного становища чи виправлення помилок. І, що дуже важливо, командир не має права ображати підлеглого, принижувати його гідність.

Виконання управлінських функцій командиром, особливо у сучасному бою, буде проходити у винятково складних умовах. Ця обставина вимагає, щоб командир мав силу волі, тобто здатність свідомо керувати собою в

боротьбі за досягнення складної мети.

Командирська воля – це вища спонукальна та розпорядлива форма регулювання діяльності військового керівника, що забезпечує перехід від пізнання та переживання до практичного виконання обов'язків, до зміни дійсності у зв'язку з потребами, намірами та інтересами.

Воля пов'язана з усвідомленням її залежності від мети. Від того, яку мету перед собою ставить командир, яке значення має її досягнення для нього особисто, для військового колективу, в якому він служить, Збройних сил та суспільства у цілому, залежить ступінь вольового напруження.

Характерною ознакою командирської волі є **цілеспрямованість**, тобто спрямованість дій командира на досягнення поставленої мети, підпорядкування їй усіх дій, думок, енергії. Вона характеризується, з одного боку, чітким поставленням завдань, з іншого – реальною практичною діяльністю, спрямованою на їх виконання. Саме це визначає здатність командира підпорядковувати свої дії та поведінку високим суспільно важливим цілям. За складних обставин цілеспрямованість дозволяє зосередитися на головному, не відвертаючи уваги на вирішення другорядних питань.

Для командирської волі характерними є **ініціатива і самостійність**, що свідчать про високу життєву позицію, віру у власні сили. Це виявляється через здатність узяти на себе всю повноту відповідальності за прийняті рішення, дії, вчинки. Ініціативний командир характеризується **наполегливістю** у справах, корисних не лише йому особисто, а й усьому колективу.

Особливе значення має **розумна ініціатива командира** на полі бою. Від його ініціативи насамперед залежать швидкість ураження ворога та попередження ним несподіваних, раптових ударів. Безумовно, така

ініціатива передбачає певний ризик та володіння великою мужністю.

Однією з важливих прикмет командирської волі є **рішучість**, яка виявляється в здатності командира без допомоги з боку швидко обґрунтувати та прийняти рішення. Рішучому командирові властиві критичність розуму, сміливість думок та послідовність у рішеннях і діях під час досягнення мети.

Воля командира неможлива без **працьовитості та наполегливості**. Ці якості допомагають енергійно долати труднощі, що перешкоджають вирішенню одержаного завдання. Дійсна наполегливість поєднується зі здоровим глуздом, всебічним розрахунком, умінням гнучко реагувати на зміни обстановки.

Ознаками командирської волі є **витримка та самовладання**. Ці прикмети виявляють себе у здатності командира побороти негативні емоції, які заважають досягненню мети. Витримка та самовладання – це якості волі, що визначають владу над собою і самоконтроль. Вони допомагають у випадках невдачі або несподіваної зміни обставин утриматися від неправильних дій та прийняти правильне рішення. Так само, як і інші вольові прикмети, вони ґрунтуються на стійкості переконань, звичках та почуттях військовослужбовця, на чіткому розумінні обставин, в яких він знаходиться.

Для ефективного виконання завдань, що стоять перед підрозділом, командир повинен мати **організаторські здібності**. Командир, який має такі якості, за будь-яких обставин зможе організувати військовий підрозділ у цілому та кожного військовослужбовця окремо на виконання одержаного завдання як планового, так і несподіваного.

Військова діяльність за своєю складністю завжди вимагала від командирів та особового складу підрозділів

максимального прояву творчих здібностей. Творчість командира ґрунтується не лише на знаннях законів збройної боротьби, тактики і техніки, а й на його здібностях здійснювати науковий підхід до вивчення явищ та процесів. Особливо збільшується значення творчих здібностей на сучасному рівні розвитку військової справи. Це визначається прискоренням темпів її розвитку, вдосконаленням, появою нових проблем, що вимагають творчого підходу до їх вирішення. Для цього командирові необхідно формувати та розвивати здібність помічати нові, передові тенденції, передбачати можливий розвиток подій та впливати на їх наслідки найкращим чином.

Для творчих здібностей характерна готовність сміливо та обачливо йти на зустріч ризику, але проявляти розумну обережність. Розвиток творчих здібностей вимагає від командира удосконалення уваги, пам'яті та творчої уяви. Потрібно зазначити, що формування згаданих якостей допомагає розвивати у командира інтуїцію. Особливість *інтуїтивного пізнання* полягає у стрибку через послідовні ланки логічної побудови розумового процесу. Тому процес інтуїтивного пізнання не формалізується, для нього неможливо відпрацювати певну логічну формулу. Всі ланки розумового процесу в цьому разі ніби зливаються в одне ціле, що й дає можливість одержати несподіваний інтуїтивний висновок. Цей висновок є результатом діяльності мислення, коли одночасно й миттєво ураховується безліч даних і факторів.

Важливість інтуїтивного пізнання в бойових обставинах визначається трьома факторами: наявністю великої кількості даних про обстановку, які беруть до уваги під час прийняття рішення; майже завжди існуючою неповнотою вичерпних даних і потребою їх одержання та уточнення; обмеженням часу на прийняття рішення та доведення його до підлеглих. Цілком зрозуміло, що за

таких умов інтуїція є одним із необхідних моментів управління військами. Тому розвинення здатності командира до інтуїтивного оцінювання обстановки та прийняття рішення є важливим напрямом формування його тактичного мислення.

Психологічні якості

Боездатність підрозділів певною мірою, залежить від психологічних якостей та морально-бойової стійкості особового складу. Війна є всебічним випробуванням воюючих сторін. Але найсуворіше переживаються в ній люди.

Взагалі військовій діяльності властива надзвичайно складна та відповідальна праця, пов'язана з тяготами й нестатками, надзвичайним напруженням фізичних та морально-психологічних сил, дуже обмеженим часом на виконання завдань, суворо регламентованим побутом. Усе це повинно урахуватися командирами під час організації навчання та виховання з тією метою, щоб підготувати своїх підлеглих до дій у складних умовах, наприклад, коли військовослужбовець зіткнеться з новими моральними, фізичними та психологічними випробуваннями. Для подолання цих перешкод командирам потрібно формувати в собі, а так само і у своїх підлеглих, психологічну стійкість. Що ж розуміють під психологічною стійкістю?

Психологічна стійкість – це здатність людини швидко пристосовуватися до умов, що часто змінюються, зазнавати тягот та нестатків військової служби, а також суворих випробувань сучасної війни.

Для психологічної стійкості дуже важливими є такі якості командира, як **стійкість** та **мужність**. Вони виявляються в здатності швидко опанувати страх і зберегти присутність духу, уміло використовуючи всі можливості для виконання одержаного завдання.

Особливості бойової діяльності висувають специфічні вимоги до мислення командира. Бій, як відомо, пов'язаний із небезпекою. Небезпечна для життя обстановка природно викликає у командира, як і у кожної людини, відчуття страху. Це може призвести до втрати контролю над собою, втрати здатності доцільно керувати діями підлеглих за умов, коли він не зможе подолати в собі відчуття страху. Якщо ж йому під силу подолати в собі ці неприємні наслідки небезпеки, тоді результати його психічної, а також і розумової діяльності значно збільшаться: швидкість мислення зростає, точність розрахунків та висновків підвищується. У такому разі небезпечна ситуація стає своєрідним стимулятором розумової діяльності. Здатність бути зібраним у небезпечній обстановці – необхідна якість командира. Підготовка командирів із такими якостями вимагає великих зусиль від усіх, хто нею займається, і повинна проводитися нині, в умовах мирного життя.

Уміння знайти головне, не упускаючи деталей, чіткість та визначеність висновків – необхідна вимога до мислення командира в бойовій обстановці. Командир зобов'язаний знайти вихід у суперечливій ситуації за простою формулою вирішення. Майже ніколи командир не буде мати всієї інформації про обстановку на полі бою, особливо що стосується противника. Тому в нього можуть виникнути сумніви щодо правильності зроблених висновків та відданих розпоряджень. Але вони не повинні негативно впливати на безперервність і твердість управління підрозділом. Звідси випливає одна з вимог до мислення командира – *рішучість та самостійність*, здатність до виправданого та обґрунтованого ризику. Безумовно, кожний командир повинен прагнути до зменшення ризику. Але, якщо командир лише й буде дбати про свою безпеку, тоді його шанси на успіх в бою будуть

незначними. Такий підхід у діях командира приховує нерішучість, розгубленість, безвільність і, як наслідок, – втрату часу, а водночас й ініціативи. Ризикувати потрібно, але ризик повинен бути розумним і ґрунтуватися на передбаченні.

Швидка зміна обстановки сучасного бою підвищує значення фактора часу, вимагає від командира інколи миттєвого оцінювання ситуації, що склалася, та прийняття обґрунтованого рішення. Швидкість орієнтування в обстановці та прийняття рішення – така сама необхідна якість розумових здібностей командира, як і згадані раніше. Без цього тепер неможливо розраховувати на успіх. Уміти швидко думати, оцінювати обстановку, приймати обґрунтоване рішення означає спиратися на глибокі міцні знання, на особистий досвід з управління підрозділом, на інтуїцію. До цього командир повинен готуватися заздалегідь.

До психологічних якостей належить також **професійна адаптація**. Що розуміють під професійною адаптацією? Звикання до тієї чи іншої життєвої ситуації, що дозволяє уникнути небажаних емоційних реакцій і є професійною адаптацією. Досвід, накопичений у процесі навчання та виховання, спілкування з людьми, переживання, радощі й біди допомагають тверезо, об'єктивно оцінити обстановку, свої здібності та можливості, власне місце в житті.

Військовослужбовець, командир або його підлеглий, адаптовані до військової служби, мають більшу стриманість, силу волі порівняно з молодими офіцерами щодо умов служби та життя. Вони не будуть ставити занадто високих вимог до оточуючих їх людей та умов життя, засмучуватися через те, що не здійснилося бажане, не будуть занадто запальними.

Недаремно командири, які мають великий життєвий

досвід, пережили значні труднощі, справжню небезпеку, як правило, не схильні до підвищеної емоційності. Вони більш стримані, мають більшу волю порівняно з командирами, які щойно розпочали службову діяльність. Потрібно сказати, що правильному оцінюванню своєї діяльності та значущості власної особистості для військового колективу і Збройних сил у цілому сприяють всебічний розвиток командира, широта його кругозору, значний обсяг моральних, етичних та естетичних потреб.

Фізичні якості

Сучасний командир повинен мати добре розвинені фізичні якості. Характер будь-якої війни вимагає від усього особового складу Збройних сил України, і насамперед від командного складу, високої фізичної підготовленості: витривалості, сили, спритності та швидкості в діях.

4.5 Основи психології військового управління

Військове управління – це спрямований вплив командира на особистість воїна, військовий колектив або окремі соціально-психологічні процеси, що відбуваються в ньому, з метою зміни їх стану або надання їм нових якостей, що сприяють реалізації вирішення і досягнення поставлених цілей.

Психологія військового управління – це робота з військовослужбовцями, залученими до різних систем: «людина – машина», «людина – зброя», «особистість – колектив» і т. п.

Найбільший інтерес становить аналіз системи «особистість керівника – військовий колектив».

Під поняттям «управління» розуміють сукупність взаємозалежних функцій, що виконуються органами військового управління, для безпосереднього впливу на об'єкт управління з метою досягнення кінцевої мети.

Основний зміст діяльності командира зводиться до виконання таких основних функцій (або видів діяльності):

- організаторської;
- виховної;
- військово-педагогічної;
- військово-професійної;
- адміністративно-господарської;
- керівництва навчально-бойовою діяльністю і службою військ.

Організаторська діяльність (функція) командира передбачає:

- планування, упорядкування та регулювання роботи офіцерів, прапорщиків, сержантів;
- прийняття рішень, контроль, перевірка виконання і надання практичної допомоги.

Командир повинен мати відповідні організаторські якості та здібності:

- самостійний і творчий склад розуму;
- винахідливість;
- вимогливість;
- впевненість;
- уміння правильно оцінювати можливості людей;
- уміння налагоджувати їх дружню спільну роботу й правильно будувати взаємовідносини з ними.

Прийняті командиром управлінські рішення повинні бути:

- цілеспрямованими;
- своєчасними;
- несуперечливими;
- правомочними.

Психолого-педагогічні умови ефективності організаторської діяльності командира:

а) чітка постановка завдань з урахуванням якостей виконавців і можливостей підрозділу;

б) надання ініціативи підлеглим у рамках поставлених їм завдань;

в) постійне прагнення до живого безпосереднього спілкування з підлеглими, близькість до них, мобілізація їх на виконання завдань, що стоять перед підрозділом;

г) безперервний і систематичний, діючий і результативний контроль виконання завдань у поєднанні з постійною практичною допомогою;

д) тверда воля і наполегливість у подоланні перешкод на шляху до виконання поставленого завдання;

е) турбота про підлеглих, урахування їх соціальних інтересів і вимог.

Виховна діяльність командира полягає в тому, що він:

– твердо і неухильно, цілеспрямовано й послідовно проводить у життя державну політику, забезпечує соціальну захищеність військовослужбовців, дотримання їх статусу;

– згуртовує військовий колектив, проводить роботу з попередження нестатутних взаємовідносин, підвищення культури міжнаціонального спілкування;

– проводить інформування, організовує гуманітарне навчання, культурно-масову і спортивну роботу в підрозділі;

– спирається і спрямовує роботу сержантів та активу, навчає його форм і методів виховної роботи;

– особисто організовує і проводить індивідуально-виховну роботу з кожним військовослужбовцем.

Командир здійснює військово-педагогічну функцію: він відповідає за бойову, психологічну і гуманітарну

підготовку, навчання й виховання особового складу.

Бойова і гуманітарна підготовка являє собою процес особливим чином організованого педагогічного спілкування (взаємодії) військовослужбовців для формування в них бойової майстерності (професійних знань, умінь і навичок), розвитку ідейних, морально-бойових, психологічних та фізичних якостей, необхідних для підтримання постійної бойової готовності й успішного ведення бойових дій.

Свої завдання командир вирішує, здійснюючи необхідні навчально-виховні дії:

- вплив, що спрямований на підвищення навчальної активності підлеглих, стимулювання відповідального, зацікавленого ставлення до виконання навчальних завдань, а також орієнтації навчальної роботи на досягнення конкретних цілей (поставлення навчальних завдань);

- передачу, повідомлення інформації (розповідь, роз'яснення, показ);

- контроль та оцінювання результатів діяльності – знань, умінь і навичок, їх систематичний облік.

Для їх успішного виконання завдання командир повинен:

а) знати:

- закономірності, мету і завдання навчання та виховання;

- психологічні особливості особистості та військового колективу;

- принципи та методи навчання і виховання;

- процес та умови формування навичок і звичок.

б) уміти:

- передавати знання, формувати уміння та навички;

- логічно, цікаво викладати матеріал, застосовувати технічні засоби навчання та інші засоби активізації пізнавальної діяльності тих, хто навчається;

- враховувати особливості кожного воїна і колективу в цілому;
- спиратися на колектив, використовувати можливості активу.

в) мати:

- спеціальні якості військового педагога (педагогічна спостережливість та уява, мислення і мова, такт та ін.).

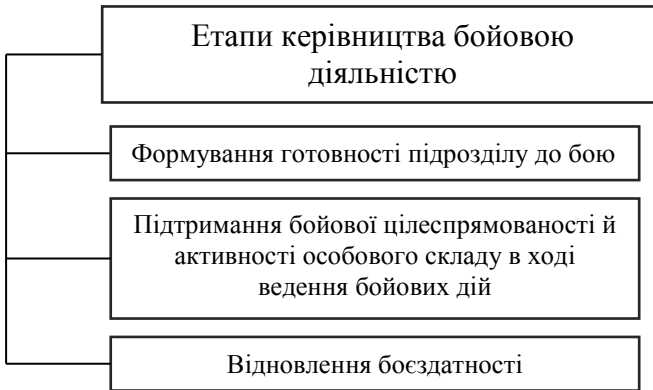
Військово-професійна функція командира проявляється в тому, що він повинен бути висококваліфікованим і компетентним військовим фахівцем:

- знати матеріальну частину, правила експлуатації, збереження військової техніки та озброєння;
- уміти правильно визначати і ставити завдання підлеглим щодо її бойового застосування;
- зразково додержуватися вимог технічних інструкцій, настанов, заходів безпеки;
- знати тактику дій противника, можливості його озброєння і бойової техніки;
- організувати вивчення особовим складом нових зразків артилерійського озброєння;
- вивчати новітні способи бойового застосування артилерії.

Адміністративно-господарська діяльність команди-ра передбачає:

- організацію правильного розміщення особового складу;
- підтримання встановленого статутного порядку, високого рівня військової дисципліни;
- забезпечення утримання підлеглими в справності зброї, військової техніки, засобів захисту і спорядження;
- турботу про побут своїх підлеглих, задоволення їх соціальних потреб і запитів;

- керівництво роботами, що виконуються особовим складом, контроль і надання практичної допомоги;
- ведення батарееного господарства, службового діловодства, облік особового складу і матеріальних засобів.

Управління здійснюється командиром шляхом застосування різних засобів впливу на особистість і колектив (насамперед на їх цілі, мотиви та суб'єктивний психологічний стан) з урахуванням їх реального стану, знання ступеня відхилення емоційної стійкості підлеглих від оптимального рівня, а також на бойову ситуацію, змінюючи її на свою користь.

Прийоми і засоби управління (впливу) діяльністю підлеглих:

- наказ;
- вимога;
- вказівки;
- роз'яснення мети і значущості бойових дій;
- своєчасне уточнення завдань у ході бою і поставлення додаткових завдань.

Важливим методом управління є створення

стимулювальних до виконання бойового завдання умов: забезпечення раптовості й несподіваного удару по ворогу, різке посилення інтенсивності вогню, підвищення темпу просування і т. п.

Зміст цієї роботи містить:

а) на першому етапі: стимулювання спонукальних мотивів виконання поставленого завдання; підтримання бойового настрою підлеглих, їх індивідуальних і колективних установок на вмілі та самовіддані дії в бою та ін.;

б) на другому етапі: використання морально-психологічного впливу справедливості цілей воїна – слова та особистий приклад, сильний вогневий удар по противнику, успіх бою та ін.;

в) на третьому етапі: збереження високої організованості й дисципліни, морального та психологічного стану особового складу.

Для успішного управління бойовою діяльністю необхідні:

1) правильне з'ясування командиром завдання, поставленого старшим начальником;

2) об'єктивне оцінювання обстановки, стан своїх військ і військ противника;

3) визначення ймовірного розгортання подій;

4) прийняття рішення, що передбачає найбільш раціональне використання своїх сил і умов обстановки;

5) організація і стимулювання підготовчої роботи та практичного виконання рішення;

б) контроль і внесення коректив у процес діяльності особового складу;

7) підбиття підсумків і відновлення боєздатності після проведеного бою.

Характер управління багато в чому визначає успіх чи невдачу в діяльності організації. Міцне та ефективне

керівництво сприяє створенню атмосфери участі й колективній прихильності до цілей діяльності колективу, у якому члени його отримують стимул до подолання перешкод та досягнення максимальних результатів.

Незважаючи на те що управління являє собою складний процес, його можна описати, виділивши основні елементи, кожний з яких є його характеристикою.

Елементи управління:

- ініціативність;
- уміння працювати з інформацією;
- захист своєї думки;
- прийняття рішень;
- вирішення конфліктів;
- критичний аналіз.

Кожний з елементів має важливе значення з точки зору забезпечення ефективного управління, тому що жодний з елементів не в змозі компенсувати відсутність або надлишок іншого.

Ініціативність. Ініціативність проявляється в таких випадках:

- коли зусилля спрямовуються на конкретну діяльність;
- щоб розпочати певну діяльність, якою до цього часу не займалися;
- щоб зупинити процеси, які відбуваються, змінити напрямок прикладання зусилля чи характер зусилля.

Керівник може проявляти ініціативу або ухилитися від виявлення ініціативи в умовах, коли інші чекають від нього конкретних дій.

Вміння працювати з інформацією. Вміння працювати з інформацією дає можливість керівникові мати доступ до фактів, даних або інших джерел інформації. Ступінь поінформованості залежить від ґрунтового

підходу керівника до своєї діяльності.

Захист своєї думки. Захист своєї думки припускає наявність конкретної позиції. Керівник може мати міцні переконання, але вважати при цьому ризиковим для себе відстоювати ті чи інші переконання. І навпаки, керівник може ухилитися від відстоювання своїх переконань у результаті їх відсутності або слабкості.

Прийняття рішень. Завдяки прийняттю рішень здійснюється керівництво діяльністю організації. Рішення може приймати особисто керівник або дати право прийняти рішення підлеглим (колективна робота працівників), маючи всі наявні ресурси для відпрацювання та реалізації цих рішень.

Вирішення конфліктів. Розбіжності думок та конфлікти найчастіші в тих випадках, коли люди відстоюють різні точки зору. Залежно від способів вирішення конфлікти можуть бути дезорганізуючими і руйнівними або творчими та конструктивними. Керівник, здатний правильно поводитись у конфліктних ситуаціях та вирішувати їх, як прийнятно для всіх, викликає до себе повагу. Нездатність керівника щодо конструктивного вирішення конфліктної ситуації впливає на зниження його авторитету у підлеглих та породжує негативне до нього ставлення.

Критичний аналіз. Під критичним аналізом розуміють сукупність способів та прийомів досліджень і вирішення проблем діяльності організації, що постають перед кожним виконавцем або колективом, у цілому під час виконання тих чи інших завдань. Цей підхід полягає у відступі від здійснюваної діяльності або її припиненні з метою вивчення чи виявлення альтернативних можливостей підвищення продуктивності праці, планування та усунення таких ситуацій, які можуть призвести до негативних наслідків. Виконавці можуть

розглядати або не розглядати свій досвід роботи як основи для професійного навчання, але в усіх випадках можуть застосовувати дії, використовувані їх колегами, які підтримують із ними зворотний зв'язок. Без такого навчання неможливо удосконалювати роботу підлеглих у майбутньому. Навчання на основі попереднього досвіду, критичного аналізу та зворотного зв'язку є основою для більш ефективної праці з людьми за їх участі.

Кожний керівник (командир) оригінальний як особистість, але водночас є й представником окремого типу особистості та у своїй діяльності застосовує той чи інший стиль керівництва.

Стиль військового управління – це відносно стійка система способів, методів і форм впливу керівника на підлеглих відповідно до поставленої мети.

Залежно від індивідуальних особливостей, знань, практичного досвіду, ставлення до колективу, способів і методів впливу керівника на підлеглих можна виділити три основні стилі управління:

- авторитарно-одноосібний;
- пасивний;
- одноосібно-демократичний.

Коротко дамо характеристику кожному з цих стилів.

Демократичний керівник вимагає спокійно. Поділовому розподіляє роботу, бере до уваги пропозиції підлеглих. Тон звернення товариський. Стежить, щоб ніхто не ухилявся від роботи, ще раз роз'яснює завдання. Особливу увагу звертає на рівномірний хід роботи, її темп. Постійно буває у колективі.

Авторитарний керівник вимагає в різкій, грубій формі, погрожує. Непривітний тон. Несистематично бере участь у роботі, задає її темп.

Пасивний керівник. Не втручається в хід роботи. Керівник завжди відсутній. Сам рідко розподіляє роботу.

Оптимальному стилю характерний ряд рис, що можна поділити на три взаємозв'язані групи.

Перша група рис – це ідейно-політичні риси стилю, до яких можна віднести:

- ідейність і патріотизм;
- принциповість;
- зворотний зв'язок із підлеглими;
- опору на досвід і знання оточуючих.

Друга група рис – це професійно-організаторські риси стилю, що вміщують:

– почуття відповідальності за рішення, які ухвалюються;

- прогноз та інтуїцію в керівництві;
- конкретність планування і розподілу обов'язків;
- оперативність управління;
- вимогливість і контроль;
- оптимізацію інформації та вміння заощаджувати час.

Третя група рис – це морально-психологічні риси, такі як:

- товариськість і комунікабельність;
- чуйність;
- простота, скромність;
- доступність;
- чутливість і правдивість, почуття такту.

Шляхи удосконалення стилю управління.

1 Ефективне використання системи перевірених життям методів і прийомів керівництва, що забезпечують успішне виконання поставлених завдань, планів і програм.

2 Добір керівником військового колективу.

3 Постійний самоконтроль і вдумливий самоаналіз, критичне ставлення до своїх службових обов'язків, оцінювання стилю керівництва.

4 Постійне удосконалення теоретичної й профе-

сійної підготовки.

5 Поповнення військових і технічних знань.

6 Розвиток командирських якостей.

Таким чином, практична реалізація вимог воєнної доктрини, переведення військового будівництва і підготовки військ на якісні параметри в багатьох випадках залежать від психологічної перебудови стилю управління офіцерських кадрів, оволодіння новими методами роботи з людьми.

Висновки до розділу 4

Зміст розділу підкреслює необхідність вивчення законів управління, провових актів, що дозволяють командирові уміло й професійно управляти своїми підрозділами в усіх сферах його діяльності. Розділ розкриває зміст і методи управління, характер та стиль управлінської діяльності командира, основи психології військового управління. Знання цього матеріалу дозволяють грамотно та впевнено управляти підпорядкованими підрозділами.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Принципи управління, органи управління, форми управління, методи управління, політична принциповість, громадянська позиція, якості командира, політична свідомість, патріотизм, професійно-бойові якості, психологічні якості, елементи управління.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

1 Основна мета управління підрозділами і частинами.

2 Основні форми управління повсякденною діяльністю підрозділів.

3 Методи управління, визначення, групи.

4 Дати характеристику організаційному методу управління.

5 Охарактеризувати розпорядчий метод управління.

6 Дати характеристику професійно-організаторському утвердженню характеру як науковому підходу і діловитості.

7 Що розуміють під командирськими якостями особистості офіцера?

8 Психологічні якості командира (загальна характеристика).

9 Психолого-педагогічні умови ефективності організаторської діяльності командира.

10 Прийоми та засоби управління діяльністю підлеглих.

11 Елементи управління, їх характеристика.

12 Шляхи удосконалення стилю управління.

РОЗДІЛ 5

ОСОБИСТІТЬ У ВІЙСЬКОВОМУ КОЛЕКТИВІ

5.1 Соціально-психологічна структура особистості військовослужбовця і військового колективу

Військова психологія займається вивченням особистості військовослужбовця з урахуванням його суспільного стану. Як особистість військовослужбовець – повноправний громадянин нашої держави, який виконує передбачений Конституцією України обов'язок щодо захисту Вітчизни. Йому притаманні висока політична свідомість, моральна зрілість, психологічна готовність і майстерність щодо виконання навчальних, службових та бойових завдань.

Особистість воїна – її зміст і структура – не є чимось постійним. Навпаки, вона динамічна, тому що формується у процесі військової діяльності, навчання, виховання і самовиховання. Юнак, який приходить у підрозділ чи вступає до військового закладу, уже є особистістю. Але в нього попереду ще великий шлях розвитку, щоб набути і закріпити ті моральні й бойові якості, які визначають сутність особистості воїна – озброєного захисника Вітчизни. Формування цих якостей, їх зміст залежать від міцності зв'язків воїна з тим колективом, в якому він проходить службу. Активними формами зв'язку особистості та суспільства є колектив, військова

діяльність. Велику роль щодо забезпечення єдності, особистості та суспільства відіграють цілеспрямовані військові навчання й виховання, що передають особистості високі суспільні ідейні цінності: ідеологію, мораль, науку, культуру.

Військова служба у лавах Збройних сил України – це різновид суспільно корисної діяльності більшості молодих людей.

Військова служба впливає на особистість воїна такою мірою, якою він сумлінно й старанно виконує все, що йому доручають. Розвиток особистості відбувається і в повсякденній діяльності під впливом людей, зброї та бойової техніки. Загальні обставини активного життя – навчання, чергування, вирішення складних непередбачених завдань. Воїн спілкується з іншими військово-службовцями, обмінюється з ними знаннями, думками, досвідом, узгоджує свої дії, співпрацює з колективом.

Подібна робота інтелектуального напрямку позитивно впливає на розвиток пізнавальних процесів, збагачує емоційну сферу, особливо соціальну, морально-політичні відчуття, зміцнює волю. Оволодіваючи зброєю та бойовою технікою, воїн удосконалює свої технічні знання та практичні навички. До нього на службі ставляться складні військово-політичні, спеціальні та моральні вимоги, під час виконання яких він розвиває суспільну свідомість, дисциплінованість, культуру поведінки, підвищує спеціальні знання та практичні навички.

Напруженість, відповідальність і велика значущість військової служби – впливові виховні фактори, що формують особистість воїна. Суспільна значущість військової діяльності, її складний зміст обумовлюють розвиток у нього високих рис захисника Вітчизни.

Розвиток особистості молодого воїна – це мужність 18–20-річного юнака. Сучасні психологічні висновки

засвідчують те, що в цьому віці розвиток не лише не завершується, а й за багатьма напрямками активізується. Цей процес неможливо уявити як кількісне накопичення позитивних змін у поведінці. Він характеризується відомою суперечністю.

На початковому етапі служби відбувається адаптація особистості до нових умов життя та діяльності. Багато людей зі зміною життєвих обставин відчують обумовлений стрес. Напрацьовані раніше психофізіологічні механізми згладжування із зовнішніми умовами на сьогодні не забезпечують необхідного балансу. Збільшується кількість завдань, що для вирішення потребують інтенсивного мислення, оскільки набути раніше навички у нових умовах виявляються не завжди придатними.

Новизна обстановки завжди викликає у молодих військовослужбовців відчуття невпевненості й навіть хвилювання. Через деякий час, у міру того як формуються для даної обстановки способи поведінки, стан внутрішнього дискомфорту слабшає, що свідчить про завершення процесу адаптації в умовах військової служби. У ході цього відбуваються звичайні зворотні зміни в системі навичок повсякденної поведінки на рівні функціонування особистості та основних життєвих функцій організму. Людина повинна звикати до розпорядку дня, підвищеного режиму навантажень, до нових форм спілкування і взаємодії з людьми, до форми одягу, умов побуту та відпочинку, а також, нерідко, і до нових кліматичних, природних умов. Усе це має велике навантаження для організму та психіки молодих воїнів. Істотно змінити весь уклад життя та діяльності – завдання, з якими окремі військовослужбовці справляються важко.

Робота з молодими воїнами у процесі адаптації їх до служби має свої особливості. Необхідні уміле керівництво

цим процесом, індивідуальна та групова допомога, створення таких умов для життя і служби, які б не травмували тих воїнів, для яких зміна обстановки виявилася надто хворобливою.

Із завершенням процесу адаптації молодого воїна починаються активне оволодіння більш високими ступенями військової справи, свідоме становлення спеціаліста. Це виражається у розвитку специфічних якостей особистості, обумовлених особливим характером військової діяльності, її визначенням, традиціями, особливостями зброї та бойової техніки. Цей бік особистості молодого воїна розвинений найбільш слабо, оскільки в його попередньому житті не було, звичайно, достатнього військового досвіду. Розвиток особистості в цьому напрямку відбувається під впливом ідейно-політичного та військового виховання.

Позитивні переміни впливають на всі структурні елементи особистості: спрямованість, характер, здібності і темперамент. Розвивається розуміння військового обов'язку, підсилюються почуття любові до Батьківщини.

Спрямованість особистості воїна збагачується й такими рисами, як любов до зброї та військової техніки, свідомо відповідальність за збереження й уміле використання матеріальних цінностей. В особового складу розвивається позитивне ставлення до багатьох інших сторін військової служби, до чіткого ритму життя, форми одягу, спільної самовідданої ратної праці. У багатьох усе це переростає в дійсну військово-професійну спрямованість особистості, і вони приймають рішення пов'язати своє життя з військовою службою.

Одночасно з розвитком спрямованості особистості відбувається гартування характеру, особливо таких рис, як сміливості, наполегливості, мужності, дисциплінованості, бойової активності, волі до боротьби та перемоги,

колективізму і військового товариства. У підрозділі, частині швидко, іноді несподівано для воїнів розкриваються нові сторінки їх здібностей, і вони стають відмінними військовими спеціалістами, швидко набувають технічних навичок, розвивають військово-спеціальне мислення, інтуїцію, спостережливість та інші необхідні якості.

Визначні зміни відбуваються й у сфері темпераменту: стають більш яскравими та виразними позитивні тенденції, згладжуються негативні. Як правило, воїни набувають урівноваженості та стриманості, впевнено почувають себе в нових обставинах.

В армійських та флотських умовах воїни всебічно розвиваються. Вони розширюють свій загальнополітичний і культурний кругозір, беруть участь у суспільній роботі, оволодівають новими корисними для життя знаннями, навичками, стають більш сильними у фізичному відношенні. Для багатьох воїнів служба в армії й на флоті є прекрасною школою оволодіння державною мовою, ознайомлення з національно-культурними цінностями.

Зрозуміло, що всі ці та інші позитивні зрушення в особистості воїна відбуваються не самопливом, не стихійно, а за ефективної напруженої бойової та гуманітарної підготовки, вмілого проведення виховної роботи, чіткої організації всієї служби.

Дуже впливають на формування та розвиток особистості воїна виховна робота, науково обумовлена система ідеологічної, політико-виховної та організаційної діяльності офіцерів із виховання особового складу, мобілізації його на успішне виконання навчальних і бойових завдань, на підтримання високої бойової готовності підрозділів, частин, кораблів, що гарантує своєчасний захист держави.

Кращі риси воїнів розвиваються та закріплюються на заняттях із бойової підготовки. У ході виховної роботи у

воїнів формуються високі моральні та бойові якості, необхідні для успішного виконання військового обов'язку.

Бойова підготовка є навчальною діяльністю, що поєднує засвоєння воїном визначених загальних положень і практичне застосування їх у конкретних діях. У цьому закладені великі можливості виховного впливу усіх видів бойової підготовки особового складу.

5.2 Поняття особистості у психології

Особистість за своєю суттю і походженням та її значущістю оцінюється критеріями суспільних інтересів. У той самий час особистість – це складний комплекс індивідуальних своєрідних психічних процесів, властивостей і переважного настрою. Вона має свої зміст і структуру.

Під змістом поняття особистості розуміють духовний світ людини, його індивідуальну свідомість, що є своєрідним відображенням суспільного, соціального та природного середовища. Елементами змісту поняття особистості є уявлення, знання, поняття, погляди і переконання.

Зміст поняття особистості тісно пов'язаний з її структурою. Структуру утворюють упорядкована сукупність основних психічних якостей: спрямованість особистості, характеру, здібностей і темпераменту. Ці якості, притаманні всім людям, наділені завжди конкретним змістом.

Індивідуальна свідомість та зміст особистості, будучи одним цілим, усі елементи якого за правильного розвитку людини взаємозв'язані і являють собою не суперечну в логічному відношенні будову, яка, у свою чергу, може бути розподілена на ряд сфер. Центральну частину духовного світу військовослужбовця складає світогляд. Це

система суспільно-політичних знань і переконань, свідомість патріотизму та інтернаціоналізму, військового обов'язку. Важливе місце в змісті поняття особистості займає моральна та правова свідомість. Засвоєння військовослужбовцем норм моралі, поваги до законів держави, готовність неухильно виконувати та боротися за їх виконання – все це відіграє роль регулятора соціальної поведінки, що стоїть на сторожі додержання державних інтересів. До змісту поняття особистості належить також визначений обсяг знань, спеціальних навичок та майстерності, що є складовими компонентами військової майстерності.

Зазвичай індивідуальна свідомість складається не лише із цих стійких компонентів. У свідомості воїна можуть виникнути і менш стійкі короточасні погляди, роздуми, що супроводжуються при відпрацюванні більш стійких духовних утворень або підлягають логічним та моральним помилкам, випадковим обставинам.

За ступенями об'єктивності, науковості, систематизації та упорядкованості в змісті поняття особистості, в індивідуальній свідомості воїна можливо виділити два напрями. Перший – ідеологічний та теоретично усвідомлений змістом – являє собою власну свідомість особистості, другий – динамічний, нестійкий, деякою мірою стихійний та суперечливий – створює емпіричний досвід особистості, насамперед безпосередньо відображає дійсність. І свідомість воїна, і його поточний емпіричний досвід мають психологічний механізм свого створення, існування, розвитку та керувального впливу на поведінку. У цьому живому динамічному процесі функціонування особистості важливу роль відіграють її основні властивості.

Центральною властивістю особистості є спрямованість, тобто сукупність найбільш стійких

життєвих і військово-спеціальних цілей, ставлення до істотних сторін служби та інших соціальних цінностей, а також провідних мотивів діяльності та поведінки. Ядром спрямованості воїна є його ідейні переконання та моральні принципи, світоглядні погляди на основні військово-політичні й соціальні проблеми. Спрямованість особистості є узагальненою характеристикою воїна з точки зору того, до чого він прагне, що він цінить у світі і як при цьому сприймає зовнішній вплив. Знання змісту та структури спрямованості воїна дає уявлення про переважну орієнтацію його думок та прагнень, дозволяє правильно оцінити і, що дуже важливо, прогнозувати його вчинки та їх мотиви.

Визначити спрямованість особистості – це встановити:

а) рівень ідейно-політичного та морального розвитку воїна, зміст, твердість його переконань, їх активність і ступінь впливу на повсякденну поведінку;

б) мету та мотиви, особистісні рішення, пов'язані з вимогами підвищення бойової майстерності, зміцнення дисципліни, підтримання постійної бойової готовності, а також ставлення до інших конкретних завдань військової діяльності;

в) інші стійкі важливі цілі, їх зміст та послідовність дій, спрямованих на їх реалізацію;

г) зміст переважних індивідуальних потреб, пізнавальних та естетичних інтересів, духовних запитів.

На основі цих даних можна говорити про спрямованість особистості в цілому, а також про її аспекти, такі як:

– визначеність, тобто виявлення основних напрямів особистості, наявність перспективних життєвих цілей і відповідних мотивів;

– відповідність особистих цілей та мотивів інтересам нашого суспільства і завданням підвищення

боездатності Батьківщини;

– індивідуальна структура спрямованості, взаємовідношення цілей і прагнення різного змісту, ступінь їх погодження.

Безпосередньо до спрямованості особистості додається характер, під яким розуміють здатність воїна діяти відповідно до своїх поглядів. Він є сукупністю рис, в яких закріплюється ставлення воїна до типових умов і вимог служби, а також відповідних способів реагування. Характер базується на ідейності, моралі та культурі особистості, що проявляються в основних професійних навичках і якостях, сформованих в умовах військової служби і потрібних для неї. Особливо чітко вимальовується характер у складних обставинах, коли ставляться підвищені вимоги, коли воїн повинен проявляти такі якості, як сміливість, самовідданість, мужність, стійкість, свідоме ставлення до військової служби, взаємодопомоги та інше.

Оцінюючи характер особистості, звертають увагу на ставлення воїна до служби, своїх товаришів та колективу, підрозділу, до різного роду матеріальних та духовних цінностей, а також до самого себе. Любов до праці, дисципліна, акуратність і пунктуальність та ряд інших професійно важливих рис характеризують воїна як спеціаліста. Сміливість, пильність у бойовій обстановці є основою військового характеру. Колективізм, бажання добра, готовність до взаємодопомоги або, навпаки, індивідуалізм, ворожнеча, замкненість – усе це риси характеру воїна як члена колективу, його безпосередні соціальні якості.

Велике значення мають риси характеру, що закріплюють ставлення людини до безпосередньо матеріальних цінностей, передусім зброї та бойової техніки, громадського й військового майна, а також до

цінностей духовного порядку – державних законів, норм моралі, науки, мистецтва, культури. Важлива сфера характеру – ставлення воїна до самого себе: його самооцінка, скромність, гордість, відчуття честі та особистого достоїнства, акуратність в одязі, турбота про зовнішній вигляд та інші якості.

Наступною властивістю особистості є навички, тобто сприятливі можливості швидкого оволодіння тією чи іншою спеціальністю. Наявність відповідних схильностей у сфері військової справи сприяють надбанню за короткий термін необхідних для служби знань, навичок та інших елементів бойової майстерності. Кожна людина має відповідні навички. Завдання стоїть так, щоб своєчасно та правильно їх розпізнати, виявити предметну специфіку, рівень розвитку і створити умови для реалізації потенційних можливостей особистості у військовому колективі.

Командирові, офіцерові-вихователеві необхідно знати можливості своїх підлеглих. Призначення воїнів на відповідну посаду і надання пропозицій щодо призначення на більш відповідальну посаду, пошук індивідуального підходу в навчанні та вихованні кожного військовослужбовця, підбір і переміщення сержантів, старшин, формування активу підрозділу, комплектування груп, призначених для виконання конкретних завдань – усе це питання, правильне вирішення яких передбачає врахування навичок людей. Зрозуміло, що справа не обмежується використанням даних про навички людей. Необхідно спиратися передусім на розуміння особливостей спрямованості особистості, рис характеру, тобто на морально-політичні та бойові якості.

У процесі вивчення навичок визначають такі показники, як рівень та можливий темп розвитку мислення і пам'яті, спостережливості та уяви, здатність органів зору, слуху, пристосованість психофізичної організації індивіда

до визначення тонких, ювелірної точності рухів (наприклад, бойова робота сапера, навідника гармати). Військова служба вимагає від воїнів багатьох специфічних здібностей як у військово-технічній і тактичній сферах, так і в суспільній роботі. Велику цінність мають навички до організаторської діяльності, керівництва особовим складом, навчання та виховання. Виявлення цих навичок, уміння знаходити людей, які володіють ними, – важлива умова правильної організації навчально-виховного процесу і військової служби загалом.

Оцінювання навичок підлеглих – не одноразова діяльність командира та офіцера-вихователя. Систематичний контроль, спостережливість за тим, як розвиваються навички у процесі надбання військової майстерності, які з них і за яких умов не реалізуються повною мірою, – один із напрямів роботи вивчення підлеглих. Найкращими передумовами успішного розкриття навичок є призначення на таку посаду, де сам характер роботи, виконувани обов'язки, максимально відповідають індивідуальним особливостям.

Істотний бік особистості воїна становить його темперамент – властивість, що характеризує особливості проходження психічних процесів, діяльність і поведінку в цілому: рухливість, урівноваженість, активність, ступінь емоційності, імпульсивності. Темперамент доповнює облік особистості динамічними показниками і є ваговим фактором у загальній схемі поведінки. Він тісно пов'язаний як із характером воїна, так і з його навичками.

За основними показниками динаміки нервово-психічних процесів (рухливість, імпульсивність, зрівноваженість) розрізняють чотири типи темпераменту: сангвінічний, холеричний, флегматичний, меланхолічний.

Сангвінічний темперамент проявляється в гармонічному поєднанні збудженості та рухливості психіч-

них процесів, їх сили і рівноваги. Воїн сангвінічного темпераменту є енергійним та активним, особливо в умовах, коли він чітко розуміє мету і завдання, що стоять перед ним.

Холеричний темперамент відповідає специфічній збудливості, різкості в діях, здатності до максимального напруження сил і в той самий час недостатньо терплячий, якщо обстановка вимагає багато зусиль.

Риси флегматичного темпераменту в основному зворотні показникам динаміки холеричного: невисока збудливість, інертність, схильність до сталих дій та умов життя, здатність до великих навантажень упродовж тривалого часу.

Меланхолічний темперамент характеризується підвищеною вразливістю, яка може бути застосована в ряді складних видів військової діяльності, пов'язаної з одержанням і переробленням складних сигналів, що потребує пильності та здібностей (радист, оператор, спостерігач).

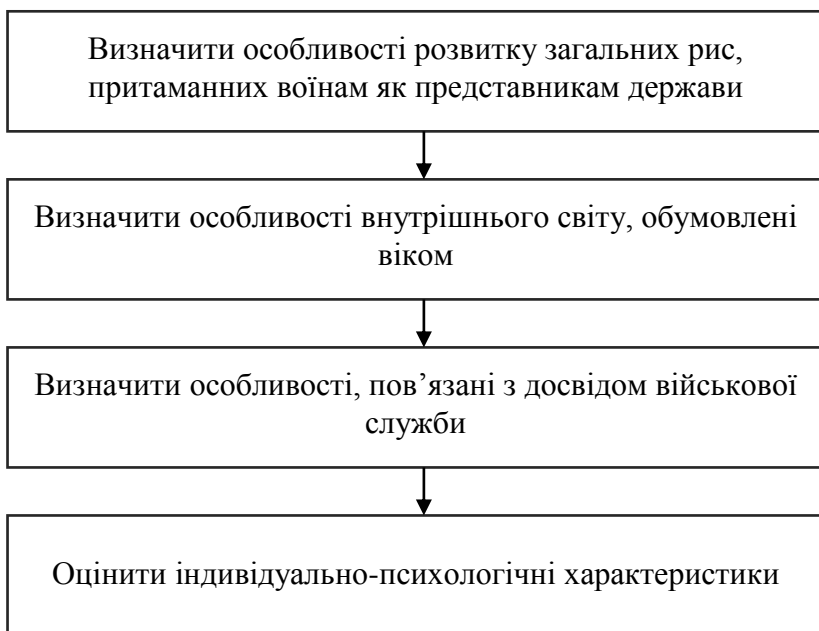
Такі основні психологічні характери особистості воїна, що відіграють важливу роль у його поведінці та діяльності. Вивчити духовний світ своїх підлеглих – це встановити особливості спрямованості, характеру, здібностей і темпераменту кожного з них, визначити проявлення їх у поведінці, а також бути спроможним прогнозувати майбутню поведінку, зокрема і в умовах бойових дій.

Пізнання конкретної особистості в багатьох випадках полегшується, якщо брати до уваги належність її до визначеної соціальної групи, нації, професії, а також її ставлення до відповідної освітньої чи іншої категорії.

Оскільки члени однієї й тієї самої соціальної групи мають ряд схожих духовних якостей, що сформувалися в них у загальних умовах життя, діяльності та виховання, то знання психології класу, національно-психологічних, професійних і культурно-побутових особливостей багато

дає офіцерові для розуміння підлеглих. У той самий час було б помилково переносити всі риси класу, нації, трудового колективу на конкретну особистість.

Ураховуючи ці обставини, роботу з вивчення особового складу доцільно проводити за такою схемою:

Важливі особливості особового складу обумовлені віком: юнакам 18–20 років притаманні ентузіазм, самостійність, бажання розібратися в складних питаннях світогляду та моралі, підвищення потреби в спілкуванні й дружбі.

Багато якостей цього віку мають велику соціальну цінність. Юнацькому віку притаманні й деякі труднощі становлення і розвитку. Нерідко проявляються категоричність і незрілість думок та оцінювань, перевага емоційних форм поведінки, групова замкненість, неуміння використовувати раніше одержані знання, відсутність

самокритичності.

Таким чином, знання психології соціальних груп і категорій особового складу дозволяє командирові підрозділу більш цілеспрямовано вивчати індивідуально-психологічні якості своїх підлеглих, їх бойові та моральні якості. Ефективність цієї роботи багато в чому залежить від наявності відповідної теоретичної бази, умілого володіння основами воєнної психології, необхідними для розроблення програм вивчення особистості воїна.

5.3 Науково-психологічні основи вивчення особистості військовослужбовця

Управління підрозділом, частиною, навчанням і вихованням особового складу в сучасних умовах здійснюється на основі комплексного підходу, повного та всебічного обліку всієї сукупності завдань, умов обстановки, найближчих та віддалених наслідків. Одним з основних вимог комплексного підходу є облік якостей і стану воїнів та військових колективів.

Знання людей абсолютно необхідне для управління ними та для їх виховання. У Збройних силах України завжди приділялася велика увага вивченню особливостей людини.

Вивчення особового складу об'єктивно обумовлене самим характером роботи офіцера, його призначенням як керівника, організатора, вихователя своїх підлеглих. Щоб підтримувати постійну бойову готовність, організовувати повсякденну службу, бойову підготовку, а також бойову діяльність підрозділу, командирові потрібно знати:

– якою мірою воїни володіють якостями, необхідними для виконання одержаних завдань, на кого з підлеглих можна покласти в підготовчій роботі та в

процесі виконання завдань, кому і яку допомогу необхідно надати, в якій формі потрібно застосовувати вимоги, щоб забезпечити сумлінне й відповідальне ставлення до справи;

– з ким і яку підготовчу роботу потрібно провести, які недоліки необхідно усунути, які методи та форми навчання і виховання потрібно застосовувати.

У командирській практиці постійно постають питання, вирішення яких без знання підлеглих неможливе. Тому вивчення особового складу проводиться систематично. Послідовно накопичується й поглиблюється інформація про індивідуальні особливості кожного з підлеглих, про напрями і темпи їх розвитку для наявності психологічної інформації, необхідної для прийняття рішення. В окремий період (прибуття нового поповнення, підбір та призначення на вакантні посади, комплектування груп для виконання конкретного завдання) вивчення підлеглих є особливо відповідальною та напруженою справою. В усіх випадках зміст і критерії цієї роботи визначаються характером поставлених завдань підтримання постійної бойової готовності підрозділу, частини.

Науковою основою вивчення особового складу є сучасні теоретично обґрунтовані погляди та уявлення про закономірності поведінки людей в умовах служби мирного і воєнного часу. Важливим інструментом тут є методи військової психології. Спираючись на загальні закономірності воєнної психології, вміло використовуючи методи вивчення особистості й колективу, командир одержує достовірні дані про своїх підлеглих, що дає йому можливість приймати рішення про їх доцільне призначення для виконання різних навчальних і бойових завдань, конкретизувати мету й завдання навчання і виховання та здійснювати індивідуальний підхід у повсякденному спілкуванні з ними.

На цій основі будуються:

- а) програма вивчення особового складу;
- б) методика збирання даних про особистість воїна;
- в) система накопичення, оброблення та узагальнення психологічної інформації.

Роль програми вивчення особистості відіграє психологічна теорія особистості воїна.

Вивчення особового складу в сучасних умовах є все більш складною справою для офіцера. Це пояснюється підвищенням вимог до морально-психологічних якостей і бойової підготовки воїнів, відносно коротких термінів перебування їх у колективі, а також зростанням духовних інтересів та культурного рівня. У цих умовах потрібні подальше удосконалення методики вивчення особового складу, розвиток відповідних навичок і професій якостей офіцера. Характерними рисами цієї, по суті, пізнавальної, дослідницької роботи є її діловитість, орієнтація на конкретні завдання, на забезпечення заходів, що проводяться з психологічного боку.

Важливими напрямками удосконалення системи вивчення особового складу є володіння офіцерами даними психологічної науки, методами психологічного дослідження, вивчення відповідного досвіду передових командирів.

Залежно від спрямованості, мети, яку офіцери ставлять перед собою, використовують такі форми вивчення особового складу:

а) постійне і всебічне накопичення даних про особовий склад відповідно до вимог, які ставляться до особистості та військового колективу умовами війни і бойових дій та військової служби (вивчення на перспективу);

б) виявлення психологічних причин конкретних вчинків, подій у підрозділі, успіхів та недоліків у військовій діяльності (психологічна діагностика);

в) вивчення воїнів із метою прогнозувань їх поведінки в майбутньому, наприклад під час виконання нового завдання, змін умов служби, в процесі розвитку бойової обстановки (психологічне прогнозування).

Основою усієї системи прогнозування є повсякденне, напружене збирання та узагальнення фактичних даних, урахування різних індивідуальних та групових проявів. Психодіагностика і прогнозування можливі й ефективні, якщо командир володіє вагомими даними про особовий склад, якщо зібрані всі особливості на кожного воїна і на психологію колективу в цілому.

Відповідальним і напруженим є період першого вивчення воїнів, що розпочинається, частіше за все, з часу прибуття їх до підрозділу. У цей час вирішуються питання їх розподілу, розстановки та призначення на конкретні посади, включення нового поповнення в уже діючі колективи, адаптація до нових умов життя і служби, початкового навчання та забезпечення високої бойової готовності підрозділу. Звісно, що для вирішення цих завдань потрібно спиратися на аналіз індивідуальних особливостей прибулих воїнів, за короткий термін одержувати відправні дані для прийняття відповідних рішень. Необхідно нагадати, що в цей час вивчення поповнення відбувається не лише командиром, а й особовим складом підрозділу, який приймає молодих військовослужбовців і формує колективну думку про кожного з прибулих.

У процесі початкового знайомства особливо необхідні продумана система роботи, використання різних методів, що доповнюють один одного і в разі необхідності виправляють допущені помилки. Корисно обмінюватися одержаними враженнями з колегами, створювати умови, в яких би молоді воїни могли проявити свої можливості, розкрити себе.

Вивчення особового складу в різних умовах і з різною метою виконується з використанням спеціальних методів. Методи вивчення воїнів, колективів (методи психології) являють собою науково обґрунтовані та практично випробувані способи дій із метою одержання достовірної психологічної інформації. Основними з них є: спостереження, бесіда, опитування, експеримент, психологічний аналіз результатів діяльності та документів, а також метод узагальнення оцінних даних.

Ці методи дають початкову інформацію, яку, перш ніж практично використовувати, узагальнюють, надають зручного для користування вигляду. Для цього використовують методи логічного аналізу, а також математичний і статичний способи оброблення початкових даних.

Широкого використання у військових умовах набув **метод психологічного спостереження**, що являє собою спосіб одержання психологічної інформації при мінімальному впливі на воїна, якого вивчають, шляхом цілеспрямованого сприйняття його дій, слів, жестів, виразу обличчя та інших зовнішніх проявів психічної активності. Спостереження як спосіб пізнання особистості й колективу більш ефективно, якщо залучено до складу дослідницької групи офіцера іншого напрямку та службової діяльності. Для того щоб воно давало позитивний результат, від офіцера вимагають спостережливості та психологічної проникливості, розвинутої здібності визначати та дешифрувати зовнішні характеристики поведінки підлеглих. Цих якостей набувають цілеспрямованою працею. Постійно спілкуючись із підлеглими, фіксуючи у своїй пам'яті різноманітні елементи їх поведінки, порівнюючи спостереження з інформацією, одержаною з інших джерел, можна істотно розвинути навички розуміння людей. Ефективно спостерігати – це означає бути уважним, не відриватися від того, що робиться

навколо, прагнути розгадати логіку поведінки підлеглих.

Великі пізнавальні можливості мають **метод бесіди** і подібні йому методи (опитування, анкетування та інші). Без бесіди, відкритої розмови не можна пізнати внутрішні рушійні сили поведінки воїна, глибинні джерела його активності або причини пасивності щодо служби, його особисте сприйняття світу й оцінку всього навколишнього.

Необхідними передумовами ефективної бесіди є доброзичливі взаємовідносини між начальником та підлеглим, авторитет старшого, його моральна чистота і шляхетність. Важливу роль відіграють також мистецтво ведення розмови, уміння офіцера практично реалізувати свою щиру зацікавленість долею підлеглого. Уміння вести бесіду передбачає додержання ряду рекомендацій:

а) ретельно підготувати бесіду, вивчити дані про співрозмовника, одержані з різних джерел, наприклад з особистої справи воїна, визначити мету бесіди, тему розмови, продумати послідовність питань, передбачити можливі варіанти поведінки воїна. Визначити зручне місце для бесіди, відвести потрібний час, виключити все те, що може перервати чи порушити атмосферу бесіди;

б) початковий етап переслідує мету залучити підлеглого до передбачених розмов, зацікавити його, зняти можливе напруження і скутість, надати бесіді невимушеного і довірливого та водночас серйозного й ділового характеру;

в) уважно вислуховувати відповіді, підтримувати зацікавленість співрозмовника до бесіди, стежити за досягненням поставленої мети в бесіді, спостерігати характерні особливості поведінки підлеглого. Враховувати ділові пропозиції, давати відповіді на запитання. Не допускати, щоб бесіда залишила у свідомості підлеглого негативний слід;

г) проаналізувати хід і результат бесіди, записати

потрібні дані, оцінити ступінь відкритості підлеглого, достовірність одержаної інформації, зробити висновки про подальшу роботу з воїном і своє ставлення до нього.

Дуже поширеним і практично цінним є **метод узагальнення оцінних роздумів**, думок інших осіб про досліджуваного воїна або колектив. З огляду на все те, що думають і говорять про ту чи іншу людину товариші, сержанти, вихователь доповнює ці дані особистими враженнями. Успіх у застосуванні цього методу залежить від уміння знайти людей, які добре знають даного воїна, від здатності відокремити точні судження від помилкових й упереджених. Вивчаючи особовий склад, офіцер спирається на своїх підлеглих, особливо на тих, хто має якості спостереження, об'єктивності, вміння розбиратися в людях.

Особливу роль відіграють активні методи вивчення особового складу, в основу яких покладена ідея **психологічного експерименту**. Загальною рисою експериментальних методів є цілеспрямований вплив на воїнів і на умови, у яких вони живуть і діють, для того щоб оцінити їх якості й стан. Експеримент відрізняється від інших методів вивчення особистості. В експерименті створюються умови для об'єктивного оцінювання наявності необхідних рис. Можливості застосування експерименту істотно збільшуються в міру розвитку сучасних технічних засобів.

Серед багатьох різновидів військового експерименту виділяється формулювальний експеримент. Він припускає:

– пошукові, пробні завдання підлеглим із метою розкриття їх здібностей і схильностей та виявлення таким чином того місця в структурі підрозділу, де той чи інший із них буде найбільш корисним. Ці завдання виходять із припущень про самостійність, дисциплінованість, іні-

ціативу, відповідальність та інші якості воїнів. Зрозуміло, що найкраще виявити їх шляхом поставлення воїнів у такі умови, в яких можуть проявитися потрібні якості;

– експериментальне навчання. Воно полягає в тому, щоб установити наявність у воїна даних, необхідних для оволодіння тією чи іншою спеціальністю шляхом безпосередньої роботи з приладами, устаткуванням, характерним для даної спеціальності (наприклад, із далекоміром), а також шляхом оцінювання швидкості засвоєння спеціальних знань і навичок;

– перевірку припущень про психологічну сумісність, рівень розвитку колективізму, уміння працювати в групі. З цією метою створюються групи воїнів різного складу для вирішення самостійних завдань. Призначення одного з військовослужбовців старшим у такій команді є гарним засобом оцінити його організаторські здібності, уміння керувати, впливати на своїх товаришів;

– послідовне застосування різних способів впливу на підлеглого (колектив) у процесі керування, навчання й виховання з метою знайти підхід, який найбільшою мірою відповідає індивідуальним особливостям воїна (колективу). Підбір варіантів індивідуального підходу повинен мотивуватися певними припущеннями про особливості особистості й коректуватися залежно від одержаного результату.

У роботі з воїнами активно використовують **звичайний експеримент**. Його сутність – у раціональному використанні в інтересах більш глибокого пізнання підлеглих природно сформованих значущих ситуацій, у яких воїни розкривають нові, раніше невідомі якості. Важливим для звичайного експерименту є психологічний аналіз рішень, прийнятих офіцером, і впливів, зроблених ним на підлеглих у випадках, коли ці рішення й впливи

спочатку не планувалися як пізнавальні. Самокритично оцінюючи своє поведіння в умовах спілкування з підлеглими, з огляду на їх реакцію щодо своїх дій офіцер розкриває важливі сторони психології воїнів, краще розуміє їх і свої відносини з ними.

У вивченні особового складу широко використовують психологічний аналіз результатів діяльності, а також тих документів, де вони відображені (плани та облік заходів, протоколи, наочна агітація, стінна преса та ін.). Оцінюючи результати бойової та гуманітарної підготовки, підсумки змагання, виконання окремих завдань і доручень, офіцери намагаються визначити особистий внесок, який зробив досліджуваний воїн у загальний успіх підрозділу, розкрити ті психологічні умови, які привели до цього результату, насамперед мотиви. Вони враховують не лише найближчі, зовнішні, уже одержані показники, а й можливі наслідки, а також те, якою ціною досягнутий результат.

Такий далеко не повний арсенал методів, уміле застосування яких забезпечує командирові виконання своїх статутних обов'язків, пов'язаних із всебічним вивченням підлеглих. У сучасних умовах методика вивчення особового складу швидко вдосконалюється. Розвивається й збагачується матеріальна база. У військових частинах і навчальних закладах широко використовують форми лабораторного дослідження з використанням сучасного психологічного устаткування, складних методик і спеціальних тестів. У ряді частин організуються зовнішні психологічні лабораторії, що істотно допомагають командирам у вивченні підлеглих, призначенні їх на відповідні посади, в удосконаленні методів навчання й виховання.

Поліпшується також **система фіксування, аналізу й узагальнення даних** про особовий склад. У ряді випадків

це завдання вирішується за допомогою педагогічних щоденників, розроблення різних узагальнювальних документів, таблиць, схем, графіків, доповідей. Усі ці матеріали корисні тим, що дають інформацію для з'ясування й прийняття рішень, визначення системи роботи з колективом. Безумовно, істотні дані про особистість воїна повинні надійно зберігатися в пам'яті командира, а документи мають значення як матеріал, що збагачує пам'ять офіцера знаннями особливостей воїна й колективу.

Таким чином, вивчення особового складу – це психологічно тонка, відповідальна й трудомістка робота офіцера. Успіху досягає до той, хто має відповідні елементи професійної майстерності, добре знає психологічну теорію й методи дослідження, близький до підлеглих, виявляє турботу щодо їх потреб і запитів. Вивчення особового складу не є самоціллю й не повинне перетворюватися на формальне проведення заходів. Вивчення дає відчутну користь, якщо воно із самого початку планується як органічна складова частина процесу керівництва колективом, організації бойової та гуманітарної підготовки.

5.4 Сутність і структура психології військового колективу

Як суб'єкт військової діяльності військовий колектив являє собою одну з багатьох різновидів соціальної спільноти, утворюваної завдяки спілкуванню й взаємодії людей у ході спільної діяльності. Люди у своєму житті насамперед вступають у певні відносини один з одним і потім уже, завдяки цьому, виконують завдання. Соціальною якістю людини є потреба в спілкуванні з

людьми, у ході якого вона засвоює знання, суспільний досвід, поєднує свої сили із силами інших для вирішення завдань. Однак самі по собі контакти, випадкові й неорганізовані, не є достатньою умовою для розвитку особистості й продуктивної діяльності. Потрібна стабільна сукупність людей. Наявність певного кола загальних завдань та умов життя приводить до створення стійкої соціальної спільноти різних величин, характеру й тривалості свого існування.

Діючими факторами духовного зближення воїнів, перетворення випадкового об'єднання людських характерів на стійку групу, а потім і на високорозвинений колектив є сукупна військова діяльність, необхідність постійного узгодження зусиль, розподілу завдань, взаємодопомоги й взаємної виручки. У процесі вирішення загального завдання відбувається швидке нарощування кількості точок зіткнення, зв'язків між воїнами, процесів керування й організації, зближення точок зору й характерів. Отже, відбувається якісний стрибок у розвитку спільноти як цілісного утворення. Від простої сукупності осіб, ще не здатних до ефективної спільної активності, здійснюється перехід до організованої групи, суб'єкта колективної діяльності. Процеси об'єднання неорганізованих сукупностей осіб у військові колективи – типові ситуації у військовій діяльності мирного та воєнного часу. Комплектування й формування підрозділів, створення зведених загонів безпосередньо у ході бою – всі ці завдання вирішуються за допомогою перетворення неорганізованої, часом розрізненої маси та дієздатні бойові колективи. В умовах сучасної війни ступінь дезорганізації підрозділів може бути підвищений у зв'язку з тим, що частина військовослужбовців після застосування противником зброї масового ураження буде перебувати в стані тимчасового нервово-психічного потрясіння. А цей

стан має й такі форми, коли розвивається замкненість, слабшає почуття обов'язку й турботи про своїх товаришів. Отже, офіцери повинні мати певний досвід у створенні колективів, їх злагодженні, а також відновленні в необхідних випадках їх структури й боєздатності.

Таким чином, військовий колектив – це соціальна спільнота військовослужбовців, об'єднаних загальною діяльністю, єдністю ідеології, моралі й військового обов'язку, а також відносинами військового товариства. Такі спільноти утворюються в рамках організаційної структури підрозділів з їх системою керування, озброєння, розподілу обов'язків, способу життя, побуту й відпочинку. Але сама по собі ця організаційна структура не створює колективу. Потрібно, щоб між людьми, які входять до неї, створилися міцні духовні, ділові й особисті зв'язки, зокрема й товариські. Лише тоді утвориться єдиний мікросоціальний організм, ефективний щодо діяльності й такий, що забезпечує необхідні умови для всебічного розвитку особистості кожного окремого воїна. Соціально-психологічною основою військового колективу є різноманітні духовні зв'язки, що міцно з'єднують воїнів у єдине ціле. Чим різноманітніші вони, тим більш згуртованим стає колектив.

Поняття військового колективу, як правило, вживається для характеристики такої спільноти військовослужбовців і таких підрозділів, які у своєму соціальному розвитку досягли високого рівня. У зв'язку з цим колектив має ряд ознак, ступінь виразності яких дає підставу робити висновки про рівень його зрілості.

1 Колектив – це така сукупність військовослужбовців, що характеризується єдністю ідеології, основних інтересів і моральних принципів, високорозвиненою свідомістю колективізму й взаємної прихильності.

2 Одним з основних ознак колективу є єдність

вирішуваних завдань, цілей і процесу діяльності; колектив припускає колективну (сукупну) діяльність, що реалізується колективною майстерністю, навичками ділової взаємодії й припускає систему керівництва та дисципліни.

3 Важливою ознакою колективу є система соціально-психологічних явищ, які формуються на основі різних форм спілкування воїнів і служать тим ланцюгом, що зв'язує їх в єдиний соціальний організм. Колектив характеризується також здоровим соціально-психологічним кліматом, дисципліною й морально-політичним станом.

Вихідні передумови для формування колективу: люди, які мають необхідні дані для сумісного життя й діяльності; спільні інтереси; завдання, що припускають загальну діяльність. За наявності цих передумов розгортається міжособистісне й внутрішньогрупове спілкування – основний спосіб і механізм формування колективу та його психології. Основними властивостями колективу є його здатність до спільної, колективної діяльності й здатність забезпечувати нормальні соціальні умови для життя, розвитку, задоволення потреб кожного свого члена. Найважливішою властивістю колективу є його тісний зв'язок з іншими колективами.

У кожному підрозділі є об'єктивні передумови для створення міцного бойового колективу: класова, ідейно-політична єдність воїнів; колективна зброя й колективний характер діяльності, що припускають необхідність загальних чітких дій під час виконання навчальних і бойових завдань; загальні умови служби, бойової й гуманітарної підготовки та військового побуту. На цій об'єктивній основі й під впливом цілеспрямованої роботи командирів, вихователів розгортається процес ідейного та організаційного єднання воїнів, тобто процес створення й становлення колективу.

У Збройних силах існує велика розмаїтість низових

(первинних) колективів. У їх структурі й психології багато спільного. Всі вони – військові колективи. Але кожен воїн — це індивідуальність, тому колективи відрізняються один від одного. Особливості, подібності та відмінності між військовими колективами обумовлюються рядом причин.

Основною причиною є різновид (форма, вид, тип) діяльності, тих завдань, для виконання яких даний колектив призначений, тобто його військово-професійні особливості. Оскільки колективна організація й зміст військової діяльності помітно відрізняються залежно від виду Збройних сил (роду військ, спеціальних військ), то стосовно них правомірно розглядаються соціально-психологічні особливості, що мають досить значні відмінності. Виділяється категорія військово-навчальних колективів (курсантські, слухацькі та ін.). Їх психологія визначається в основному навчальною діяльністю й пов'язаними з нею факторами. У навчальних закладах діють також військово-педагогічні (кафедральні) колективи.

Важливим критерієм диференціації військових колективів є поділ військовослужбовців на ряд службових категорій: офіцерів, прапорщиків, сержантів, солдатів. Оскільки в цих категоріях є загальні, специфічні інтереси та проблеми, то вони поєднуються й утворюють своєрідні колективи: офіцерські, сержантські, колективи прапорщиків, окремих військових фахівців (навідників, механіків-водіїв і т. д.).

Залежно від характеру діяльності, особливостей особового складу (однорідність – різнорідність) та інших об'єктивних умов військові колективи розрізняються й рядом психологічних ознак. Насамперед це тип спілкування всередині колективу. В одних колективах ділове спілкування, взаємодія утворюють основу колективної діяльності (передусім там, де є колективна

зброя, бойова техніка, що обслуговуються групами воїнів, які тісно взаємодіють один з одним). В інших колективах спілкування можливе в основному в проміжках між виконанням завдань, під час відпочинку, а також на навчальних заняттях, тому що члени колективу зайняті індивідуальною діяльністю. У більшості підрозділів форми індивідуальної й колективної діяльності переплітаються, відповідно й спілкування мають різний характер.

Розрізняються колективи й за своїми якісними характеристиками: рівнем ідейно-політичної й моральної зрілості, згуртованості, рівнем колективної бойової майстерності (злагоженості), станом дисципліни, морально-психологічним кліматом, досягненнями і результатами діяльності.

Для всіх розглянутих різновидів військових колективів характерне те, що кожен із них виростає на певній штатно-організаційній структурі. Нарешті, утворюються в сутності стихійні дружні мікрогрупи як у рамках одного підрозділу, так і з військовослужбовців різних підрозділів, існування яких не передбачене, природно, ні штатною організацією, ні якою-небудь структурою суспільних органів.

Такий вигляд має групова структура тієї чи іншої штатної одиниці Збройних сил у міру того, як весь особовий склад організовується в колективи навколо єдиних цілей та завдань і стає по-справжньому військовою організацією, гнучкою, керованою і стійкою навіть у винятково складних умовах.

Військовий колектив має свою соціально-психологічну структуру. Її елементами є люди, які виконують у колективному житті й діяльності свої ролі, що займають певне положення, а також окремі мікроколективи, що утворюються всередині колективу. Всі ці позиції (індивідуальні й групові ролі) зв'язані

специфічними відносинами. Соціально-психологічна структура колективу формується на основі штатної організації підрозділу з його системою керівництва, суспільної діяльності. Однак процес її утворення залежить від індивідуальних особливостей членів колективу, від їх сумісності. Тому в кінцевому підсумку перебування людей у цій внутрішньокolleктивній структурі визначається більшою кількістю причин.

Структура військового колективу має тенденцію до стабілізації: якщо позиції, ролі й взаємини військовослужбовців визначилися, тоді істотні зміни в структурі можуть бути викликані лише винятковими подіями. Якщо ж особовий склад колективу періодично змінюється, то структура його має постійні перетворення, безперервно проходить процес визначення внутрішніх колективних позицій і ролей, знову налагоджуються зв'язки й взаємодії, що вносить у життя воїнів досить значну напруженість.

У деяких військових колективах іноді з'являються елементи так званого помилкового колективізму й помилкового товариства. Це, власне кажучи, стороннє включення в здоровому організмі колективу. Психологія помилкового колективу – це прагнення за зовнішньою пристойністю приховати ненормальні взаємини й створити умови, за яких можна було б безкарно ігнорувати вимоги служби, норми військових статутів, дозволяти певні вільності, домагатися полегшення в службі, проходити службу без напруження. Елементи аморальної групової психології вміщують традиції міжособистісних і міжколективних відносин, у яких велику роль відіграють психологічний тиск, примус, іноді безпосереднє фізичне насильство. Попередження, своєчасне розкриття й принципове оцінювання помилкового колективізму, перекручування норм військового товариства –

найважливіші завдання командира. Пережитки кругової поруки, внутрішньої групової замкненості, протиставлення егоїстичних групових інтересів спільним інтересам повинні рішуче припинятися.

5.5 Психологічна характеристика взаємовідносин у підрозділі

У процесі зміцнення й розвитку військового колективу досягається морально-політична та організаційна єдність особового складу підрозділу. Вона проявляється чіткістю й високою ефективністю спільних дій зі зброєю й технікою, а також у позаслужбовий час і в різноманітних формах колективного духовного життя, свідомості кожного воїна, який відчуває свою близькість і прихильність до товаришів та відповідальність перед ними.

Цей бік єдності членів військового колективу відображається в його психології, що являє собою сукупність різних зв'язків та відносин. Від змісту, спрямованості й стійкості психології колективу залежить якість виконання поставлених перед ним завдань.

Стосовно колективної діяльності психологія колективу являє собою комплекс соціально-психологічних умов, що забезпечують процеси взаємодії, спілкування, надання допомоги й підтримки, узгодження спільних зусиль під час вирішення загальних завдань. Практика засвідчує, що для успішних дій колективу в найбільш складній обстановці важливі насамперед такі умови:

а) загальні, погоджені позиції членів колективу щодо основних питань суспільного життя й військової служби, що формуються на основі політико-моральної єдності воїнів, спільності їх світогляду, переконань і життєвих принципів;

б) навички взаємодії й спілкування як у процесі діяльності, так і в побуті, пов'язані з чіткою та гнучкою структурою розподілу обов'язків, керівництва й підпорядкування, а також нормами і способами регуляції спільного життя та діяльності;

в) військове товариство й бойова дружба, тобто взаємовідносини, обумовлені міжособистісними почуттями взаємної довіри, поваги й відповідальності один за одного.

Важливою умовою діяльності та розвитку колективу є традиції, бойові реліквії і військові ритуали.

Усе це в єдності та взаємозв'язку окремих ланок утворює комплекс соціально-психологічних явищ, або психологію військового колективу. Соціально-психологічними явищами, на відміну від психічних явищ, називають, як правило, процеси спілкування людей і тих взаємозалежних змін в їх свідомості, психіці, які є результатом спілкування. Отже, механізмом формування й функціонування системи соціально-психологічних явищ є спілкування воїнів. Кожна ланка психології військового колективу так чи інакше проявляється в спілкуванні, впливає на нього й сама випробовує вплив із його боку.

Система внутрішнього колективного спілкування – це сукупність різноманітних контактів між воїнами:

- службових та особистих, інформаційно-пізнавальних й емоційних, двосторонніх і багатосторонніх;

- виховних і партнерських тощо.

Засіб спілкування – це взаємний обмін інформацією між воїнами (її повідомлення і сприйняття).

Спілкування характеризується:

- предметом і змістом (про що говориться);

- способом передачі інформації (усне мовлення, лист, використання немовних засобів – міміка, жести);

- погодженою єдиною мовою, яку розуміють

однаково (зокрема, й умовна, штучно-переговорна таблиця, список умовних найменувань і сигналів).

Спілкування, як і будь-яка інша форма активності людей, має свої мотиви. Мотиви спілкування – явища міжособистісного, взаємного порядку, тому що прагнення до спілкування з одного боку повинне мати аналогічне прагнення інших або хоча б одержати доброзичливий відгук.

Акт спілкування є ефективним, якщо процес повідомлення, сприйняття й інтерпретації інформації досяг до взаєморозуміння: не відбулося істотної втрати інформації і вона подана в тому розумінні, в якому була із самого початку, а також були правильно зрозумілими мотиви спілкування. Спілкування – явище складне, і не завжди ефективність його висока. Чим вищий рівень розвитку колективу, тим ефективніше спілкування між його членами. У спілкуванні виробляються єдині погляди, формуються взаємовідносини, набуваються навички взаємодії й спільної діяльності та інші елементи колективної психології.

Психологія колективу, тобто суспільна думка, настроїв, традиції, взаємовідносини, не має самостійного, відособленого існування. Вона виявляється у психології індивіда, що належить даній групі. Однак індивідуальне, властиве лише окремій людині, і те, в чому відображена психологія колективу, не завжди збігається. Ступінь розбіжності залежить від міри належності даної людини колективу, від сили зв'язку з ним. Іноді, не вмючи виділити індивідуальне, за вчинками окремих воїнів роблять неправильне узагальнення про колектив у цілому.

Першорядними за значущістю й роллю в житті й діяльності колективу є ідеологічний за своєю сутністю елемент морально-політичної єдності воїнів і звідси — загальні позиції, що впливають із конкретних актуальних

питань. Ідейна єдність особового складу досягається в результаті зближення індивідуальних поглядів на основі наукового світогляду й моральності. У міру зміцнення колективу воїни все більше стають свідомими, ідейними однодумцями, що і є основним джерелом спільних мотивів для колективної діяльності. Вирішальну роль в ідейному єднанні особового складу відіграє ідеологічна робота командирів.

Ідейна єдність воїнів підрозділу відображена в колективних думках із питань, що мають істотне значення в житті й службі особового складу. Предметами колективної думки можуть бути, наприклад, конкретна суспільно-політична подія, завдання бойової й гуманітарної підготовки, вчинки окремих членів колективу, умови служби. У зрілому колективі завжди існують і діють тверді колективні погляди й думки з таких питань, як необхідність постійної бойової готовності, зміцнення військової дисципліни. Зрілий військовий колектив характеризується активним ставленням до всіх вимог служби, повагою до командирів і начальників, відповідальною й зацікавленою участю у суспільній роботі. Все це – колективні думки.

Думка колективу з певного предмета або явища являє собою відомий ступінь згоди в поглядах та відносинах воїнів. У згуртованому, дружньому колективі індивідуальні думки, як правило, швидко досягають високого ступеня згоди й перетворюються, власне кажучи, на єдину думку. Сукупність основних колективних думок, які чітко визначилися і є стійкими й активними, характеризує спрямованість військового колективу, його загальну позицію стосовно актуальних питань військової служби. Це – ядро морального стану колективу.

5.6 Загальна характеристика конфліктів

Сучасна теорія управління підрозділами визнає, що повна відсутність конфлікту в підрозділі – умова не лише неможлива, а й небажана.

Більше того, хоча військовій організації потрібна гармонійна інтеграція усіх видів діяльності, вона не може залишатися статичною, без динамічного розвитку. Навпаки, командири (начальники) повинні проявляти активність, планувати впровадження передового досвіду військ та своєчасно реагувати на зміни зовнішнього середовища. Усе це пов'язане з конфліктами та стресовими ситуаціями. Тому командирові потрібні знання природи конфліктів, змін і стресових ситуацій у підрозділі, а також методів ефективного управління ним.

5.6.1 Природа конфлікту в підрозділі

Що ж таке конфлікт? У загальноприйнятому розумінні конфлікт – це відсутність згоди між двома або більшою кількістю сторін, які можуть бути конкретними військовослужбовцями або групами. Кожна із сторін намагається зробити все, щоб була прийнята її точка зору або мета, і заважає (перешкоджає) іншій стороні зробити те саме.

Коли людина думає про конфлікт, вона найчастіше пов'язує його з агресією, загрозою, суперечками, ворожістю, війною і т. ін. Як результат, існує думка, що конфлікт – явище небажане, що його по можливості потрібно уникати, його необхідно негайно розв'язувати, коли він виникне. Вважається, що кращим методом уникнення конфлікту є усунення умов, що сприяють його виникненню. Чи завжди потрібно уникати конфлікту?

Сучасна точка зору полягає в тому, що навіть у підрозділах з ефективним управлінням деякі конфлікти не лише можливі, а й інколи бажані. Безумовно, конфлікт не завжди має позитивний характер. У деяких випадках він може заважати задоволенню потреби окремої особистості та досягненню мети підрозділу в цілому. Наприклад, є військовослужбовці, які за своїм складом характеру не можуть не суперечити. Як результат, він знизить ступінь задоволення потреби в повазі і, можливо, зменшить здатність підрозділу ухвалити ефективне рішення. Командир чи його підлеглі можуть прийняти точку зору суперника лише задля того, щоб уникнути конфлікту та усіх неприємностей, пов'язаних із ним, навіть тоді, коли непереконані, що чинять правильно. Але в багатьох випадках конфлікт допомагає виявити різноманітність точок зору, дає додаткову інформацію, допомагає відшуканню альтернативних вирішень проблем і т. ін. Такий підхід дає можливість військовослужбовцям висловлювати свої думки, задоволення потреби поваги та влади і, крім того, забезпечувати більш ефективний процес ухвалення рішення.

Таким чином, конфлікт може бути функціональним і приводити до підвищення ефективності діяльності підрозділу. Але він може бути й дисфункціональним, що призводить до зниження особистого задоволення, групового співробітництва та ефективності підрозділу в цілому. Роль конфлікту залежить від того, як ефективно ним керують. Щоб керувати конфліктом, потрібно знатися на причинах появи конфліктних ситуацій. Розглянемо основні типи конфліктів, причини їх виникнення та способи їх вирішення.

Типи конфліктів

Існують чотири типи конфліктів: внутрішньоособистий, міжособистісний, конфлікт між особистістю та групою і міжгруповий конфлікт.

Внутрішньоособистий конфлікт може набирати різних форм. Одна з найпоширеніших форм – рольовий конфлікт, це коли військовослужбовцю ставляться суперечні вимоги з приводу того, яким повинен бути результат його службової діяльності. Прикладом такого конфлікту може бути вимога командира батареї від командира вогневого взводу, щоб той збільшив кількість та інтенсивність занять із фізичної підготовки особового складу. Пізніше командир батареї цьому самому командирові взводу робить зауваження, що той занадто багато часу витрачає на фізичні тренування в той час, як у розташуванні взводу є істотні недоліки. Командир взводу сприймає ці вказівки командира батареї як несумісні. Або командир батареї одержав завдання від командира дивізіону підвищити рівень командирської підготовки офіцерів батареї за двотижневий термін. У цей самий термін він одержав завдання і від заступника командира дивізіону з озброєння привести в належний стан навчально-матеріальну базу, закріплену за батареєю. Обидва приклади свідчать про те, що командир одержав суперечливі завдання. У першому випадку від нього вимагали взаємовиключних результатів, яких чекали від однієї особи. А в другому випадку причиною конфлікту було порушення принципу єдиноначальності.

Внутрішньоособистий конфлікт може виникнути і з приводу неузгодженості службової діяльності та особистих потреб військовослужбовця. Наприклад, командир взводу спланував на вихідні дні із сім'єю виїхати за місто на відпочинок. У п'ятницю ввечері командир батареї цього ж

офіцера призначає відповідальним у підрозділі позачергово за службової необхідності. Або ще приклад. Більшість офіцерів чи прапорщиків віддає перевагу службі на одному місці, тобто вони не хотіли б переводитися в інше місце, навіть якщо їм передбачається значне підвищення в посаді та військовому званні. Це особливо часто трапляється, коли сім'я військовослужбовця має комфортне житло, діти навчаються і мають перспективу подальшого навчання, дружина працевлаштована за спеціальністю або має роботу, що відповідає задоволенню потреб вищих рівнів, і таке інше.

Внутрішньоособистий конфлікт може також бути відповіддю на переважання чи недоважання. Дослідження військових психологів показують, що такий внутрішньоособистий конфлікт пов'язаний із низьким ступенем задоволеності службовою діяльністю, невпевненістю в собі та підрозділі, а також із стресом.

Міжособистісний конфлікт у військовій організації, як правило, виникає на підставі боротьби між військовослужбовцями за обмежені старшим начальством матеріальні засоби; кращі умови виконання службових обов'язків; військовослужбовців молодого поповнення під час розподілу по підрозділах; час використання навчально-матеріальної бази частини, обладнання та пристроїв і т. ін. Кожний із конфліктуючих вважає, що саме йому необхідні ті чи інші ресурси, і намагається в цьому переконати вищого начальника (командира). Досить часто спостерігається конфлікт між військовослужбовцями, які прагнуть зайняти вищу посаду за наявності однієї вакансії. Такий конфлікт має характер затяжної, завзятої, але витонченої боротьби.

Міжособистісний конфлікт може з'явитися на підставі зіткнення двох особистостей. Військовослужбовці з різними рисами характеру, поглядами на людські

цінності, інколи, просто не можуть жити в згоді між собою. Як правило, погляди та мета таких людей докорінно відрізняються.

Конфлікт між особистістю та групою. У кожному військовому колективі встановлюються норми поведінки та відповідальність за певні результати службової діяльності. Безумовно, кожний військовослужбовець, щоб бути прийнятим неформальною групою, повинен ці норми виконувати, і тоді здійснюється задоволення соціальних потреб як із боку групи, так і окремого військовослужбовця. Якщо ж сподівання групи суперечать сподіванням окремого військовослужбовця, може виникнути конфлікт.

Між окремими військовослужбовцями та групою може виникнути конфлікт, якщо той займе позицію, відмінну від позиції групи. Навіть у випадку, коли позиція військовослужбовця спрямована на докорінні інтереси підрозділу, його будуть сприймати як джерело конфлікту, бо його позиція суперечить думці групи чи підрозділу.

Аналогічний конфлікт може виникнути на підставі посадових обов'язків командира: між необхідністю забезпечити відповідний рівень бойової готовності та встановленими ним правилами і процедурами управління підрозділом. Командир може бути вимушений застосувати дисциплінарні міри, що можуть виявитися як непопулярні в очах підлеглих. Тоді група може завдати відповідного удару – змінити своє ставлення до командира.

Міжгруповий конфлікт може виникнути у тих випадках, коли здійснюється зіткнення інтересів різних груп. Всяка військова організація складається з великої кількості груп, як формальних, так і неформальних. Між ними періодично виникають конфлікти. Так, наприклад, досить часто спостерігаються випадки, коли, на думку підлеглих, командир ставиться до них несправедливо.

Вони можуть на цій підставі згуртуватися і зробити спробу «розквитатися» з ним шляхом недобросовісного виконання службових обов'язків. Іншим прикладом міжгрупового конфлікту, який має місце у ВВНЗ, може бути конфлікт між профспілковою організацією та адміністрацією, особливо з питань трудового законодавства.

Досить часто спостерігаються конфлікти між ланками офіцерського складу командир батареї і нижче та командир дивізіону і вище. По-перше, освітньо-кваліфікаційний рівень ланки командир дивізіону і вище, як правило, – це вища військова освіта. Інколи ця категорія військовослужбовців може недоречно демонструвати свої знання, тоді на цьому підґрунті виникають конфлікти. У деяких випадках молодші офіцери з метою поставити на місце зарозумілого військового командира можуть вибрати такий спосіб виконання його розпоряджень, коли результат не відповідатиме поставленому завданню. Це яскравий приклад дисциплінарного конфлікту.

В умовах, коли існує нестача матеріальних ресурсів, між функціональними групами військової організації виникають конфлікти. Кожна з груп намагається забезпечити ресурсами саме її завдання, тому на цій підставі може виникнути конфлікт. Або інший приклад, коли дві функціональні групи мають різну мету чи завдання щодо одного й того самого заходу. Прикладом цього може бути інспектування підрозділу чи частини. Завдання підрозділів, що підлягають інспектуванню, та підрозділів (груп), які його здійснюють, одне – підвищення бойової готовності до необхідного рівня. Але способи вирішення цього завдання – різні. Це також може викликати виникнення конфліктів.

Причинами конфліктів є: обмеженість ресурсів, які потрібно розподілити між групами, взаємозалежність завдань, різні цілі, відмінності в уявленнях про якусь

конкретну ситуацію та про цінності, відмінності в манері поведінки, у рівні освіти, а також незадовільні комунікації.

Розглянемо більш детально ці причини.

Розподіл ресурсів. Незалежно від масштабу та структури військової організації ресурси завжди обмежені. На військове керівництво як організатора усіх видів діяльності покладена функція розподілу матеріалів, людських ресурсів, коштів між різними підрозділами (групами) з метою якомога більшою ефективністю досягти цілі військової організації. Якщо виділити більшу частку ресурсів якомусь одному підлеглому або групі, це буде означати, що решта отримає меншу частку від загальної кількості. І немає значення, яких саме ресурсів це стосується, військовослужбовці завжди прагнуть отримати не менше, а більше. Таким чином, необхідність здійснювати розподіл ресурсів неминуче спричинить різні види конфліктів.

Взаємозалежність завдань полягає в тому, що більшість завдань, особливо це стосується бойової підготовки, виконує не один військовослужбовець, а декілька (інколи група, підрозділ та ін.). Кінцевий результат буде залежати від сумлінності та ефективності кожного з них. Так, наприклад, виконання вогневого завдання командиром дивізіону залежить від багатьох факторів. Насамперед від його особистої підготовки та підготовки його підлеглих, від точності визначення координат цілей, своєчасності та ймовірності топогеодезичної, метеорологічної і балістичної підготовки та інших елементів. І якщо деякий з елементів не спрацює, то вогневе завдання може бути взагалі не виконане або виконане з дуже низьким результатом. Оскільки дивізіон складається із взаємозалежних елементів, то за неадекватної праці хоча б одного підрозділу чи військовослужбовця може виникнути конфлікт між

окремими військовослужбовцями та групою, між групами чи підрозділами.

Різні цілі можливі за умови, що підрозділи як складові частини військової організації виконують спеціальні завдання, властиві саме цьому підрозділу. Так, наприклад, у ВВНЗ усі підрозділи залучаються до виконання основного завдання – підготовки офіцерських кадрів, але кожна кафедра виконує своє, лише їй властиве завдання. Вона навчає та виховує майбутнього офіцера за дисциплінами кафедри і, так як відповідає за якість його підготовки, то використовує всі можливі засоби активізації навчального процесу. Інколи це викликає конфліктні ситуації. Так, наприклад, для звернення уваги курсантів та командирів підрозділу на дисципліну кафедри викладачі можуть постійно підтримувати баланс незадовільних оцінок, займати час самостійної підготовки дуже частими за кількістю та довготривалими консультаціями. Такий підхід у викладацькій сфері називають «перекачуванням часу». Безумовно, викладачі інших кафедр відразу відчують, що курсанти не встигають оволодіти навчальним матеріалом саме їх дисципліни, що в наступному може призвести до з'ясування причин та стосунків, а потім і до конфлікту.

Відмінності в уявленнях і цінностях. Уявлення про якусь ситуацію найчастіше пов'язується з бажанням досягнути певної мети. Замість того, щоб об'єктивно оцінити ситуацію, військовослужбовці можуть розглядати лише ті альтернативи, аспекти ситуації, які, на їх думку, сприятливі для їх групи та особистих потреб. Кожний командир, одержавши раптове (незаплановане) завдання, вирішує проблемну ситуацію: кому доручити його виконання? З боку підлеглих одержання цього завдання може розцінюватися по-різному. Для одного воно здається занадто важким, для іншого – цікавим, для когось – це

задоволення вищої потреби, а хтось хотів би одержати його для того, щоб звільнитися від небажаного, рутинного завдання, одержаного напередодні.

Відмінності в оцінювання цінностей – дуже поширена причина конфлікту. Наприклад, підлеглий може вважати, що має право на висловлювання своєї думки завжди, в той час як командир вважає, що підлеглий має право висловлювати свою думку, але лише тоді, коли його про це запитує командир. Взагалі більшістю командирів визнається трактування, що підлеглий повинен без обговорення виконувати те, що йому наказує його командир у межах своїх повноважень. Такий підхід в організації управлінської діяльності інколи призводить до конфлікту.

Відмінності в манері поведінки та життєвому досвіді. Ці відмінності також можуть збільшити можливість виникнення конфлікту. У командирській практиці трапляються військовослужбовці, які проявляють агресивність та ворожість і готові заперечувати кожне слово. Саме ці військовослужбовці створюють такий мікроклімат у підрозділі, який спричиняє конфлікти. Їм властиві авторитаризм, догматизм, байдужість до таких понять, як самоповага та повага до інших. Вони швидше за всіх спричиняють конфлікт. Як не дивно, але відмінності у життєвому досвіді, цінностях, освіті, стажі, віці та соціальних характеристиках також зменшують ступінь взаєморозуміння й співробітництва між військовослужбовцями.

Незадовільні комунікації. Невчасне передавання інформації є як причиною, так і наслідком конфлікту. Воно може бути каталізатором конфлікту, перешкоджаючи окремим військовослужбовцям чи групі зрозуміти ситуацію або точку зору інших. Якщо командир не зможе довести до підлеглих основну мету завдання, те, що саме

ефективне його виконання підвищить рівень бойової готовності підрозділу, то військовослужбовці можуть не лише не підвищити, а й навпаки знизити якість виконання службових обов'язків. Як наслідок, такий стан справ призведе до конфлікту. Інколи причиною конфлікту буває несвоєчасне доведення підлеглим із боку командира точного формулювання вимог щодо виконання ними службових обов'язків або висунення взаємовиключних вимог щодо їх виконання.

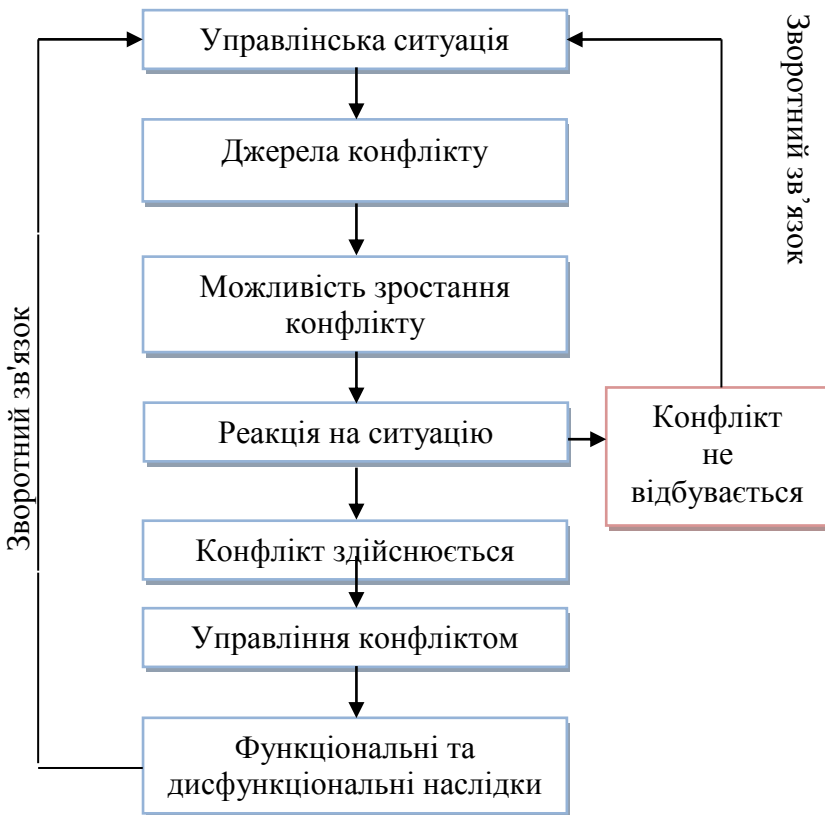

Рисунок 5.1 – Модель виникнення конфлікту та управління ним

На рисунку 5.1 показана модель конфлікту як процесу. Бачимо, що існування одного чи більше джерел конфлікту збільшує можливість виникнення конфліктної ситуації в процесі управління. Наявність конфліктної ситуації ще не означає конфлікту, тому що протидіючі сторони, по-перше, можуть уникати його, по-друге, вони завжди в ідеалі не бажають конфлікту. Так, наприклад, якщо командир визначить, що в результаті конфлікту буде мати місце незначне зниження продуктивності праці підлеглих або сам конфлікт не становитиме небезпеки, то на такий конфлікт може й не звернути увагу. Іншими словами, він розуміє, що потенційна вигода з участі в конфлікті не буде варта витрат. І тоді він сам собі говорить: «Цього разу я дозволю йому зробити по-своєму». Але найчастіше будуть траплятися випадки, коли зацікавлена сторона буде намагатися реалізувати свою мету всупереч меті опонента. Військовослужбовець буде намагатися переконати інших розділити саме його точку зору або заблокувати чужу за допомогою відомих засобів впливу, таких як примушення, винагорода, традиція, експертні оцінки, харизма, переконання та інше.

Наступна фаза конфлікту як процесу – це управління ним. Залежно від його ефективності наслідки конфлікту можуть бути функціональними чи дисфункціональними, а це, у свою чергу, вплине на можливість виникнення майбутніх конфліктів: будуть усунені причини конфлікту або будуть створені нові.

Функціональні наслідки конфлікту

До функціональних наслідків конфлікту належать рішення, що буде прийняте для всіх сторін конфлікту і створить відчуття причетності до вирішення проблем більшості військовослужбовців. Тобто в результаті вирішення проблеми будуть зведені до мінімуму або й зовсім усунені труднощі щодо здійснення рішень – ворожість, несправедливість і вимушеність діяти проти своєї волі. Іншим функціональним наслідком є те, що сторони будуть більш прихильні до співробітництва, а не до антагонізму в майбутніх ситуаціях.

Функціональним наслідком конфлікту є також зменшення синдрому покірності, тобто підлеглі сміливо висловлюють свої ідеї навіть тоді, коли вони суперечать ідеям командира. Це може покращити якість процесу прийняття рішення, оскільки додаткові ідеї та «діагноз» ситуації приведуть до кращого розуміння. Іншими словами, підлеглі пропонують додаткові альтернативні вирішення проблеми та критерії їх оцінювання. Через конфлікт підлеглі можуть відпрацьовувати можливі альтернативи вирішення проблеми ще до того, як рішення командира почне діяти.

Дисфункціональні наслідки конфлікту

Якщо не знайти ефективного способу управління конфліктом, можуть виникнути дисфункціональні наслідки, тобто умови, які будуть перешкоджати досягненню мети підрозділу. Ось деякі з них :

1 Незадоволеність, поганий стан мікроклімату в підрозділі та зниження продуктивності виконання службових обов'язків.

2 Зменшення активності співробітництва у

майбутньому.

3 Відданість своїй мікрогрупі та велика непродуктивна конкуренція з іншими підрозділами.

4 Уявлення про іншу сторону як про «ворога»; уявлення про свою мету як позитивну, а мета іншої сторони сприймається як негативна.

5 Припинення взаємодій та спілкування між конфліктуючими сторонами.

6 Збільшення ворожості між конфліктуючими сторонами.

7 Надання більшого значення «перемозі» в конфлікті, ніж вирішенню реальної проблеми.

Управління конфліктною ситуацією

Існує декілька ефективних способів управління конфліктною ситуацією. Їх поділяють на дві категорії: *структурні та міжособистісні*. Як уже зазначалося раніше, командирові не потрібно вважати причиною конфліктної ситуації якийсь конкретний випадок, тому що це лише один із можливих факторів, які можуть привести до конфлікту. Тому командир повинен починати з аналізу всіх фактичних причин, а потім використовувати відповідну методику щодо управління конфліктом. Розглянемо більш детально ці методики.

Структурні методи передбачають розв'язання конфлікту через:

- роз'яснення вимог щодо виконання службових обов'язків;

- використання координаційних та інтеграційних механізмів;

- визначення загальноорганізаційних комплексних цілей для спрямування зусиль усіх підлеглих на досягнення єдиної загальної мети;

- використання системи винагород (премій,

матеріальних заохочень, підвищення за посадою тощо).

Проаналізуємо кожний із зазначених методів.

Метод роз'яснення вимог щодо виконання службових обов'язків ґрунтується на поясненні того, яких результатів очікують від кожного військовослужбовця та підрозділу в цілому. Командир доводить до кожного військовослужбовця, чого він чекає від нього в конкретній ситуації. Під час поставлення завдань у такому конкретизованому плані в підлеглому не може виникнути суперечності, якщо й виникне, то ще до того, як він почне виконувати завдання. Тобто суперечність може бути усунена під час одержання завдання.

Координаційний та інтеграційний механізми управління конфліктами. Координаційний механізм передбачає ліквідування конфлікту за рахунок ієрархічного ланцюга команд. Тобто спрацьовує принцип єдиноначальності. Підлеглий завжди знає, чиї команди або розпорядження він повинен виконувати.

В управлінні конфліктними ситуаціями дуже корисні засоби інтеграції. Якщо конфліктні ситуації виникають між окремими підрозділами, відділами або службами, то використання спільних нарад, конференцій чи залучення ієрархічної ланки вищого рівня може усунути конфлікт за рахунок прийняття спільного рішення або рішення вищого командира.

Одними з ефективних методів управління конфліктом є визначення та втілення у військову справу **загальноорганізаційних комплексних цілей**. Для досягнення загальної мети потрібні зусилля двох або більше військовослужбовців, одного чи більше підрозділів. Спільна праця, спрямована на одержання бажаного для всіх виконавців результату, і є тим раціональним зерном, що зменшує можливість виникнення конфлікту.

Структура системи винагород передбачає

управління конфліктом за рахунок впливу на поведінку військовослужбовців через винагороди: подяки, премії, визнання або підвищення за службою і т. ін. У цьому методі потрібно дотримуватися принципу, що винагорода дістається лише тим військовослужбовцям, які виконують обов'язки самовіддано і своїм прикладом, зусиллями згуртовують оточення на якнайкраще виконання завдань, пов'язаних із бойовою готовністю та повсякденним життям підрозділу (частини). Також важливим є неприпустимість винагороди окремих військовослужбовців або груп, які прямо чи посередньо заважають досягненню спільної мети підрозділу. Додержання цього принципу допоможе військовослужбовцям зрозуміти, як їм необхідно поводитися в конфліктній ситуації, щоб це влаштовувало командира і не суперечило статутним положенням.

5.6.2 Причини виникнення конфліктів у військовому середовищі, їх типологія

У процесі служби між військовослужбовцями формуються певні стосунки. Однак відсутність досвіду міжособистісного спілкування, недостатні знання звичаїв і традицій ще на початку можуть призвести до міжособистісних конфліктів.

Конфлікт (лат. – зіткнення) означає протиставлення між людьми, які захищають свої інтереси, відстоюють свої погляди і звички, доводять свою правоту, намагаються самоутвердитися в колективі.

Конфлікти у військових колективах мають службовий і неслужбовий характер.

Службовий конфлікт – це конфлікт між начальником і підлеглим, підлеглим та начальником, між

військовослужбовцями однакових звань і посад.

Неслужбові конфлікти стосуються різних сторін діяльності колективу. Це в основному міжособистісні конфлікти, в яких насамперед проявляються невміння воїнів взаємодіяти і спілкуватися один з одним, недоліки характеру та низька соціально-психологічна культура.

З урахуванням кількості воїнів, які беруть участь у конфліктній ситуації, розрізняють:

- парні конфлікти (в яких діють дві особи);
- групові (що охоплюють декілька воїнів);
- міжгрупові;
- спільні конфлікти (охоплюють майже весь колектив).

Причини конфліктів у військових колективах

I група – причини, що впливають із властивостей військовослужбовців:

- 1) відсутність свідомої дисципліни у військовій частині;
- 2) наявність у колективах соціально нестійких осіб, дезорганізаторів, егоїстів;
- 3) інертність у стилі роботи колективу, військовослужбовців, що призводить до опору всьому новому;
- 4) особливості характеру окремих членів військового колективу (грубі, схильні до суперечок);
- 5) прояв моральної невихованості окремих осіб.

Ці причини породжують нестатутні взаємовідносини у військових колективах.

II група – причини, що впливають із властивостей особистості керівника:

- 1) недостатня підготовленість керівника до роботи з особовим складом, невміння управляти людьми та їх

діяльністю;

2) негативні риси характеру керівника, насамперед неврівноваженість, спричиняє неповагу до підлеглих, а також владність і відсутність гнучкості у професійній діяльності;

3) невідповідність стилю керівництва, рівню зрілості колективу.

III група – причини, що впливають зі стилю керівництва:

1) взаємне незрозуміння, несумісність. Починається боротьба за «правду», «справедливість»;

2) суперечності суспільних і групових інтересів, коли люди відстоюють інтереси лише своєї групи й ігнорують суспільні.

IV група – причинами конфліктів можуть бути відносини між особистістю та групою. Це такі причини:

1) неправильна реакція людини на вплив оточення і навпаки;

2) негативна система вимог стосовно оточення або завищена оцінка своїх можливостей;

3) необ'єктивне оцінювання можливостей оточенням;

4) неповне і неточне сприйняття і розуміння ситуації.

Для своєчасного виявлення конфліктів і подальшого впливу на людей важливо знати не лише їх причини, а й ознаки конфліктних ситуацій. Найбільш характерними з них є:

– факти відхилення від виконання вказівок, розпоряджень безпосередніх начальників;

– обопільна або одностороння словесна чи фізична образа, нездорова суперечка;

– негативні судження про оточення, про життя і діяльність посадових осіб;

- різке ставлення до служби, до товаришів;
- замкненість, пригніченість окремих, особливо молодих воїнів;
- формальна організація виховної роботи;
- приниження гідності особистості в офіційній і неофіційній обстановці, а часом відкриті знущання над молодими воїнами;
- упередженість у застосуванні стягнень і заохочень до окремих військовослужбовців;
- відсутність турботи про підлеглих;
- навмисне зниження або підвищення вимогливості до підлеглих та ін.

Кожний конфлікт, будучи динамічним явищем, проходить такі стадії:

- 1) виникнення;
- 2) існування;
- 3) пошуку засобів усунення;
- 4) ліквідування.

Конфлікт може виникнути або стихійно, або з чіткої ініціативи. Виникнувши, він може відразу ж усунути (короткочасний конфлікт), продовжуватися визначений час (тривалий конфлікт), зайти в глухий кут (затяжний конфлікт).

Тривалість конфлікту обумовлена невмінням сторін, що протиборствують, вирішити його, недостатнім взаєморозумінням або надмірною емоційністю партнерів, іншими причинами. Кожний конфлікт порушує нормальний хід життя військового колективу.

Методика попередження конфліктів

I Аналіз приводу і причин конфлікту. На цьому етапі додержується умова: привід знаходиться на поверхні, а причина нерідко маскується.

Виявляючи причини конфлікту, офіцер визначає зону службової, ділової та неслужбової, особистої конфліктності, спершу виділяє службовий конфлікт.

II Психопрофілактика конфліктних ситуацій.

Конфлікт легше попередити, ніж усунути.

Попередити конфлікт – це означає попередити суперечності у взаємовідносинах воїнів, тактовно провести мирну стратегію вирішення суперечки. Ця стратегія виконується за додержання таких умов.

Умови попередження конфлікту:

1) взаємне прагнення вислухати товариша, зрозуміти зміст речення, оцінити сказане, відкинувши особисті упередження;

2) повага точки зору і думки співрозмовника;

3) уміння тактовно спростувати слова співрозмовника й у коректній формі запропонувати свою точку зору;

4) уміння спокійно сприйняти критику і критикувати насамперед не слова, а суть справи;

5) здатність швидко визнати свої помилки і вибачитися за допущену різкість;

6) на завершальній стадії конфлікту погодитися з найбільш правильними судженнями, визначити сферу з'ясованого і переконатися в тому, чи усунена причина конфлікту.

III Урахування індивідуальних якостей учасників конфлікту. Командир у бесіді виявляє характер та історію взаємовідносин воїнів: чи були вони друзями, що було поштовхом до сварки.

IV Визначення справжніх цілей конфлікту. Головне – розмежувати егоїстичні спрямування і ділові конфлікти, суцього особисті й колективні.

V Усунення справжніх причин конфлікту

(особливо психологічної несумісності).

VI Створення емоційної рівноваги в конфлікті.

VII Дотримання педагогічного такту під час вирішення конфлікту. Педагогічний такт офіцера виявляється в умінні виконувати ряд умов.

VII Вибір способу впливу на сторони, що конфліктують:

- шляхом взаємних поступок;
- шляхом примирення;
- шляхом осуду (громадського або карного);
- шляхом роз'єднання сторін, що конфліктують;
- шляхом адміністративно-дисциплінарного впливу.

Основні напрямки попередження конфліктів:

1 Організаторська діяльність посадових осіб.

Вона повинна забезпечувати:

- а) об'єднання членів військового колективу, розвиток духу самокритичності, непримиренності до недоліків;
- б) утвердження законності, статутного порядку в підрозділі, у колективі;
- в) суворе виконання функціональних обов'язків кожним членом колективу, підтримання порядку роботи служб, бібліотеки, клубу, складів і т. п.;
- г) удосконалення процесу керівництва колективом.

2 Виховна робота в колективах щодо попередження конфліктів забезпечує:

- а) формування світогляду, розуміння завдань і цілей військової служби;
- б) розвиток моральних якостей, усвідомлення військового обов'язку, розуміння статутних традицій, норм військової етики, що є внутрішньою основою для атмосфери військового товариства і дружби;
- в) прищеплення навичок правильного міжособистісного спілкування у колективі, уміння

регулювати свою поведінку, почуття.

Практичні заходи для попередження конфліктів:

- успішному запобіганню і недопущенню конфліктів сприяє статутна організація служби військ;
- розміщення військовослужбовців з урахуванням психологічної сумісності;
- прийом військовослужбовців командиром;
- своєчасне та повне вирішення скарг і заяв;
- індивідуальні бесіди;
- збори і наради, суди честі, офіцерські збори;
- опитування.

Шляхи подолання конфліктів:

- педагогічний;
- адміністративний.

Педагогічний шлях забезпечує збереження колективу, а водночас і його морально-психологічний розвиток.

Основним методом педагогічного впливу на тих, хто конфліктує, є переконання.

Під час вирішення конфліктів у військових колективах використовують методи психологічного впливу: прямі й непрямі.

Адміністративний шлях застосовують у крайніх випадках, коли інші способи вирішення конфлікту безрезультатні. Спосіб передбачає:

- переміщення військовослужбовця;
- покарання;
- інші види примусу.

Таким чином, конфлікти у військових колективах – складне явище, вони не є фатальною неминучістю. Їх можна попередити і подолати, якщо виявляти джерела, причини й умови їх виникнення та розвитку, вчасно вживати необхідних заходів. Правильний підхід до проблеми попередження конфліктів і вміле їх вирішення

дозволять істотно знизити гостроту нестатутних взаємовідносин.

5.6.3 Міжособистісні способи розв'язання конфліктів

Відомі п'ять міжособистісних способів розв'язання конфліктів:

- ухилення (військовослужбовець ухиляється від конфлікту);
- згладжування (пригнічення, бажання до розв'язання конфлікту);
- примус (конфлікт ліквідується силою влади чи іншим примусовим способом);
- компроміс (поєднання поглядів);
- розв'язання проблеми, що призвела до конфлікту.

Розглянемо більш детально кожний із способів.

Що стосується **ухилення**, то це означає намагання військовослужбовця уникнути конфлікту. Найкращим способом вирішення конфлікту є додержання правил поведінки, стосунків з оточенням, що не призводять до суперечностей. За можливості, якщо це не відображається на рівні бойової підготовки, не обговорювати питань, розбіжних щодо думок. Тоді не доведеться перебувати у збудженому стані навіть під час вирішення проблеми.

Згладжування – це стиль поведінки, яким випереджається конфлікт. Основою такої поведінки є розуміння всіма військовослужбовцями підрозділу, що вони виконують низку завдань заради підтримки бойової готовності на необхідному рівні та забезпечення всім необхідним повсякденного життя. При цьому необхідно пам'ятати, що згладжування запобігає конфлікту лише на певний час і якщо не усунути його причину, то конфлікт з

часом відбудеться.

Примус – це спроба змусити опонента підтримати чужу точку зору. Той, хто примушує, не цікавиться думкою інших. Військовослужбовець, який використовує такий стиль, як правило, поводить себе агресивно, а для впливу на інших використовує владу шляхом примушення. Цей метод вирішення конфлікту ефективний лише у випадках, коли командир має значну владу над підлеглими. Використання такого методу може мати негативні наслідки. По-перше, цей метод пригнічує ініціативу підлеглих. По-друге, створює велику імовірність того, що не будуть враховуватися дуже важливі фактори, оскільки має місце лише одна точка зору. По-третє, він може викликати обурення у підлеглих, які мають відносно високий освітній рівень.

Іншим стилем вирішення конфлікту є **компроміс**. Цей стиль характеризується прийняттям точки зору іншої сторони, але лише до деякого ступеня. Здатність до компромісу високо цінується в управлінських ситуаціях, оскільки це зводить до мінімуму недоброзичливість і досить часто надає можливість вирішити конфлікт. Компроміс, особливо на ранній стадії, може призвести до небажаних результатів, оскільки він обмежує час пошуку альтернативних рішень і заважає ретельному діагнозу проблеми. Тому командири, перш ніж іти на компроміс, повинні детально вивчити усі можливі альтернативні рішення, і лише тоді, коли компроміс дасть найкращий результат, використати саме його.

Вирішення проблеми, яка призвела до конфлікту, означає визначення суперечностей в поглядах та у визначення дій, що задовольнять усі сторони. Цей метод усунення конфліктів передбачає з'ясування поглядів і цілей усіх сторін та пошук прийняття рішень конфліктних ситуацій, які б здовольнили всі зацікавлені сторони.

Потрібно сказати, що цей метод вимагає від командирів усіх ступенів зрілості та вміння працювати з підлеглими.

У складних ситуаціях, де різноманітність підходів і точна інформація є істотними для прийняття рішення, появу конфліктних думок необхідно заохочувати й управляти ситуацією, використовуючи правильний спосіб розв'язання проблеми. Це дозволить оптимально вирішити проблему, оскільки будуть враховані різні точки зору. Командири, які звертаються до цього методу вирішення конфлікту, повинні не лише відкрито обговорювати розбіжності у поглядах, не підкреслюючи їх, а й не робити вигляду, що їх зовсім не існує. Головним тут є пошук необхідного, раціонального рішення. Безумовно, його увага повинна концентруватися на вирішенні проблеми. Інколи командир може дозволити прийняти рішення в тих підрозділах або рівнях ієрархії, де сконцентровані найбільші знання та інформація про фактори, що реально впливають на рішення.

Для більш ефективного використання методу вирішення проблем дотримуються деяких пропозицій, що наведені в таблиці 5.1.

Таблиця 5.1 – Методика вирішення конфлікту через розв'язання проблем

	Бажані дії командира підрозділу
1	Визначає проблему в категоріях цілей, а не рішень
2	Після визначення проблеми вибирає рішення, яке задовольнить усі сторони
3	Зосереджується на вирішенні проблем, а не на особистих якостях сторін, які конфліктують
4	Створює атмосферу довіри в межах вирішення проблеми, збільшує взаємовлив та обмін інформацією
5	Під час спілкування створює умови для позитивних взаємовідносин між сторонами, які конфліктують, зводить до мінімуму прояви загроз та гніву

Природа стресу

Під час управління підрозділом командири зіштовхуються із ситуаціями, що негативно впливають на військовослужбовців і викликають у них почуття стресу. Надмірний стрес має руйнівну силу як для окремого військовослужбовця, так і для підрозділу в цілому. Тому сутність стресу, причини, що його викликають, командир повинен знати і використовувати ці знання для нейтралізації цього явища та забезпечення ефективного функціонування підрозділу.

Що ж таке стрес? Стрес – це явище, яке є звичайним і часто трапляється. Найчастіше воно проявляється як відчуття порожнечі, коли ви відрекомендуєтесь старшому начальникові, особливо після скоєного проступку, або як відчуття підвищеної дратівливості чи безсоння під час екзаменаційної сесії. Незначні стреси неминучі і нешкідливі. Саме непомітний стрес створює проблеми для військовослужбовців і підрозділів.

Стреси, що стосуються керівної діяльності командира, характеризуються непомірним психологічним та фізіологічним напруженням. До фізіологічних ознак відносять виразки, головний біль, біль у спині, артрит, біль у серці та ін., до психологічних — дратівливість, відсутність апетиту, депресію і зниження інтересу до міжособистісних та сексуальних відносин.

Таким чином, стрес знижує ефективність діяльності військовослужбовця та його добробут, негативно впливає на кінцевий результат роботи підрозділу, тобто прямо чи побічно збільшує витрати на ведення військової справи та зменшує якість їх виконання.

Причини стресу. Стрес можуть спричинити фактори, пов'язані з діяльністю підрозділу або з особистим життям військовослужбовців. Що стосується діяльності підрозділу, то стреси можуть виникати внаслідок

перевантаження. Наприклад, одержання завдання, виконання якого вимагає повної віддачі сил, а інколи і за межами можливого, у визначений термін. Це може викликати у військовослужбовців занепокоєння, а також відчуття безнадійності та моральні витрати. Інколи недовантаження теж може спричинити виникнення аналогічних відчуттів. Військовослужбовець, якого усунули від виконання важливого завдання підрозділу, відчуває занепокоєння щодо своєї важливості і місця в соціальній системі підрозділу та звичайно відчуває себе незатребуваним та ненагородженим.

Іншим фактором, що може спричинити стрес, є конфлікт ролей. Цей конфлікт виникає тоді, коли до військовослужбовця ставлять суперечні вимоги, або коли порушується принцип єдиноначальності. Прикладом суперечності вимог може бути два і більше завдань, які потрібно виконати одночасно, не враховуючи обмежені можливості безпосередньо військовослужбовця або підрозділу. Що стосується конфліктної ситуації, яка може виникнути через порушення принципу єдиноначальності, то для її з'ясування розглянемо такий приклад. Командир дивізіону віддав розпорядження командирові батареї під час культурно-виховної роботи закінчити приведення до належного стану озброєння та бойову техніку. У цей самий час від заступника командира дивізіону з виховної роботи надійшло розпорядження про прибуття батареї на лекцію в клуб частини. Виникає конфлікт, а водночас і стрес, який в основному стосуватиметься командира батареї, оскільки перше розпорядження потрібно виконати за будь-яких обставин, і на виконання уже визначені фізичні, матеріальні затрати особисто його та його підлеглих.

Конфлікт ролей також може виникнути в результаті різниці між нормами неформальних груп військовослужбовців та вимогами, що ставляться до

підрозділу. У цій ситуації окремих військовослужбовець може відчувати напруження і занепокоєння, тому що бажає бути сприйнятим групою і водночас виконати вимоги командира.

Причиною конфлікту може бути невизначеність ролей. Тобто військовослужбовець не може збагнути до кінця, чого від нього чекає командир. Завжди, коли ставиться завдання підлеглому, командир змушений переконатися у тому, що підлеглий зрозумів, яке саме завдання йому поставлене і якого результату від нього очікує командир.

Певне завдання для запобігання конфлікту має поняття нецікавого завдання. Спостереження військових психологів показали, що військовослужбовці, які призначені для виконання цікавого на їх думку завдання чи виконання службових обов'язків, проявляють менше занепокоєння, мають кращий стан здоров'я та рідше конфліктують з оточенням.

Причинами стресу також можуть бути погані фізичні умови, наприклад, значні відхилення від нормальних значень температури приміщення, недостатнє освітлення, надмірний шум і таке інше, а, крім того, інколи бувають неправильні співвідношення між повноваженнями та відповідальністю, погані канали обміну інформацією в підрозділі та безпідставні вимоги один до одного.

Як здійснювати управлінські функції, щоб підвищити продуктивність виконання службових обов'язків і водночас знизити рівень стресу? Для цього безумовним прагненням кожного командира підрозділу повинне бути створення таких умов, за яких продуктивність виконання службових обов'язків підлеглих буде якнайвищою, а рівень стресу – якнайменшим. Для досягнення такої мети командири повинні навчитися «гасити» стрес у собі та в своїх підлеглих. Розглянемо

деякі методи, які можуть допомогти подолати стрес у собі:

1 Відпрацьовуйте систему пріоритетів у своїй службовій діяльності. Оцініть свою працю таким чином: «повинен зробити сьогодні», «зробити пізніше, але на цьому тижні» і «зробити, коли буде час».

2 Навчіться говорити «ні», коли досягли межі, за якою ви більше не спроможні взяти на себе виконання додаткових завдань. Поясніть своєму командирові, що розумієте важливість завдання. Потім перелічить, завдання, над якими ви працюєте в цей час. І якщо він буде наполягати на виконанні нового завдання, запитайте, яке із завдань ви повинні відкласти до закінчення виконання нового завдання.

3 Налагоджуйте надійні та ефективні відносини з безпосереднім командиром. Зрозумійте його проблеми і допоможіть йому зрозуміти ваші. Наполегливо, але з відчуттям такту, навчіть його поважати ваші пріоритети, ваше службове навантаження і давати обґрунтовані доручення.

4 Не погоджуйтеся із суперечливими вимогами (конфлікт ролей). Поясніть старшому командирові, що ці вимоги формують у вас протилежні думки. Зробіть усе від вас залежне для з'ясування цього питання. Не будьте агресивними та нікого не звинувачуйте, роз'ясніть, які саме суперечливі вимоги створюють для вас проблему.

5 Доведіть до відома свого командира або підлеглих, що сподівання чи стандарти оцінювання незрозумілі (невизначеність ролей). Тобто і з командиром, і з підлеглими необхідно визначитися щодо одержаного завдання і до того, яких саме результатів очікують наприкінці його виконання.

6 У разі незадоволення тим, як використовують вас як фахівця, обговоріть це з командиром. Під час обговорення ні на що не скаржтеся. Переконайте його в тому, що вам не

під силу більш складні й у той самий час цікаві для вас завдання.

7 Дотримуйтеся нормального режиму праці та відпочинку. Щодня знаходьте час для відпочинку без шкоди для служби. Налаштуйтеся на приємні думки або образи, щоб освіжити мозок. Час від часу змінійте обстановку, наприклад, вирішуйте незначні рутинні справи, це може сприяти зміні ходу думок на краще.

Доцільні короткострокові перерви на заняття фізкультурою чи нетривалими за часом спортивними іграми, наприклад, настільним тенісом, шахами і т. д.

До інших форм, що пов'язані зі зменшенням імовірності стресу, відносять:

- дотримання належного режиму харчування;
- підтримання гарної фізичної форми;
- досягнення загальної рівноваги в житті.

Дуже важливим в управлінській діяльності командира є пригнічення стресів у своїх підлеглих. Із приводу цього можна запропонувати такі рекомендації:

1 Оцініть здібності, потреби і нахили своїх підлеглих. Спробуйте вибрати обсяг і тип завдань для них, які б відповідали їх запитам. Як тільки будуть отримані позитивні результати, дещо збільшіть обсяг і складність завдання. Подальше збільшення навантаження узгоджуйте з виконавцем завдання. У подібних випадках делегуйте їм повноваження і відповідальність.

2 Інколи дозволяйте своїм підлеглим відмовитися від виконання додаткових завдань, якщо у них є достатні підстави. Якщо ж необхідно, щоб вони виконали це завдання, доведіть їм необхідність його виконання. Надайте необхідний час та ресурси для виконання додаткового завдання й обов'язково оцініть результативність їх діяльності.

3 Доведіть до підлеглих межі їх повноважень,

відповідальності та ваші сподівання щодо очікуваних результатів. Всебічно використовуйте інформацію від своїх підлеглих і надавайте їм інформацію, якою ви володієте та яка необхідна для виконання ними службових обов'язків.

4 Використовуйте стиль лідерства, який би відповідав вимогам даної ситуації.

5 Забезпечуйте належну винагороду за якісне, творче виконання завдання.

6 Будьте наставником для своїх підлеглих, розвивайте їх здібності, оговорюйте з ними складні питання, допомагайте знайти шляхи вирішення проблем і таке інше.

Виходячи з розглянутого матеріалу щодо конфліктів та стресів, можна зробити висновки:

1 Конфлікт – це суперечність двох чи більше сторін, де кожна сторона намагається нав'язати свої погляди і заважає іншій зробити так само. Конфлікт може виникнути між двома військовослужбовцями, військовослужбовцем і групою та між групами (підрозділами).

2 Потенційні причини конфлікту – спільне використання обмежених ресурсів, взаємозалежність завдань, що виконуються, різниця в цілях, відчуттях та цінностях, різниця в стилях поведінки, біографіях військовослужбовців, а також недостатня інформованість. Як правило, військовослужбовці не реагують на ситуації, спричинені конфліктами, якщо вони пов'язані з незначними особистими втратами або загрозами.

3 Структурні методи вирішення конфліктів передбачають уточнення виробничих сподівань, механізмів координації та інтеграції, постановку більш високих за рівнем завдань і систему винагород.

4 До негативних наслідків конфлікту відносять: зниження продуктивності праці, незадоволеність, зниження рівня морального стану, погіршення соціальних

взаємодій, інформованості, підвищення лояльності до груп і неформальних об'єднань із боку командира. Але якщо командир ефективно втручається у вирішення конфлікту, то можна одержати від нього і позитивні наслідки. Наприклад, більш ретельний пошук раціонального вирішення проблеми, урахування при цьому різних думок військовослужбовців та покращання співпраці в майбутньому.

5 Розрізняють п'ять стилів вирішення конфлікту:

1) ухилення – військовослужбовець ухиляється від конфлікту;

2) згладжування – така поведінка, ніби немає приводу для роздратування;

3) примушення – використання законної влади або тиску з метою нав'язування своєї точки зору;

4) компроміс – спроба поєднати погляди (інколи буває ефективним, але може не привести до оптимального рішення);

5) розв'язання проблеми, що призвела до конфлікту, характеризується відвертим визнанням різниці в поглядах та пошуком таких шляхів вирішення проблеми, які б задовольнили усі сторони.

б) Надмірний стрес спричинюється занадто великим, а інколи занадто малим обсягом завдань, конфліктом ролей, невизначеністю ролей, незадоволенням характером завдань, фізичними факторами та різноманітними подіями, що супроводжують військовослужбовця.

5.6.4 Характерні ознаки конфліктних ситуацій. Динаміка розвитку і розв'язання конфлікту

Виокремлюючи особливості та складові частини конфліктної ситуації, доречно буде зазначити, що

важливим моментом у знаходженні взаєморозуміння є саме причина конфлікту, його першопочаток та стадії розвитку.

Необхідно розрізнати причину і привід виникнення конфлікту, причому вони можуть бути як справді істотними, так і незначними й оцінюватися кожною із сторін по-різному. Причини не завжди «лежать на поверхні», вони інколи криються в минулому, і тому приховані, незрозумілі одній із конфлікуючих сторін.

Конфлікт може виникнути непередбачено (випадково, ситуативно) чи викликатися спеціально (провокуватися), загострюватися при виникненні сприятливої ситуації. Є ще один варіант виникнення конфлікту, який полягає у поступовому накопиченні у стосунках різних, поки що незначних суперечностей, виникненні ворожнечі та її загостренні, «розпалюванні» родичами, близькими – аж до цілковитої неможливості нормального співіснування.

Основними ознаками конфлікту як психологічного феномену є:

1) наявність суперечності (реальної чи уявної, вигаданої), що оцінюється як непереборна і набирає відкритої, демонстративної форми. Така суперечність може виникнути, власне, як функція ситуації, так і бути результатом «зусиль» учасників, їх вчинків, поведінки, ставлення один до одного;

2) зміна характеру спілкування в напрямі конфронтації, негативної спрямованості мінімум однієї, а частіше обох сторін. Відчуваючи взаємну неприязнь і небажання спілкуватись, учасники конфлікту вимушені це робити (через наявність взаємовідношень службової залежності чи підпорядкованості, для «збереження» сім'ї тощо), що стимулює ескалацію конфлікту;

3) активність сторін, прагнення до перемоги будь-що, поступове розширення арсеналу використовуваних засобів – осуд, залякування-шантаж, погрози, фізичний вплив та ін.;

4) підвищений емоційний фон, загострення негативних емоцій аж до їх повної безконтрольності.

Серед загальних причин виникнення конфліктів, пов'язаних із психологічними та соціально-психологічними особливостями учасників міжособистісної взаємодії, називають такі:

- ціннісні чинники (принципи, які проголошує людина або відкидає; особистісні системи переконань, вірувань тощо);

- особливості стосунків, пов'язаних із почуттям задоволення від взаємодії чи його відсутністю (враховуються їх основа, сутність, баланс сили, значущість для себе й інших, тривалість, сумісність/несумісність сторін тощо);

- поведінкові чинники (обмеження інтересів, підривання самооцінки, егоїзм, безвідповідальність, несправедливість, скептицизм, зосередження уваги на дріб'язках, грубість, тиск);

- незнання тих чи інших характерологічних, психологічних властивостей іншої особи;

- неправильне тлумачення думок, вчинків (брак неформального спілкування, внаслідок чого створюється поверхневе уявлення про співрозмовника; психологічна скутість, невміння або боязнь продемонструвати свої справжні якості; психологічна насиченість, коли одноманітність осіб, умов роботи, ритму праці викликає негативні емоції);

- недотримання загальноприйнятих моральних норм, переоцінювання власних можливостей і недооцінювання можливостей інших.

Причини конфліктів можна поділити на об'єктивні та суб'єктивні, причому в обох випадках вони негативно впливають як на стосунки в офіційній та неофіційній сферах, так і на психологічний стан окремої особистості.

Об'єктивними причинами конфліктів у колективі можуть бути: недоліки в організації роботи, нерациональний розподіл обов'язків та нерівномірна завантаженість людей роботою, а також формальне об'єднання в робочі групи без врахування психологічної сумісності учасників. Стосовно конфліктів у сім'ї – це передусім матеріальні нестатки, побутова невлаштованість. Необхідно враховувати, що кожна об'єктивна причина набуває особистісного звучання, а наявні суперечності призводять до загострення стосунків між людьми.

Власне, суб'єктивними причинами є: негативний соціально-психологічний клімат, невідповідність офіційної та неофіційної структур колективу (протиборство між керівником (наприклад, старостою в класі) і неформальним лідером, ворожнеча між окремими неформальними групами), негативні риси характеру та деякі особливості особистості (егоїзм, недостатні самовладання та витримка, завищені самооцінка та рівень домагань, тривожність), наявність психологічних бар'єрів.

Конфлікт може викликатися відразу кількома причинами, одна з яких – основна, базова, а інші можуть не усвідомлюватися чи маскуватися (наприклад, особиста недисциплінованість пояснюється великим обсягом роботи, недоліками в роботі громадського транспорту). Під час конфлікту інколи виникають нові причини, які стають домінуючими або ж повністю заміняють первісні.

Які б не були причини конфлікту, потрібно гуманно вирішувати його, досягти взаєморозуміння протилежних

сторін та розв'язати цю ситуацію найбільш прийнятним способом.

У колективному конфлікті, крім цільових детермінант, працюють ще й інші, що не враховуються при механічному складанні або відніманні.

До таких детермінантів варто віднести багатофакторну взаємодію індивідуальних суб'єктів, що констатують такий феномен як колективний суб'єкт. А це при всіх підрахунках, вимірах, соціологічних опитуваннях й анкетуванні ніколи не дає навіть наближеного задовільного результату.

Соціологічні виміри багатофакторності дій колективного суб'єкта практично неможливі так само, як неможливо кінцевим числом математичних рівнянь описати процес турбулентності в атмосфері.

Відзначені труднощі збільшуються ще більше, якщо до зовнішнього конфлікту між А і В додається *конфлікт внутрішній*.

Внутрішні конфлікти, характерні для колективного суб'єкта, значно ускладнюють аналітичну роботу, а тактику й методику соціовимірів роблять практично неефективною у прогнозуванні результатів розвитку конфлікту.

У разі коли учасниками конфлікту є індивідуальні суб'єкти, певні аспекти внутрішньої мотивації вони можуть враховувати або не враховувати.

Пристосовані до багатофакторної дії і сумарного ефекту взаємодії зазначені результати дають абсолютно новий феномен поєднання «чорного ящика» й «парникового ефекту».

Це означає, що «чорний ящик» прихованих або неусвідомлених внутрішніх мотивів починає їх генерувати в автоматичному режимі завдяки множенню одних внутрішніх мотивів на інші (виникають багатогранні

ефекти протидій мотивів, їх злиття, синтезу, диференціації, кількісного накопичення і виникнення якісно нових), той самий результат дає «підвищення температури» внутрішніх мотивів, таке загострення азарту, яке навіть не було прогнозовано під час розвитку конфлікту.

Пояснити конфлікт, зокрема й діагностувати його динаміку, тобто варіативні прогнози фаз його розвитку, – це насамперед здійснити аналітичну роботу щодо усіх його складників, які механізують дії, синтезувати результати в динамічних моделях конфліктів.

Будучи варіативними, моделі містять у собі (для кожної фази розвитку) системи ідентифікаторів, згідно з якими можна робити висновки про розвиток за певною варіативною моделлю.

Причому у сфері соціальних (тобто багатофакторних) процесів, в яких беруть участь колективні суб'єкти, розвиток здійснюється не шляхом реалізації однієї з альтернатив, а шляхом варіативної доповненості. Тобто соціальний процес розвивається не за однією з двох або більше можливостей, а відразу за всіма можливими варіантами розвитку.

Тепер необхідно розглянути складники конфлікту.

Домінуючу роль виконують суб'єкти конфлікту. Це або індивіди, або групи індивідів. Конфлікт, в якому беруть участь дві сторони, що конфліктують, зазвичай називають діаконфліктом. Конфлікт, в якому діють більше ніж дві сторони – поліконфліктом.

Складниками конфлікту також є:

- джерело;
- зона;
- причини;
- конфліктна взаємодія;
- етапи;

- вирішення;
- наслідки тощо.

Методи управління соціальними конфліктами

В основі будь-якого конфлікту лежить ситуація, що містить у собі протилежні позиції сторін з якоїсь нагоди, або різні інтереси, бажання, спонукання опонентів. Для того, щоб конфлікт почав збільшуватися, розростатися, потрібен інцидент (підстава), коли одна зі сторін починає діяти, обмежуючи (навіть незумисно) інтереси іншої сторони.

Тому конфлікт зазвичай зображують такою формулою:

конфлікт = конфліктна ситуація + підстава.

Варто підкреслити: інцидент призводить до конфлікту лише за наявності суперечностей, що потребують свого вирішення. Велику роль у конфлікті відіграє фактор часу, оскільки конфлікт здатний розростатися, обминаючи деякі основні етапи свого розвитку:

1 Усвідомлення сторонами, які кофліктують, своїх інтересів.

2 Усвідомлення правомірності своїх вимог.

3 Інцидент – це відкритий прояв конфлікту, ворожнечі.

Саме тут, як правило, здійснюється перша спроба врегулювати конфлікт. Часто застосовується управлінський вплив. Якщо конфлікт не вдалося врегулювати, то відбувається розширення й поглиблення конфлікту. Визначаються групи, виринають приховані причини, що пояснюються підтримкою оточуючих, пошуком прибічників. Стартовий конфлікт обростає новими претензіями, що відображають інтереси нових

учасників і суперечності між ними. Все діє за принципом снігової кулі.

Тому потрібно вживати заходів. Конфлікт необхідно ввести в певні рамки, прийняти правила процедури, що визнаються обома сторонами або звернутися за допомогою до третьої сторони, яка є авторитетом для учасників конфлікту.

Якщо і так конфлікт не вирішується, то спостерігаються інші етапи розвитку:

4 Перехід конфлікту в антагонізм.

5 Вирішення конфлікту.

6 Постконфлікт є можливим, особливо в тому разі, коли вирішення конфлікту відбулося шляхом пошуку компромісу.

Подана вище класифікація й періодизація конфлікту можлива для ефективного застосування при здійсненні діагностики конфліктів, яка насправді зводиться до визначення місця конкретного конфлікту в нашій кваліфікаційній системі, на кожному його рівні.

Так вдається одержати досить повний опис конфлікту, його своєрідну фотографію. А це дозволяє розробити конкретну технологію роботи з конфліктом.

Під час формування технології важливо пам'ятати, що соціологічна наука неоднозначно підходить до оцінювання ролі конфлікту в розвитку суспільства. Проте необхідно знати, що яку б роль не виконував конкретний конфлікт у суспільстві, завжди виникає потреба переходу людей від конфліктної до нормальної поведінки, тобто відчувається потреба в миротворчих технологіях.

Під час їх напрацювання потрібно:

– по-перше, широко використовувати інформацію про конфлікт, його сутність, етапи перебігу, перспективи;

– по-друге, нарощувати миротворчі ресурси: миротворці, дії засобів масової інформації, фінансові ресурси, система законодавчих норм тощо;

– по-третє, розгортати миротворчу діяльність.

Ефективне управління конфліктами повинне спиратися на вибір правильного варіанта управління конфліктною ситуацією (табл. 5.2).

Таблиця 5.2 – Характеристика варіантів управління конфліктом

Варіант управління конфліктом	Характеристика
1	2
Запобігання	1 Усунення реального предмета конфлікту. 2 Залучення як посередника або арбітра незацікавленої авторитетної особи. 3 Зробити так, щоб один з учасників конфлікту відмовився від предмета конфлікту на користь іншого
Усунення	1 Цілеспрямоване й послідовне зменшення кількості учасників конфлікту. 2 Розроблення системи правил, норм, приписів, що впорядковують взаємовідносини між потенційно конкурентними людьми. 3 Створення та безперервна підтримка умов, що ускладнюють або перешкоджають безпосередній взаємодії між потенційно конфліктними один щодо одного людей

Продовження табл. 5.2

1	2
Відкладення	<p>Це тимчасові заходи, що допомагають лише послабити конфлікт для того, щоб пізніше, коли визріють умови, вирішити його:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1 Ухилення від конфлікту до сприятливішого часу. 2 Нівелювання причин конфлікту. 3 Зміна ставлення одного учасника конфлікту до іншого: <ol style="list-style-type: none"> а) зміна сили одного або двох учасників у мисленні протилежної сторони; б) зменшення або збільшення ролі й місця одного з учасників конфлікту у мисленні іншого; в) зміна уявлення того, хто конфліктує про конфліктну ситуацію (умови конфлікту, взаємовідносини людей, пов'язаних із ним та ін.); г) зміна значущості (характеру, форми, обсягу) конфлікту в мисленні учасників, що дозволяє зробити його менш конфліктним (знизити або підвищити цінність об'єкта конфлікту й тим самим подати його непотрібним або недосяжним)
Вирішення	<ol style="list-style-type: none"> 1 Усунення причин конфлікту: <ol style="list-style-type: none"> а) вирішення проблеми, що є основою конфлікту; б) перерозподіл ресурсів; в) погодження цілей у підрозділах та структурах;

Продовження табл. 5.2

1	2
Вирішення	<p>г) координація поставлених завдань;</p> <p>г) подолання стереотипних уявлень і цінностей, вироблення у працівників єдиної системи цінностей;</p> <p>д) пересилення конфліктних стилів й манер поведінки;</p> <p>е) збагачення життєвого досвіду учасників конфлікту;</p> <p>є) розвиток комунікації між працівниками та іншими особами;</p> <p>ж) розроблення й реалізація програми оновлення організації, колективу, надання їм більш високого інноваційного потенціалу;</p> <p>з) формування або оновлення координаційних, інтеграційних та субординаційних механізмів;</p> <p>и) напрацювання системи позитивних й негативних стимулів.</p> <p>2 Усунення негативних наслідків конфліктів:</p> <p>а) усунення негативних залишкових деформацій, одержаних колективом;</p> <p>б) усунення негативних наслідків, одержаних від конфлікту його учасниками;</p> <p>в) подолання негативних наслідків від конфлікту, що залишились суспільною думкою</p>

Потрібно звернути увагу, що миротворча технологія залежить від стадій конфлікту, його характеру, претензій учасників конфлікту, можливостей миротворців.

Спираючись на ці підходи, можна розробити основні вузли миротворчих технологій для вирішення виробничих, політичних, етнічних, релігійних, ідеологічних та інших конфліктів.

Суб'єктами соціального конфлікту можуть бути будь-які індивіди, групи, організації, соціальні інститути, класи, науки, які здатні створювати конфліктну ситуацію, впливати на хід конфлікту та на поведінку його учасників.

Але конфлікти попри наявність причин і навіть незадоволеності обставинами, що склалися, відбуваються далеко не завжди. Знання закономірностей виникнення й розвитку конфліктів, механізмів реалізації їх соціальних функцій, шляхів їх врегулювання – необхідна умова не лише вирішення конфліктів, а й їх запобігання, що сприяє ефективній соціальній та політичній діяльності.

Наслідки соціальних конфліктів

Вивчаючи конфліктний процес, необхідно оцінити його з позицій можливості управління ним.

Поширена точка зору, що конфлікти – це соціальна патологія, тому потрібно досліджувати цю соціальну хворобу й застосовувати відповідні терапевтичні або хірургічні засоби. Але конфлікти існують відтоді, як відбулося формування людини розумної (*homo sapiens*). Багато поколінь людей спостерігають за процесами виникнення й розвитку конфліктів, але нікому не вдалося досягти вирішення теоретичних, а особливо практичних завдань лікування, а ще більше – профілактики конфліктів.

Більш переконливим видається інший погляд. Конфлікт – не соціальна хвороба, а іманентна властивість суспільних процесів.

Може, конфлікт властивий суспільству так само, як сила тяжіння природі? Тоді, очевидно, потрібно пристосовуватися до цього об'єктивного явища так само, як люди пристосувалися до сили тяжіння?

Відповідь на запитання «Добре чи погано, що існує конфлікт» не може бути однозначною.

Конфлікт – це реальність, на яку потрібно зважати. Але конфлікти формуються серед людей, у суспільстві, у відносинах між людьми, а це означає, що лише від людини залежить – виникне конфлікт чи ні.

Відповіді на запитання «Чи зможе людство створити такі суспільні умови, за яких не буде соціальних конфліктів?» поки що неможливо. Тому необхідно сприймати конфлікт як реальність й навчитися управляти соціальними відносинами у складні періоди.

Відзначимо, що вирішення деяких конфліктів призводить до позитивних результатів, до порядку.

Навіть війни, які ніколи не закінчуються так, як їх задумали ворогуючі сторони, іноді приводять до прогресу – до вирішення існуючих проблем.

Це саме можна стверджувати і щодо конфліктів на побутовому рівні: конфлікт між сусідами, сімейні конфлікти.

Конфлікти на виробництві нерідко вирішують проблеми, які «мирним шляхом» не вирішувалися роками. Часто залучають третю сторону, наприклад, суспільні організації.

Вирішення конфліктів на виробництві обов'язкове, навіть якщо одній стороні доводиться значно поступатися іншій. В іншому разі ця виробнича структура просто повинна перестати існувати.

Позитивні результати конфлікту

Їх можуть досягти досвідчені керівники, які добре знають виробництво, політику, економіку, соціальну психологію тощо.

Можливі такі позитивні результати:

- у багатьох випадках прискорюється процес формування самосвідомості учасників конфліктних відносин;

- часто формується, утверджується та підтверджується певний набір цінностей, нерідко суперечливий і на нетривалий час, але достатній для досягнення поставлених цілей;

- учасники конфлікту усвідомлюють спільність, оскільки вони виявляють загальні або подібні цілі, прагнення до однакових результатів тощо, внаслідок чого виникають офіційні й неофіційні об'єднання;

- нерідко відбувається об'єднання однодумців серед нації, соціальних груп і між ними;

- часто вирішення даного конфлікту послаблює або відсуває на другий план інші конфлікти, що назрівають;

- іноді вирішення конфлікту дозволяє оцінити керівників в їх справжніх якостях у системі відносин у колективах, на всіх рівнях влади;

- конфлікт у низці випадків відіграє роль запобіжного клапана для безпечного й навіть конструктивного приборкання емоцій;

- конфлікт іноді зосереджує увагу на необхідності втілення певних пропозицій, які потрібно обговорити, зрозуміти, визнати, підтримати, юридично й офіційно оформити у вигляді наказів, розпоряджень;

- під час вирішення конфлікту виникають робочі контакти з іншими сторонами, які раніше не усвідомлювались як значущі;

- нарешті стимулюється розроблення системи запобігання, управління та вирішення конфліктів.

Надзвичайно важливо, щоб сторони, які конфліктують, були підготовленими до такої складної системи відносин. Для цього потрібно навчати керівників на всіх рівнях управління, давати їм теоретичні знання, навчати, наприклад, конкретних ситуацій та надати розробку практичних рекомендацій, використовуючи спеціально напрацьовану систему дійових ігор.

У системі управління важливо також прогнозувати негативний фінал конфлікту й виключати можливість непрогнозованих конфліктів, тобто ситуацій, коли керівники не знають ані характеру конфлікту, що виник, ані його можливих наслідків.

Негативні результати конфліктів:

- загроза соціальній системі, що забезпечує нормальне функціонування суспільства, його соціальних структур;

- перешкода здійсненню швидких змін;
- загроза інтересам сторін;
- втрата підтримки з боку однодумців;
- залежність людей (організацій, структур) від їх публічних заяв, від яких неможливо або дуже важко відмовитися;

- дія (або відповідна дія) замість ретельно виваженої відповіді;

- підриг довіри у тих, хто раніше вірив у справедливість боротьби;

- поява відчуття роздробленості у тих, хто бажає єдності;

- руйнування процесу формування об'єднань і коаліцій;

- виникнення тенденцій до поглиблення й розширення конфлікту;

- зміни пріоритетів настільки, що виникає загроза інтересам інших сторін.

Суперечливий характер конфлікту як соціального й соціально-психологічного явища полягає в тому, що вирішення конфлікту – обов'язкова складова частина процесу, однак завершення конфлікту не має чіткого прогнозування.

Потрібно навести деякі практичні рекомендації соціологів у сфері управління й конфліктології для застосування на практиці з метою уникнення негативних наслідків конфліктів:

1 Утворення підгруп, тобто поділ ворожих сторін на частини. Це реалізація відомого принципу «Розділяй і володарюй!». Такий прийом застосовується у великих та малих соціальних групах і поширений у політиці.

2 Виділення або ізоляція найбільш активної частини групи. Як правило, цей засіб здійснюється приховано, але коли неможливо, то це здійснюється у вигляді різних реорганізацій. Цей прийом активно застосовується у політиці.

3 Організаційні зміни в групі, що сприяють створенню загальних цілей у конфліктуючих сторін або підґрунтя для їх досягнення. Для цього застосовується метод контрасту, мета якого – створення видимості змін шляхом агітації, пропаганди. Наприклад, навіть про незначне підвищення заробітної плати потрібно сповістити всіх, причому не лише в певній групі, а й у групах, що з нею спілкуються.

4 Зміна керівника відповідно до об'єктивної ситуації в групі, суспільстві. Особливо це корисно, коли група сама усвідомлює таку необхідність. Цей спосіб пригнічення конфлікту застосовується на всіх рівнях у всіх країнах світу, часто у політиці: відставка Кабінету Міністрів України нерідко вирішує конфліктну ситуацію, хоча при

цьому не відбуваються зміни в економічному житті, але громадськість заспокоюється.

5 Розформування конкретної групи, що призводить іноді до ліквідації окремих підрозділів (бригад, цехів, міністерств) або соціальних структур (наприклад, політичних партій). Такі засоби завжди повинні загострити характер й вимагають з боку управлінців тонкого знання не лише соціальної психології, а й конкретних справ даного підрозділу та його кадрів.

Розробити рекомендації з усіх конфліктних ситуацій на всі випадки життя практично неможливо. Але намагатися управляти з найбільш позитивним результатом як в економічному, так і в соціальному плані – обов'язкова умова управління.

Отже, можна зробити два висновки щодо наслідків конфліктів:

а) дезінтегративні наслідки – посилюють жорсткість, призводять до розпаду, внутрішньогрупової напруженості, руйнують нормальні канали кооперації, відволікають увагу членів групи від важливих проблем;

б) інтегративні наслідки – визначають вихід зі складних ситуацій, зумовлюють вирішення проблем, посилюють групову спільність, призводять до укладення союзів з іншими групами, до розуміння інтересів членів групи.

Висновок. Таким чином, є дві крайні, полярні точки зору щодо наслідків соціальних конфліктів.

5.6.5 Робота командира підрозділу щодо профілактики та подолання конфліктів. Шляхи вирішення конфлікту, методи психологічного впливу

Виникнення і розвиток конфлікту багато в чому визначаються його соціально-психологічним змістом. У конфліктології та психології описуються конкретні психологічні способи попередження зіткнення людей, пов'язані з дотриманням основних закономірностей соціальної взаємодії. Порушення цих загальних закономірностей призводить до виникнення суперечностей між людьми, які нерідко вирішуються шляхом конфлікту.

Соціальна взаємодія має несуперечливий характер тоді, коли він збалансований. Розглянемо п'ять основних видів балансів, свідоме чи несвідоме порушення яких може призвести до конфліктів. До них належать баланси ролей, взаємозалежності в рішеннях і діях, послуг, шкоди, самооцінки та зовнішньої оцінки.

Першим з основних соціально-психологічних способів попередження конфліктів є підтримання в ході взаємодії балансу ролей. Кожний з військовослужбовців може відігравати щодо іншого за своїм психологічним статусом роль старшого, рівноправного або молодшого. Ці ролі безпосередньо не пов'язані з посадою, формальним статусом людей. Якщо військовослужбовець бере на себе відведену йому роль, то рольового конфлікту не відбувається. Тому важливо в кожній ситуації соціальної взаємодії зрозуміти, яку роль відіграє сам військовослужбовець, і якої ролі він очікує. Якщо очікуваний партнером розподіл ролей його влаштовує, то він бере на себе ту роль, якої від нього чекають. Якщо не влаштовує, то очікування партнера необхідно безконфліктно скоригувати.

Важливо пам'ятати, що психологічно найбільш бажаною роллю для людини нерідко є роль старшого. Саме вона потенційно найбільш конфліктна, оскільки найчастіше не влаштовує партнера. Він не хоче відігравати роль молодшого, особливо в ситуаціях, не пов'язаних із підпорядкуванням по службі. Тому при взаємодії з товаришами по службі військовослужбовець повинен зазвичай уникати значного психологічного домінування над партнерами, навіть якщо він є їх начальником. Найбільш сприятливим з точки зору попередження рольового конфлікту і відчуття комфорту обома партнерами є взаємодія на рівних.

Попередженню конфліктів сприяє також підтримання в процесі взаємодії військовослужбовців балансу взаємозалежності в рішеннях і діях. Кожній людині, і підлеглому зокрема, внутрішньо притаманне прагнення до свободи і незалежності, що не повинне здійснюватися за рахунок свободи інших. Тому якщо військовослужбовець вважає свою залежність від оточуючих більшою, ніж він може допустити, це може служити причиною його конфліктної поведінки як засобу зменшення залежності. У процесі спілкування кожний повинен відчувати, яка залежність партнера від нього не є дискомфортною, підтримувати комфортний баланс взаємозалежності.

Важливу роль у запобіганні конфліктів між військовослужбовцями відіграє збереження балансу послуг. Як відомо, в процесі спільної діяльності та життя люди надають один одному, крім нормативної допомоги, ненормативні взаємні послуги. До них відносять: підміну товариша по службі на будь-якій роботі, безкорисливу допомога у виконанні термінового завдання, особисті послуги і т. д. Аналіз конфліктів між людьми свідчить, що ми свідомо чи підсвідомо часто фіксуємо послуги, які надали ми і зробили нам.

Порушення балансу взаємних послуг у взаємодії двох людей загрожує напруженістю у стосунках і виникненням можливого конфлікту. Наприклад, якщо військовослужбовець надав товаришеві по службі послугу, а у відповідь з плином часу останній не надав послуги приблизно такої самої цінності, то баланс послуг порушується. Це призводить до порушення гармонії у взаємовідносинах, а при значному дисбалансі – до конфліктів.

Крім балансу взаємних послуг, люди, взаємодіючи один з одним, тією чи іншою мірою прагнуть підтримати баланс шкоди. Якщо якійсь людині завдано істотної шкоди, то він часто відчуває бажання і, якщо буде можливість, прагне завдати у відповідь шкоди тим людям, із чиеї вини він постраждав. Іншими словами, людині притаманне почуття помсти. Це в цілому деструктивне почуття. Його сила і ступінь реалізації в поведінці обмежуються світоглядом, вихованням людини, а також соціальними традиціями і страхом покарання. Однак найчастіше буває, що товариш по службі, особливо молодший за призовом, віком і т. д., відчуваючи приниження, глузування з боку деяких військовослужбовців, затаює в собі образу і рано чи пізно знаходить привід помститися кривдникам.

Тому важливою соціально-психологічною умовою профілактики конфліктів є не нашкодити оточуючим у процесі взаємодії з ними. Завдання шкоди порушує природну збалансованість міжособистісної або міжгрупової взаємодії. Це створює суперчність, яка може стати основою серйозного конфлікту.

П'ятий баланс, збереження якого у процесі міжособистісної взаємодії сприяє профілактиці конфліктів, полягає в збалансованості самооцінки та зовнішньої оцінки. У процесі соціальної взаємодії люди постійно

оцінюють один одного. Людині також притаманна безперервна самооцінка своєї поведінки і результатів діяльності.

Найбільш інтенсивно процес взаємооцінювання проходить у діаді «начальник – підлеглий». Різний підхід начальників і підлеглих до оцінювання індивідуальних результатів діяльності один одного — одна з типових безпосередніх причин конфліктів між ними. Компетентне, об'єктивне, різнобічне оцінювання результатів діяльності керівників і підлеглих є найважливішою умовою попередження міжособистісних конфліктів.

Основною будь-якого оцінювання є порівняння одного явища, об'єкта, стану з іншим. Питання про те, з чим ми порівнюємо досягнуті результати діяльності під час оцінювання, лише на перший погляд здається простим. Хто-небудь, спираючись на власний досвід, може навести приклади, коли як вихідна основа для оцінювання результатів діяльності використовувалися принципово різні точки відліку, що призводило до конфліктів між військовослужбовцями. Найменш конфліктним буде порівняння результатів, досягнутих тим чи іншим військовослужбовцем, із тими, які він показував на самому початку діяльності. Найбільш конфліктним буде порівняння з ідеалом, якого ніколи не досягти.

Усі перелічені вище способи попередження конфліктів здійснюються тоді, коли останні лише назрівають. Якщо конфлікт попередити не вдалося, його необхідно вирішувати.

Стратегія вирішення конфлікту

Своєчасне вирішення виниклого конфлікту вигідне всім протиборчим сторонам та військовому колективу в

цілому. Розглянемо основні умови успішного вирішення конфліктів.

1 Припинення конфліктної взаємодії є першою і очевидною умовою початку вирішення будь-якого конфлікту. До того часу, поки сторони, які конфліктують, будуть вживати певні заходи щодо посилення своєї позиції або послаблення позиції опонента за допомогою психологічного або фізичного насильства, мова про вирішення конфлікту йти не може.

2 Наступною умовою є пошук загальних чи близьких за змістом точок зіткнення в інтересах опонентів.

Цей пошук є двостороннім процесом і припускає аналіз як своїх цілей та інтересів, так і цілей та інтересів іншого військовослужбовця. Якщо ви хочете вирішити конфлікт, то повинні зосередитися на інтересах, яких домагаєтесь, а не на особистості опонента. Крім того, за необхідності можлива корекція своїх домагань і вимог у напрямі врахування інтересів опонента.

3 Основним під час вирішення конфліктів є намагання знизити інтенсивність негативних емоцій, пережитих щодо опонента. Сторони, які конфліктують, зазвичай перебувають у стані високого психічного напруження, стресу, у них спостерігається високий рівень тривожності, очікування можливих невдач.

На етапі вирішення конфлікту, хоч він короточасний або тривалий, досить стійко зберігається негативне ставлення один до одного, що сформувалося під час конфлікту. Воно виражається як у сприйнятті іншого, установці, думці про нього, так і в негативних емоціях щодо опонента. Причому чим гостріший і триваліший конфлікт, тим виразніше це ставлення проявляється.

Тому, щоб почати вирішувати конфлікт, необхідно знизити або хоча б намітити тенденцію до пом'якшення цього негативного ставлення.

На сьогодні військові психологи розробили різні прийоми і способи регуляції емоційних станів: аутотренінг, медитацію, застосування медичних препаратів, регулярні вправи і тренування, багаторазове використання тренінгів, участь у ділових і ситуаційних іграх і т. д. Чим більше людина повторює вправи, тим більш досконалішими і міцнішими будуть її навички, тим впевненіше вона почуватиметься в різних непередбачених конфліктних інцидентах. Кожен із прийомів, використовуваних для регуляції своїх станів, має на меті – знизити вплив емоційної сфери на розумову, підвищити адекватність сприйняття конфліктної ситуації. У зв'язку з цим дуже істотною виглядає роль військового психолога. Звернення до нього за допомогою і порадою на випадок труднощів у взаєминах із товаришами по службі – найбільш правильний шлях. Крім того, будь-якій людині, поза сумнівом, допоможе читання спеціально підібраної літератури, яку допоможе вибрати психолог.

4 Одночасно зі зниженням негативних емоцій щодо опонента доцільно перестати бачити в ньому ворога, супротивника, змінити свою думку про нього. Важливо зрозуміти, що проблему, через яку виник конфлікт, краще вирішувати спільно, об'єднавши зусилля. Цьому сприяє, по-перше, критичний аналіз власної позиції та дій, що приводить до фіксації справедливих, правильних і несправедливих, необдуманих дій. Практика показує, що в ході конфлікту часто обидва опоненти роблять кроки, які сумнівні з правової або моральної точки зору. Виявлення і визнання власних помилок і прорахунків знижують негативне сприйняття опонентом іншого учасника конфлікту.

По-друге, необхідно постаратися зрозуміти інтереси іншого військовослужбовця. Зрозуміти – не означає прийняти чи виправдати. Однак це розширить сприйняття

образу опонента, доповнить однотонну картину уявлення про нього, змінить моноколірність його сприйняття на багатоколірність.

По-третє, доцільно виділити раціональне, конструктивний початок у поведінці чи навіть у намірах опонента. Відомо, що не буває абсолютно поганих чи абсолютно гарних людей або соціальних груп. У кожному є щось позитивне, і на нього необхідно спиратися при вирішенні конфлікту.

5 Велике значення мають заходи, спрямовані на зниження негативних емоцій протилежної сторони. У конфліктах зростає агресивність його учасників. В основному це агресія, спрямована на інших (приблизно 75 % випадків). Для таких людей характерне застосування наступальної тактики. Рідше трапляється агресія, спрямована на себе. У ході конфлікту такий опонент більше обороняється, тяжко переживає протиборство, схильний до компромісів.

Серед заходів, що знижують негативні емоції, виділяють такі як: позитивне оцінювання деяких дій опонента, готовність йти на поступки або зближення позицій, звернення до третьої сторони, авторитетної для нього, критичне ставлення до самого себе, переривання під значущим приводом спілкування на деякий час, спокійну і врівноважену власну поведінку та ін.

Досвід практичної діяльності з вирішення конфліктів показує, що об'єктивне обговорення проблеми, прояснення суті конфлікту, вміння сторін бачити основне багато в чому сприяють успішному пошуку вирішення суперечностей і завершення конфлікту. І навпаки, акцентування уваги на другорядних питаннях, бачення лише своїх інтересів знижують шанси конструктивного вирішення проблеми.

6 Коли сторони тією чи іншою мірою інтегрують свої зусилля по завершенні конфлікту, необхідним є врахування статусів (посадового становища) один одного. Сторона, що займає в конкретній ситуації взаємодії підлегле становище або має статус молодшого, повинна чітко усвідомлювати межі тих учинків, які може собі дозволити її опонент. Завищені чи радикальні вимоги можуть спровокувати більш сильну сторону на повернення до конфліктного протистояння.

7 Важливо знати ще одну важливу умову – вибір оптимальної стратегії вирішення, відповідної даним обставинам. Стратегія виходу з конфлікту являє собою основну лінію поведінки опонента на його завершальному етапі.

Прийнято виділяти п'ять основних стратегій: суперництво, співробітництво, компроміс, пристосування і уникнення.

Суперництво (упертість у своїй позиції) в конфлікті полягає в нав'язуванні іншій стороні пріоритетного для себе рішення. Ця стратегія найбільш типова для поведінки в конфліктній ситуації. За статистикою більше ніж 70 % всіх випадків у конфлікті – це прагнення до одностороннього виграшу, до перемоги, задоволення насамперед власних інтересів. Той, хто дотримується цієї стратегії, намагається змусити інших прийняти свою точку зору що б то не було. Звідси бажання натиснути на партнера, нав'язати свої бажання, ігноруючи інтереси іншої сторони. Подібну стратегію використовує людина, яка має сильну волю, авторитет, владу.

Стратегію суперництва вважають ефективною у випадках: правомірності висунутої вимоги; необхідності результату для всього підрозділу; важливості результату

для того, хто проводить дану стратегію; відсутності часу для переконання протидіючої сторони; володіння владою.

Співпраця вважається найбільш ефективною стратегією поведінки в конфлікті та його вирішенні. Вона передбачає спрямованість опонентів на взаємовигідне обговорення проблеми, розгляд іншої сторони не як противника, а як помічника, рівноправного в пошуку альтернативного рішення. Стиль співробітництва можна використовувати, якщо, відстоюючи власні інтереси, ви змушені брати до уваги потреби та бажання іншої сторони. Цей стиль найбільш тяжкий, тому що вимагає більш тривалої роботи. Мета його застосування – розроблення довгострокового взаємовигідного рішення. Для вирішення конфлікту цей стиль можна використовувати в таких ситуаціях:

- необхідно знайти спільне рішення, якщо кожен із підходів до проблеми важливий і не допускає компромісних рішень;

- у вас тривалі, міцні та взаємозалежні відносини з іншою стороною;

- основною метою є придбання спільного досвіду роботи;

- сторони здатні вислухати один одного і викласти суть своїх інтересів;

- необхідна інтеграція точок зору і посилення особистісного залучення співробітників до діяльності.

Компроміс полягає в бажанні опонента завершити конфлікт певним учинком із деяких питань своєї позиції. Така стратегія характеризується відмовою від частини раніше висунутих вимог, готовністю визнати претензії іншої сторони частково обґрунтованими, бажанням вибачитися і готовністю пробачити. Компроміс

ефективний у випадках: розуміння опонентом, що він і його суперник мають однакові можливості і владні повноваження; наявності взаємовиключних інтересів; задоволення тимчасовим рішенням, коли інші рішення виявилися неефективними (наприклад, суперництво); загрози втратити все. На сьогодні компроміс є найбільш оптимальною стратегією завершення різноманітних конфліктів, якими так багата українська дійсність, через їх складність, заплутаність і зтяжний характер. Здатність до компромісу в управлінських системах цінується високо, тому що зменшує недоброзичливість, дозволяє відносно швидко подолати конфлікт.

Пристосування (відступлення) в конфлікті розглядають як вимушену відмову від боротьби і здавання своїх позицій. Ця стратегія означає, що ви дієте разом з іншою стороною, але при цьому не намагаєтеся відстоювати власні інтереси з метою згладжування атмосфери і відновлення нормальної робочої атмосфери. Прийняти таку стратегію опонента змушують різні обставини. Це може бути усвідомлення своєї неправоти, необхідність збереження добрих відносин з опонентом, сильна залежність від нього в службових або особистих інтересах, незначність проблеми. Крім того, до такого виходу з конфлікту призводить значний збиток, одержаний у ході конфлікту, загроза ще більш значних негативних наслідків, відсутність будь-яких шансів на інший результат, тиск третьої сторони.

Уникнення вирішення проблеми. Це можна розцінювати як, власне, спробу вийти з конфлікту з мінімумом втрат. Цей тип стратегії відрізняється від аналогічної стратегії поведінки в ході конфлікту тим, що опонент, як правило, переходить до неї після невдалих

спроб реалізувати свої інтереси у конфлікті за допомогою більш активних стратегій (суперництва або компромісу). Власне, розмова йде не про вирішення, а про згасання конфлікту. Однак відхід або відстрочення може бути цілком слушною і навіть конструктивною реакцією на тривалий конфлікт.

Існує висока ймовірність, що якщо учасник конфлікту постарается проігнорувати дії протилежної сторони, ухилитися від конфронтації, змінити тему чи перенести увагу на що-небудь інше, то конфлікт вирішиться сам собою. Якщо це не відбудеться, то одержаний час можна використати для ретельної підготовки до вирішення проблеми.

Не потрібно думати, що цей стиль є втечею від проблеми чи ухиленням від відповідальності. Насправді відстрочення може бути цілком придатною реакцією на конфліктну ситуацію, оскільки за цей час проблема може вирішитися сама собою, або ви одержите можливість зайнятися нею пізніше, коли будете мати достатньо інформації і бажання вирішити її.

Поєднання вибраних і реалізованих сторонами стратегій завершення конфлікту визначає, яким саме способом вирішиться суперечність, що лежить в його основі. Це відображається в технології подолання конфлікту.

Висновки до розділу 5

Навчальний матеріал розділу розкриває основні поняття структури особистості та військового колективу, психологічні характеристики взаємовідносин у підрозділі. Значна частина розділу присвячена вивченню конфліктів у військовому колективі (причини виникнення, природа конфліктів, робота командира підрозділу щодо профілактики та подолання конфліктів).

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Особистість у психології, темперамент, військова психологія, особистість військовослужбовця, особистості військового колективу, адаптація воїна, психологічні основи вивчення військовослужбовця, методи вивчення воїнів (колективу), структура психології військового колективу, взаємовідносини у підрозділі, характеристика взаємовідносин, статутні взаємовідносини, ознаки підлеглості, нестатутні взаємовідносини, конфлікт.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Особистість у військовому колективі (визначення).
- 2 Форми вивчення особового складу підрозділу.
- 3 Психологічний експеримент, сутність методу.
- 4 Військовий колектив, визначення, характеристика.
- 5 Психологічна характеристика взаємовідносин у підрозділі.
- 6 Загальна характеристика конфліктів.
- 7 Природа конфлікту у військовому підрозділі.
- 8 Причини виникнення конфліктів, їх характеристика.
- 9 Вирішення конфліктів.
- 10 Шляхи вирішення конфліктів.

РОЗДІЛ 6

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ОСОБОВОГО СКЛАДУ ПІДРОЗДІЛУ

6.1 Сутність і зміст психологічної підготовки військовослужбовців

Психологічна підготовка особового складу Збройних сил України – це цілісний та організований процес формування у військовослужбовців психічної стійкості і психологічної готовності до дій у бою, у складних і небезпечних умовах, в обстановці, що різко змінюється, під час тривалого нервово-психологічного напруження, подолання труднощів, пов'язаних із виконанням військового обов'язку як у воєнний, так і у мирний час.

Рисунок 6.1 – Психологічна готовність військовослужбовця у структурі військово-педагогічного процесу

Психологічна підготовка особового складу Збройних сил України до виконання завдань за призначенням відбувається у загальній системі підготовки військ та є одним інтегративним компонентом військово-педагогічного процесу.

Структурно-змістова характеристика процесу всебічної підготовки особового складу, роль і місце психологічної підготовки відображено в таблиці 6.1.

На кожному напрямку всебічної підготовки вирішуються переважно притаманні йому завдання з використанням різних технологій.

Технологія психологічної підготовки особового складу – це навчальна система найбільш раціональних методів, способів, прийомів і форм досягнення цілей психологічної підготовки психіки військовослужбовців до стійкої індивідуальної практичної діяльності та у складі підрозділу на полі бою в умовах сучасної війни, що визначає найбільш раціональні й ефективні методики досягнення їх психологічної готовності і стійкості до впливу стрес-факторів бою (екстремальної обстановки).

Основною метою психологічної підготовки є формування в особового складу емоційно-вольової стійкості та психологічної готовності до бою (виконання завдань за призначенням).

Формування психічної (емоційно-вольової) стійкості

Завчасно (до початку бойових дій) у солдатів формується **психічна стійкість** – це система психічних якостей військовослужбовця, що визначає його потенційну можливість долати труднощі й успішно виконувати поставлене бойове завдання.

Таблиця 6.1 – Сфери впливу на особовий склад засобами психологічної підготовки

Сфера впливу	Бажана мета впливу	Кінцевий результат
Мотиваційна сфера	Формування відданості своїй Вітчизні, переконаності у пріоритеті національних інтересів і цілей своєї держави, вірність Конституції та військовому обов'язку, висока дисциплінованість, готовність будь-що виконати поставлені завдання	Формування психологічної готовності та емоційно - вольової стійкості
Емоційно-вольова сфера	Розвиток рішучості, наполегливості, емоційної стійкості під час виконання бойових завдань в екстремальних умовах, здатності до самоконтролю та саморегуляції власного емоційно-вольового стану	
Психо - фізіологічна сфера	Розвиток у військовослужбовців швидкості і точності сприйняття інформації, усвідомленої та суворої послідовності виконання оперативних функцій, точної реакції, здатності до швидкої зміни діяльності, всебічної фізичної загартованості	

Така система психічних якостей воїна охоплює:

- знання труднощів різних бойових ситуацій і способів управління своєю поведінкою за цих обставин;
- поглиблене знання своїх обов'язків і можливостей бойової техніки та озброєння і тактики дій своїх військ;
- стійкі навички та вміння долати труднощі бойових завдань, керувати своїм психічним станом й діями, визначати свої можливості, а також готовність до вирішення поставлених завдань;
- погляди і переконання, мотиви та психічні установки на необхідність і можливість подолання труднощів й успішного виконання бойового завдання;

Таблиця 6.2 – Структурно-змістовна характеристика процесу всебічної підготовки особового складу

Види всебічної підготовки	Елементи та якості особистості, що переважно формуються	Якості особистості, що формуються	Структурні елементи діяльності, що забезпечуються	Специфічні види формування особистих якостей	Форми підготовки, що здійснюються	Кінцеві результати
Військово-професійна	психічні процеси: досвід та знання, навички, вміння	професійна пам'ять, професійне мислення, професійне уявлення, військова майстерність	навички як вищий ступінь у розвитку дій (виконавча регуляція)	навчання: повторювання, тренування, вправи	бойова підготовка: технічна, тактична, вогнева та ін.	всебічна підготовленість (ТРИВАЛА ГОТОВНІСТЬ)
Психологічна	спрямованість, загартування мотивів, воля, емоційно-вольовий досвід	психологічна стійкість	спонукальна регуляція	психологічне загартування: психологічні тренування, повторення, вправи	бойова підготовка: моделювання бойових ситуацій	
Воснно-ідеологічна	спрямованість, переконання, світогляд, ідеали	ідейна-переконаність, патріотизм, ненависть до ворога та ін.	потребово-мотиваційні елементи (спонукальна регуляція)	виховання: ідейно-політичне, військово, правове та ін.	воєнно-ідеологічна підготовка, культурно-виховна робота	
Фізична	біологічна сторона особистості, організм	сила, кмітливість, швидкість, витривалість	виконавча регуляція	фізичне виховання	заняття з фізичної підготовки	

Зміст психічних якостей, що формуються, тісно пов'язаний із характером тих труднощів, які долають у ході виконання бойового завдання.

Ці якості, що становлять психічну стійкість, досягаються моделюванням у ході бойової підготовки умов майбутньої бойової діяльності, які можуть мати місце у бойовій операції; вони характеризують ступінь теоретичної обізнаності військовослужбовця і його практичну підготовленість до подолання різних стрес-факторів бойових ситуацій. Психічна стійкість свідчить про його психічну підготовленість до бойових дій, до першого бойового завдання.

Формування психологічної готовності

Здатність військовослужбовця виконати своє завдання так, як він уміє (виявити бойову майстерність), залежить насамперед від внутрішніх чинників: переконань людини; її здатності ефективно діяти в ситуаціях небезпеки, раптовості, невизначеності, дефіциту часу; емоційного стану воїна на даний момент часу; стану його здоров'я тощо. Сукупність усіх цих чинників одержала назву **«психологічна готовність»**.

Психологічна готовність воїна до бою – один із основних компонентів готовності підрозділу до негайних бойових дій.

Вона припускає, по-перше, усвідомлення воїном відповідальності за долю Батьківщини, рідних, близьких; упевненість у собі, своїх товаришах, бойовій техніці і зброї, по-друге, бажання боротьби, прагнення випробувати себе, подолати свої слабкості, добитися перемоги над противником.

Психологічна готовність військовослужбовців – це спрямованість і мобілізованість психіки воїнів на

подолання майбутніх бойових труднощів, яка забезпечує результативність і якість виконання бойових завдань, адекватно до їх складності, значущості та важливості.

Основними структурними елементами психологічної готовності воїна є:

– **мотиваційний** – прагнення подолати труднощі майбутнього бою і розуміння необхідності їх подолання, оцінювання своїх можливостей щодо управління психічними станами і діями на основі раніше накопиченого досвіду;

– **пізнавальний** – забезпечує необхідним обсягом відповідної інформації, який потрібний для цілеспрямованої діяльності в екстремальних умовах бойової обстановки;

– **емоційний** – переживання почуття впевненості або сумніву у своїй готовності до подолання труднощів сучасного бою, уміння управляти своїми емоційно-вольовими процесами в екстремальних умовах;

– **вольовий елемент** забезпечує воїнам подолання труднощів сучасного бою.

Кожний із цих елементів передбачає націленість і мобілізацію психіки воїна на подолання труднощів сучасного бою. Визначається також можлива поведінка воїна, що свідчить про його готовність або неготовність виконувати бойове завдання.

Основними ознаками психологічної готовності воїна до бою є: відсутність метушливості або замкненості, обачлива, однакова поведінка; чітке, безпомилкове виконання наказів і команд; нормальний фізіологічний стан (частота пульсу, дихання, колір обличчя тощо).

Виділяють три рівні стану психологічної готовності до бою: низький, середній і високий.

Низький рівень проявляється в тому, що воїн не упевнений у собі, у нього відсутнє прагнення до

замкнений, припускається помилок під час виконання простих команд.

Для **середнього рівня** характерне поєднання впевненості в собі й інших із недостатнім прагненням до протиборства і рішучих дій. Воїн припускається незначних помилок під час виконання команд, його фізіологічний стан близький до норми.

Високий рівень відрізняють бажання боротьби, відсутність сумнівів, прагнення випробувати себе, добитися перемоги над противником. На такому рівні психологічної готовності воїн довго перебувати не може. Спрацьовують захисні механізми психіки і фізіології людини.

Сутністю психологічної підготовки є підвищення психічної стійкості та його психологічної готовності; перетворення факторів бою на знайомі, звичні, очікувані (адаптування); одержання військовослужбовцями необхідних знань та набуття досвіду у подоланні психологічних навантажень; розвиток в особового складу здатності швидко перебудовуватися відповідно до обставин.

За змістом психологічна підготовка є системою заходів, спрямованих на завчасне формування і закріплення у військовослужбовців та військових підрозділів стійких психічних якостей, необхідних для виконання завдань військовопрофесійної діяльності, і здійснюється на етапі організації підготовки військовослужбовців, військових частин до бойових дій (виконання завдань за призначенням).

Психологічна підготовка разом із професійно-психологічним відбором, прогнозуванням психологічного стану особового складу військ (сил), психологічним супроводженням бойової діяльності, психологічною реабілітацією військовослужбовців є **компонентами**

психологічного забезпечення діяльності та підготовки особового складу.

Психологічне забезпечення разом з інформаційно-пропагандистським, соціально-правовим, культурологічним забезпеченням та захистом особового складу від негативного інформаційного впливу є **складовими морально-психологічного забезпечення повсякденної діяльності, підготовки та застосування військ (сил).**

Об'єктом психологічної підготовки є військовослужбовець (свідомість), військові колективи чи підрозділи (суспільна свідомість).

Суб'єктом психологічної підготовки є командири (начальники), офіцери по роботі з особовим складом, інструктори, викладацький склад навчальних закладів (підрозділів).

Психологічна підготовка особового складу здійснюється в загальному процесі бойової підготовки, що, у свою чергу, є основою її успішності.

Головні завдання психологічної підготовки:

- забезпечення стійкої психологічної готовності військовослужбовців до захисту Батьківщини, до рішучих дій під час виконання навчальних завдань, готовності до ризику та зустрічі з небезпекою;

- формування у військовослужбовців психічної стійкості до психотравмувальних факторів сучасної війни, тривалих перевантажень;

- навчання їх методів попередження психотравмування, саморегуляції, виявлення ознак одержання психологічних травм;

- надання першої допомоги;

- створення передумов високої бойової активності військовослужбовців;

– адаптація військовослужбовців до бойових умов, їх навчання основних способів самозахисту;

– зниження психологічних травм, підвищення рівня професійних і бойових навичок та вмій, фізіологічної і психологічної витривалості військовослужбовців.

Основними принципами психологічної підготовки є:

– **патріотична спрямованість**, формування негативних установок на противника;

– **моделювання** в ході розв’язання навчально-бойових завдань зовнішньої картини бою (бойових умов);

– **натуралізація** у створенні бойових умов, що викликає в особового складу реальні психічні стани бойової підготовки, яка передбачає включення під час виконання навчально-бойових (бойових) завдань елементів ризику та небезпеки;

– **психологічне загартування** – максимальне напруження духовних, психічних, психологічних і фізичних сил, недопущення розслаблення;

– **психологічне протиборство** разом із вогневим, тактичним та іншими видами впливу, забезпечення можливості з відчуття впливу на себе;

– **безпека дій** особового складу.

Свідоме, активне і творче використання військовослужбовцями цих принципів, а також методів і форм навчання, виховання є **головною умовою ефективності** психологічної підготовки як процесу.

У військовій практиці склалася така система **основних напрямів психологічної підготовки**:

– формування мотиваційних основ бойової діяльності воїнів;

– інформування особового складу про навчально-бойові завдання, способи і прийоми їх вирішення;

– залучення особового складу до активних практичних дій у процесі бойової підготовки в умовах, близьких до реального бою.

Складна структура системи психологічної підготовки воїна, багатоплановість факторів і завдань, що впливають на неї, потребують проведення психологічної підготовки різних **видів***.

*Під видом психологічної підготовки розуміють визначену сукупність цілей, завдань і засобів їх вирішення в умовах, що склалися.

Залежно від мети розрізняють психологічну підготовку до військової служби у конкретному виді збройних сил, роді військ, до вивчення бойової техніки, до виконання бойових вправ, того або іншого виду бойових дій (наприклад, повітряний бій).

У зв'язку з тим, що **об'єкти** психологічної підготовки є різними, виділяють психологічну підготовку воїнів, малих груп, рядового та командного складу, особового складу окремих спеціальностей і професій.

За терміном проведення розрізняють психологічну підготовку до бойової діяльності (попередню) і психологічну підготовку до виконання конкретного бойового завдання (безпосередню).

6.2 Основні напрямки психологічної підготовки особового складу до ведення бойових дій

Залежно від цільових установок, ступеня охоплення особового складу, спрямованості застосовуваних засобів та методів на формування тих або інших компонентів психологічної підготовленості розрізняють **загальну, спеціальну та цільову психологічну підготовку**.

Загальна психологічна підготовка – вид психологічної підготовки особового складу, завданням якого є формування та удосконалення єдиних для військовослужбовців психологічних якостей згідно з вимогами сучасної війни.

Вона спирається на формування та розвиток в особового складу політичної свідомості, патріотизму, відповідальності за долю Батьківщини та бойових товаришів, волі до перемоги та впевненості в ній, бойової активності та готовності до самопожертви. Загальна підготовка єдина для всіх видів Збройних сил та родів військ.

Виконання завдань загальної психологічної підготовки досягається формуванням у військовослужбовців визначеної мотивації, спрямовується на навчання їх прийомів емоційно-вольової мобілізації, зняття негативних психічних станів, методів надання собі і товарищами по службі першої психологічної допомоги, способів виживання в екстремальних умовах, згуртування, злагодження, підвищення соціально-психологічної сумісності та стійкості військових підрозділів.

Спеціальна психологічна підготовка – вид психологічної підготовки особового складу, завданням якого є розвиток специфічних військово-професійних якостей військовослужбовців відповідного роду військ, напрацювання високої бойової активності та психічної стійкості, навичок поведінки в екстремальних умовах.

Значну частину завдань спеціальної психологічної підготовки вирішують у процесі стрільб, пусків ракет, проведення тренувань та навчань в умовах, максимально наближених до бойових, для розвитку у військовослужбовців професійної уваги, професійної пам'яті, здатності протистояти стресорам, характерним для конкретного роду військ (сил).

Цільова психологічна підготовка – вид психологічної підготовки особового складу, завданням якого є адаптація психіки воїна до умов виконання бойового завдання, формування бойового психічного стану, напрацювання чіткої внутрішньої установки на підготовку до конкретного бою (виконання завдань за призначенням).

Цільову психологічну підготовку проводять для адаптації психіки військовослужбовця до умов виконання конкретного бойового завдання, формування бойового психічного стану, напрацювання чіткої внутрішньої установки на підготовку до конкретного бою. А також її проводять у комплексі з тактичною (тактико-спеціальною) підготовкою особового складу.

Цільову психологічну підготовку можна поділити на такі етапи:

1-й етап (перед виконанням бойового завдання) – відбувається мобілізація особового складу на виконання завдання;

2-й етап (безпосередньо в ході виконання бойового завдання) – підтримання бойової готовності, бажання до прояву ініціативи, попередження негативних психічних станів;

3-й етап (після виконання бойового завдання) – зняття психічного напруження, відновлення бойової готовності, підтримання пильності, попередження благодущності і розслабленості, мобілізація особового складу на виконання нових бойових завдань.

6.3 Прийоми та методи психологічної підготовки

Завдання психологічної підготовки вирішується за допомогою **засобів і способів**. Основою їх пошуку та розроблення є ідея максимального наближення навчань і занять до умов сучасного бою, вирішення не умовних, а близьких до реальних бойових завдань.

Засобами психологічної підготовки є:

— загальний процес бойової підготовки військ та його основні складові (вогнева, технічна, фізична, спеціальна, медична підготовка та ін.);

— заняття на тренажерах, у спеціально обладнаних класах, смугах, у центрах психологічної підготовки.

Способи психологічної підготовки залежать від конкретної мети та матеріальної бази, специфічних вимог до підготовки особового складу конкретного виду та роду Збройних сил, специфіки виконання завдань. Деякими з них є:

— вмiла імітація вогню противника, створення реальної картини бою;

— створення в обстановці навчань та польових занять елементів небезпеки та раптовості;

— створення умов, коли необхідно вирішувати завдання в обмежений термін, при нестачі часу;

— виконання вправ неповним підрозділом, недостатньо озброєними та дієздатними військовослужбовцями.

Способи психологічної підготовки відображаються в основних **методах**, які поділяють на вербальні та практичні.

Методи психологічної підготовки — систематизована сукупність дій, прийомів і способів для

вирішення визначених завдань або досягнення визначеної мети психологічної підготовки.

Вербальні методи умовно складаються з методу переконання, методу навіювання та психологічного консультування військовослужбовців.

Практичні методи вбирають в себе моделювання психологічних факторів (чинників) бою, психологічні вправи і тренування, метод аварійних ситуацій, метод стресових впливів, метод вольової регуляції.

З погляду групового та індивідуального сприйняття, осмислення і закріплення в логічній пам'яті військовослужбовця важливе значення мають **вербальні (словесні, мовні) методи** – переконання, навіювання і психологічна консультація. Їх головне призначення в тому, щоб викликати бажані зміни у психіці воїна і психології колективу та на цій основі сформувати стійкі звички поведінки.

Вербальними методами може успішно користуватися той командир підрозділу, що майстерно володіє словом, письмовою та усною мовою, уміє грамотно складати бойові накази і віддавати усні розпорядження підлеглим, переконувати і вимагати, вселяти впевненість і надавати психологічну допомогу тим, хто цього потребує.

Метод переконання є цілісною системою словесно-наочного впливу командира підрозділу на свідомість воїна і загальну думку колективу, яка забезпечує добровільне ухвалення наказів і перетворення їх на мотиви поведінки військовослужбовців.

Психологічний механізм переконання полягає в тісному його зв'язку із світоглядом та волею воїна. Переконання безпосередньо впливають на зміст мотивів діяльності воїна та формують його установку. Переконаність – основа таких вольових рис, як мужність, рішучість, вірність ідеалам, стійкість, які допомагають

йому успішно оволодівати необхідними навичками, долати труднощі військової служби.

Мета **методу навіювання**, який поєднується з переконанням і роз'ясненням, – активізувати приховані резерви людської психіки, сформувані установки правильної поведінки і соціально-етичної орієнтації. Словесне навіювання може бути у вигляді мотивованого, наказового і негативного навіювання.

Психологічна консультація – це один із найважливіших методів психологічної підготовки і допомоги, що сприяє зняттю психічного напруження в колективі та у поведінці окремого воїна, пошуку оптимальних моделей поведінки у критичних ситуаціях. Психологічне консультування за допомогою спеціально організованого процесу спілкування сприяє усвідомленню воїном ситуації, висвітленню її причин, актуалізації додаткових сил і резервів для її подолання.

У процесі бойової підготовки командир підрозділу зобов'язаний створити єдиний комплекс **практичних методів моделювання психологічних факторів (чинників) бою**. Їх складовою є методи психологічних вправ і тренувань, аварійних ситуацій і стресових дій.

Психологічні вправи і тренування є системою багаторазових повторень спеціальних дій і вчинків, що постійно ускладнюються, для формування у воїнів необхідних особистих якостей і зміцнення психологічної надійності колективу.

Вони включають:

- вправи і тренування на спеціальних тренажерах, імітаторах, навчальних постах;
- комп'ютерні ігри;
- вправи з подолання спеціальних смуг перешкод, інженерних загороджень, завалів, водних рубежів тощо;
- спеціальні спортивні ігри і змагання;

– психологічні вправи для розвитку пізнавальних, емоційних і вольових якостей;

– соціально-психологічні тренування, рольові ігри, практикуми щодо згуртування бойових груп, формування їх психологічної сумісності і злагодженості.

Метод аварійних ситуацій – це сукупність прийомів і засобів, що моделюють діяльність підрозділу й окремого військового фахівця у складних умовах (відмови технічних пристроїв і озброєння, несправності засобів зв'язку та електроживлення, аварії і передумови до аварій тощо).

Моделювання аварії здійснюється за допомогою технічних і фізичних пристроїв, а також апаратурою імітаційного моделювання. Це дозволяє уявити будь-яку реальну ситуацію і визначити оптимальні способи дій у ній окремих воїнів і всього особового складу підрозділу.

Одним із простих видів моделювання аварійної ситуації є створення, імітація різних перешкод (несправність особистої зброї, приладу наведення, короткого замикання в електросистемі тощо).

Метод аварійних ситуацій може бути реалізований за допомогою алгоритмів, що складаються на основі інструкцій, вказівок, аналізу помилкових дій та інженерно-психологічних рекомендацій. У короткій і наочній формах вони повинні містити логіку необхідних заходів та оптимальних прийомів для усунення відмови, помилки, несправності або будь-якої непередбачуваної ситуації. Алгоритми легше запам'ятовуються у процесі психологічної підготовки особового складу, а потім швидко відновлюються в пам'яті за необхідності діяти у складній обстановці. Алгоритм складається із двох основних частин. Першу – характерні аварійні ситуації або типи несправностей (відмов) – називають визначальним алгоритмом. Друга частина (вирішуваний алгоритм) – це окремі шляхи усунення несправності або відповідні дії,

спрямовані на ліквідацію аварійної ситуації. Під час вивчення алгоритмів командир підрозділу повинен зосередити увагу підлеглих на розвитку рухових (моторних) і розумових навичок, від яких залежить швидкість та якість виконання окремих операцій алгоритму, що вирішується, а також правильність вибору дій відповідної ключової точки логічної схеми.

Засвоєння алгоритмів і формування на їх основі професійно-бойових якостей воїнів сприяють підвищенню психологічної надійності військового колективу. Для цього необхідно домагатися від воїнів повних і добре осмислених знань, що виключають як недооцінення можливих ситуацій, так і перебільшення їх небезпеки. Для створення позитивного емоційного фону діяльності військовослужбовців необхідно формувати у них активність, що виключає відчуття невпевненості і страху.

Людина, що потрапила в аварійну ситуацію, без відповідної підготовки діє або імпульсивно, або орієнтується на прямі показники і приладову інформацію. А психологічно підготовлений воїн підсвідомо сприймає не лише прямі показники, а й непрямі ознаки. Він може в умовах неповної або спотвореної інформації швидко прийняти рішення і діяти правильно. У цьому полягає перевага психологічно надійної людини перед автоматикою, яка в аварійному режимі видає єдине, іноді неправильне, рішення, оскільки інформація, що надходить до неї, може бути спотворена.

Формами* психологічної підготовки особового складу до бойових дій (виконання завдань за призначенням) є:

– *психологічна просвіта* – систематичне та організоване поширення серед військовослужбовців психологічної інформації для формування у них розуміння закономірностей функціонування людської психіки і

поведінки людей в екстремальних умовах бойової обстановки, знання шляхів і способів управління можливостями власної психіки та надання психологічної допомоги іншим військовослужбовцям;

– **заняття з предметів бойової підготовки**, орієнтованих на розвиток необхідних психологічних якостей та станів;

– **спеціальні форми**: психотренінги, прийоми психологічної саморегуляції тощо.

*Форми психологічної підготовки – установлений зразок, сукупність прийомів і засобів проведення психологічної підготовки.

В основі способів психологічної підготовки лежать принципи внесення до процесу бойової підготовки елементів напруження й раптовості, небезпеки й ризику, притаманних реальній бойовій обстановці, і багаторазове тренування особового складу у виконанні прийомів та дій у цих умовах.

У той самий час для формування відповідних якостей психічних процесів, особливо уваги, пам'яті й мислення, необхідно до усіх занять, тренувань та навчання вносити елементи активності й творчості, що сприяють розвитку в особового складу кмітливості, спритності, самостійності, ініціативності, а також збільшувати питому вагу практичних дій на бойовій техніці, на тренажерах, макетах тощо з одночасним вирішенням розумових завдань у різноманітних умовах обстановки.

Для формування у воїнів психологічної готовності до війни важливе значення має створення у них чіткого уявлення картини сучасного бою і виховання впевненості у зброї та засобах захисту, що є на озброєнні військ.

Велике значення для психологічної підготовки

особового складу має використання існуючих і розроблення нових комплексів вправ щодо формування емоційно-вольової стійкості (обкат особового складу танками, легководолазна підготовка та водіння танків під водою, стрибки у воду, подолання вогневих смуг, тренування для відпрацювання способів захисту від запальних речовин тощо) і застосування різноманітних тренажерів для вироблення професійних якостей уваги, пам'яті, мислення.

Напруженість у процесі бойової підготовки досягається збільшенням фізичних та нервово-психічних навантажень шляхом створення обстановки з наявністю різноманітних труднощів і позбавлень:

- інтенсивністю світлових та звукових подразників, характерних для бою;

- відсутністю достатньої інформації та часу;

- проведенням робіт і виконанням функціональних обов'язків у складних погодних та кліматичних умовах місцевого театру воєнних дій (дощ, сніг, заметіль, піщані бурі, спека, холод, низький атмосферний тиск тощо);

- тривалою активною діяльністю у засобах захисту;

- безперервністю денних та нічних дій;

- проведенням занять і стрільб у нічних умовах;

- постійною протидією супротивника;

- наявністю «втрата» у живій силі та техніці;

- наочністю зовнішньої картини бойової дійсності (втрати, руйнування, пожежі тощо);

- необхідністю тривалого і частого подолання характерних для театру воєнних дій перешкод, загороджень, зон заражень та осередків пожеж;

- тривалим виконанням обов'язків в умовах ізоляції від колективу, у складних умовах обстановки, за наявності елементів небезпеки тощо.

Раптовість під час проведення занять та навчань

забезпечується засобами імітації, які застосовуються несподівано й на незначній віддалі від особового складу, а також:

- створенням «несправностей» і «виходом із ладу» зброї, бойової техніки, номерів розрахунків, членів екіпажів тощо;

- швидкою зміною ввідних та обстановки, які вимагають від воїнів негайних та активних дій;

- прихованою підготовкою та несподіваним застосуванням різноманітних перешкод і загороджень у моменти активних дій особового складу;

- активними заповзяними діями супротивника;

- несподіваним проведенням бойових тривог;

- проведенням занять і навчань на незнайомій місцевості тощо.

Включення в процес бойової підготовки елементів небезпеки та ризику досягається:

- подоланням різноманітних складних перешкод в умовах безпосередньої фізичної небезпеки;

- рухом в атаку за розривами снарядів та мін;

- киданням бойових гранат в атаці на ходу, без зупинки;

- рухом в атаку на лижах шляхом буксирування особового складу за танками;

- стрибками в воду в повному спорядженні і форсуванням водних перешкод самостійно та на підручних засобах;

- переміщенням під водою як із використанням ізолювального протигазу, так і без нього;

- подоланням заболочених ділянок місцевості та водних перешкод по льоду;

- водінням танків під водою та зануренням під воду для інженерних робіт;

- стрільбою штатним снарядом та проведенням

стрілб у нічний час;

- активним захистом від запальних засобів;
- проведенням робіт та облаштуванням позицій в умовах реального зараження місцевості навчальними рецептурами імітаційних засобів чи дегазацією зараженої зброї та бойової техніки;
- десантуванням і спішуванням із транспортних та бойових засобів на ходу;
- обкатом танками і пересуванням десантом на танках;
- установленням та розмінуванням мінно-вибухових загороджень із бойовими запальниками;
- лазінням по скелястих стінах значної крутизни та по ділянках із негативними кутами.

Створення за заняттях і навчаннях обстановки напруженості, раптовості, небезпеки і ризику не є самоціллю. Підвищуючи гостроту реакції воїнів, вона необхідно привчати їх активно діяти в умовах підвищених психічних навантажень і тим самим набувати необхідного досвіду вольових дій у подоланні труднощів та негативних психічних станів, формувати в них комплекс таких вольових якостей, як самовладання, стійкість, рішучість, сміливість, мужність, які за умов цілеспрямованої діяльності стають одним із джерел героїзму.

Упровадження у навчальну обстановку різноманітних труднощів і небезпечних ситуацій повинно здійснюватися стосовно конкретних умов театру воєнних дій та нарощуватися поступово з набуванням особовим складом досвіду й емоційно-вольових навичок у приглушенні страху.

Створення під час бойової підготовки обстановки **активності й творчості досягається** засобами, що спонукають особовий склад до розумової праці та

самостійності:

- постановленням перед тими, хто навчається, питань причинно-наслідкового характеру, що дозволяють творчо використовувати свої знання та проникати в сутність матеріалу, який вивчають, а також розвивають здатність робити самостійні висновки;

- збільшенням обсягу практичних дій тих, хто навчається, щодо вирішення ввідних різноманітних завдань розумового або рухливого характеру з внесенням елементів змагання;

- виконанням нормативів в умовах, наближених до бойової дійсності;

- виконанням функціональних обов'язків і самостійних завдань у складній обстановці, що швидко змінюється;

- вмільм визначенням супротивника;

- постійним контролем за діями особового складу і докладним розбором наявних позитивних сторін і недоліків у їх діяльності.

Уявлення про картину сучасного бою в особового складу складається на тактичних навчаннях, на заняттях і тренуваннях щодо вивчення сучасних видів зброї та способів захисту від неї, у результаті словесного опису бойових дій, перегляду спеціальних кінофільмів та діафільмів, плакатів, малюнків, а також читання художньої літератури на військову тематику.

Однак копіювання однієї зовнішньої картини бою не забезпечує створення психологічної обстановки, наближеної до бойової. Наближувати умови навчання до бойових означає передусім створювати на навчаннях і заняттях обстановку, змушуючи тих, хто навчається, виконувати увесь той обсяг заходів і дій, які вони повинні будуть робити на війні.

Виховання впевненості у зброї та в надійності індивідуальних засобів захисту досягається:

– демонстрацією зброї, бойової техніки, засобів захисту та їх можливостей;

– високою якістю занять щодо вивчення зброї, бойової техніки, засобів захисту та гарним знанням їх особовим складом;

– проведенням стрільб, водінь та інших заходів з добре пристріляною, вивіреною зброєю та полагодженою бойовою технікою, а тренувань щодо захисту від зброї масового ураження супротивника – у полагоджених і перевірених засобах захисту;

– початком виконання стрільб, водінь і дій щодо захисту від зброї масового ураження з особистого показу керівником занять (командиром) чи найбільш підготовленими сержантами і солдатами;

– систематичними тренуваннями у нормативних діях при зброї (бойовій техніці) та в тривалому перебуванні в засобах захисту в умовах цілеспрямованої діяльності.

Крім того, впевненість у надійності індивідуальних засобів захисту з великою ефективністю формується в результаті проходження через камеру (намет) технічної перевірки протигазів і виконання функціональних обов'язків у засобах захисту на місцевості, зараженій рецептурами навчальних імітаційних засобів, а також показу відповідних навчальних кінофільмів.

6.4 Фактори, що визначають виникнення психологічних травм

Під час підготовки військовослужбовців до бойових дій необхідно враховувати ті труднощі, що мають місце у сучасному бою. Ці труднощі, які можна назвати **психотравмувальними факторами бою**, створюються спеціально противником для досягнення в ньому перемоги. Їх усвідомлення, урахування та вміле застосування, як свідчить досвід колишніх війн і сучасних воєнних конфліктів, забезпечують успіх як окремих бойових дій, так і всієї воєнної кампанії.

Психотравмувальні фактори бойових дій умовно поділяють на дві групи.

Перша група – фактори, що безпосередньо емоційно впливають на особистість військовослужбовця. До цієї групи належать такі: небезпека (загроза життю, полон); раптовість (неочікуваність); новизна (нестандартність); невизначеність; відповідальність за прийняте рішення і його виконання; негативні емоційні реакції військових фахівців, що взаємодіють між собою (за вертикаллю та за горизонталлю влади, прояв боязні, нервозність, невпевненість у діях, нечіткість команд і доповідей); монотонія (функціональний стан людини, що виникає при одноманітній роботі); групова ізоляція (вимушена самотність при виконанні бойових завдань); клаустрофобія (боязнь замкненого простору); агорафобія (боязнь відкритого простору, прагнення сховатися від звукового і візуального бойового впливу); дискомфорт (відсутність елементарних нормальних умов для задоволення повсякденних духовних і фізичних потреб військовослужбовців, постійний інформаційно-психологічний вплив на них супротивника); кров, важкі поранення або крики поранених, смерть бойових

товаришів, руйнування укриттів, будівель або бойової техніки, шум, гуркіт тощо.

Друга група – фактори, що опосередковано емоційно впливають на особистість військовослужбовця і залежать від його професійних можливостей. До цієї групи належать такі фактори: дефіцит часу та інформації (суперечливість інформації); збільшення темпу дій; надзвичайна інтелектуальна складність прийняття рішень; надлишок інформації; суміщення декількох видів діяльності водночас (афферентні операції – сприйняття інформації; логічні – пов’язані з переробленням інформації, оцінюванням обстановки і прийняття рішення; ефферентні – пов’язані з реалізацією прийнятого рішення); ступінь злагодження дій військових фахівців; високий рівень психофізичної втоми; небувале ускладнення управління підрозділами; участь у насильстві тощо.

Окрім розглянутих факторів, можна виділити ще декілька, які за своєю суттю більше відносять до соціально-психологічних, факторів групової діяльності і виражаються у процесі взаємодії між військовослужбовцями, що складають один екіпаж (розрахунок). До них належить так званий емоційний ефект групи. Відзначено, що іноді в умовах крайньої небезпеки між усіма членами екіпажу виникає зайва нервозність, конфлікти, тобто порушується природний для даної ситуації порядок взаємодії між членами екіпажу (розрахунку). Це може виражатися у криках, у нав’язливих порадах командирові (або іншому члену екіпажу) з боку інших військовослужбовців. Як правило, такий ефект не покращує результативності бойової діяльності.

Крім того, може виникнути так званий професійний ефект групи. Він виражається в тому, що хто-небудь із членів екіпажу (розрахунку) повністю або частково виключається із взаємодії під час вирішення бойового

завдання внаслідок надмірних психологічних навантажень, сильного страху, одержання психологічної травми. У цьому разі людина може перебувати у ступорному стані (заціпенінні) або виконувати зовсім не ті дії, які потрібні в даній ситуації, і тим самим порушити узгодженість діяльності всього екіпажу (розрахунку). Тому у процесі психологічної підготовки військовослужбовці, особливо командири підрозділів, повинні навчатися способів виведення з таких станів.

У процесі психологічної підготовки, крім розглянутих вище факторів, необхідно моделювати й інші, які за своєю суттю належать до фізико-хімічних факторів середовища, але чинять істотний вплив насамперед на емоційний стан військовослужбовців. До них відносять:

1 Фізичні фактори: а) метеорологічні (температура і вологість повітря); б) радіаційні (наявність радіаційного зараження); в) баричні (тиск); г) механічні (шум, вібрація тощо).

2 Хімічні фактори: а) зміна компонентів повітря (кисневе голодування або навпаки перенасичення киснем); б) зміна газового складу повітря (задимленість, наявність отруйних речовин тощо); в) механічні домішки (наявність у повітрі високої концентрації пилу тощо).

Інверсія часу сну і неспання, різке обмеження часу на відпочинок і відновлення сил, нерегулярне і мізерне харчування – все це обумовлює негативний вплив фактора фізичної і психічної втоми і неприємних фізичних відчуттів на діяльність воїнів. Цьому багато в чому сприяє і відсутність нормальних умов для життя і бойової діяльності, які доводиться переживати воїнам у бойових умовах.

Важливу роль у бойовій обстановці відіграють і негативні емоційні реакції взаємодіючих фахівців – старших начальників, рівноправних за званням і посадою,

та підлеглих. Цей фактор впливає як на начальників, так і на інших воїнів, на командирів підрозділів, і призводить до зниження якості бойової роботи.

Для того щоб психологічно підготувати військовослужбовця до бою, необхідно насамперед завчасно готувати його психіку до впливу зазначених факторів. Це означає, що саме такі фактори повинні моделюватися у процесі психологічної підготовки. При цьому військовослужбовець повинен не просто звикнути до впливу даних факторів, а свідомо вчитися виконувати бойові завдання за умов їх впливу. Успішність вирішення даного питання багато в чому залежить від правильної організації психологічної підготовки.

Для того щоб виявити весь комплекс впливів сучасного бою, що діють на психіку воїнів, необхідно розуміти загальну **психологічну модель бою**.

Виходячи із загальноприйнятих, широких визначень, психологічна модель бою є уявним образом (аналогом), своєрідною картою психологічних процесів і явищ, що мають місце в реальному бою.

Психологічна модель бойових дій показує: що вона є стимулом бойової активності воїнів; визначає чинники, що впливають на бойову поведінку; показує зміни в психіці учасника бою, що відбуваються під впливом стресогенних факторів; психологічні явища повинні піддаватися корекції в бойовій обстановці для досягнення ефективності бойових дій.

Модель дозволяє системно впливати на бойову активність воїнів шляхом дії, як на їх внутрішні психологічні можливості, так і їх соціальне, бойове і екологоергономічне середовище при організації психологічної підготовки особового складу.

Представлена психологічна модель бойових дій дозволяє виділити **дві групи факторів (чинників), що впливають на бойову діяльність військ:** зовнішні і внутрішні.

Зовнішні фактори (чинники) можна поділити на соціальні, бойові та екологоергономічні. Соціальні чинники вирішальні за дією на воїнів у бойовій обстановці, оскільки є основою для формування широких соціальних мотивів їх поведінки і міцних бойових установок.

До **внутрішніх факторів (чинників)** бойової активності воїнів відносять фізіологічні та психологічні чинники бойової поведінки. Воїн – не сліпе знаряддя у руках зовнішніх обставин бою і природних інстинктів. Його поведінка у вирішальному ступені визначається спрямованістю особистості, особливостями характеру, інтелекту, волі, емоцій, здібностей. Важливе значення в регуляції бойової активності військовослужбовців мають віра, заботони, чутки, символи-цінності, способи регуляції психічних станів (ритуали, обряди тощо). Без розуміння цього неможливо пояснити, звідки беруться самопожертвування, виправданий ризик, взаємовиручка в тих ситуаціях, де здавалося б повинен превалювати інстинкт самозбереження.

Саме переважаючі мотиви, рівень бойового досвіду визначають поведінку воїна в обстановці дії «вторинних» психологічних чинників бою: небезпеки, раптовості, несподіванки, новизни бойових подій, дефіциту часу й інформації, втрати бойових товаришів, дискомфорту, участі в насильстві тощо.

Соціальні, бойові, фізіологічні та психологічні чинники бойової поведінки воїнів діють у різний час із різною силою, в різних комбінаціях. Небезпечна для життя обстановка буде по-різному сприйматися воїнами, вони по-різному розуміють цілі війни, неоднаково ставляться до

супротивника, до товаришів по службі, командирів, які беруть участь у різних видах бою, солдати відрізняються бойовим досвідом, типом нервової системи тощо.

Військові керівники всіх рівнів, психологи повинні передбачати специфіку впливу чинників бою на поведінку воїнів і прагнути додати їм позитивного, мобілізуючого характеру.

У процесі психологічної підготовки особового складу підрозділу керівник занять (інструктор) повинен імітувати різні бойові ситуації для вдосконалення бойової діяльності. Чим ближче до реальності наближаються імітовані умови бою, тим ближче за своєю психологічною структурою навчально-бойова діяльність наближається до бойової. У військовослужбовця, який здійснює навчально-бойову діяльність, мотиви, цілі, дії, операції повинні бути якомога більш подібними до тих, які потрібні для успішного вирішення реальних бойових завдань і можуть виникнути в реальному бою. За емоційним забарвленням навчально-бойова діяльність також повинна бути подібною до бойової.

Імітація бойових ситуацій, умов бою – це створення моделі бойового середовища. Але її створення не є самоціллю, оскільки головним завданням психологічного моделювання у процесі психологічної підготовки особового складу виступає якраз відтворення моделі самої бойової діяльності, а не зовнішня картина бою.

Наближення умов навчання до умов реальної бойової діяльності – це одна з найважливіших передумов успішного формування психологічної готовності воїнів до бою.

За засобами моделювання психологічних факторів (чинників) бою виділяють такі прийоми моделювання:

1 Словесно-знакові. При цьому моделюванні вплив на військовослужбовців здійснюється через іншу сигнальну систему за допомогою слів, знаків, інформативних жестів. Це може бути розповідь або пояснення про майбутній бій, можливості одержати травму, поранення тощо.

2 Наочні. При цьому моделюванні вплив здійснюється шляхом показу різних предметів, наприклад, після впливу на них стрілецької та інших видів зброї.

3 Комп'ютерні. Вплив на військовослужбовців здійснюється шляхом моделювання факторів (чинників) бою в ході вирішення завдань та комп'ютерних ігор під час роботи на ЕОМ.

4 Тренажерні. Вплив здійснюється шляхом моделювання факторів (чинників) бою з використанням технічних засобів, що сприяють виробленню у воїнів тих або інших навичок і умінь.

5 Імітаційні. Вплив на військовослужбовців здійснюється з використанням засобів імітації зовнішніх ознак бойової обстановки.

6 Бойові. Вплив здійснюється шляхом моделювання факторів (чинників) бою з використанням бойової техніки, озброєння і підручних засобів, що застосовуються для організації і ведення бойових дій.

Під час організації процесу психологічної підготовки командирів підрозділу, керівнику заняття (інструктору) необхідно керуватися такими правилами:

- вносити елементи, що ускладнюють діяльність, лише після освоєння військовослужбовцями порядку виконання дій у нормальних умовах;

- прийоми, засоби моделювання психологічних факторів (чинників) бою повинні відповідати змісту дій, навчальним елементам, що відпрацьовуються за відповідною темою;

– моделювати навчально-бойові ситуації (завдання) необхідно у випадковому порядку, раптово, несподівано для військовослужбовців, щоб не було звикання до послідовності моделювання, шаблонності дій, бажано постійно комплексно змінювати і поєднувати модельовані фактори (чинники) бойової обстановки;

– найчастіше необхідно моделювати ті фактори (чинники) бою, ймовірність дії яких для військових фахівців відповідної спеціальності вища;

– під час моделювання психологічних факторів (чинників) бою рівень психічного навантаження повинен дозволяти більшості особового складу одержати позитивний результат у подоланні напруженості і досягненні успіху. Таке дозування навантажень сприятиме формуванню у військовослужбовців віри в себе, стимулювати їх бажання одержати складніше завдання;

– якщо військовослужбовець не впорався з бойовою ситуацією, йому на наступному тренуванні потрібно запропонувати більш простіше завдання за такими змодельованими факторами (чинниками), які виявилися причиною ускладнення.

Для того щоб оцінити, досягли чи ні військовослужбовці необхідного рівня підготовленості, що дозволяє здійснювати перехід до наступного етапу психологічної підготовки, потрібно провести контрольні заходи, виходячи з положення, згідно з яким будь-які якості людини проявляються в її діяльності, що здійснюється в умовах, які вимагають використання даних якостей. Не поставивши військовослужбовця в умови, в яких йому необхідно використовувати ті або інші якості, не можна достовірно визначити їх наявність.

Етапи проходження процесу психологічної підготовки особового складу мають свої особливості як у

різних родах військ, так і при підготовці різних військових фахівців.

На **першому етапі** переважно використовуються демонстраційні методи, що знижують нестачу інформації про умови реального бою і дають загальне орієнтування в засвоєваних діях.

На **другому етапі** починають інтенсивно застосовуватися умовно-ситуативні методи, спрямовані на формування орієнтовної основи професійних дій окремого воїна і підрозділу загалом. Завершенням другого етапу необхідно вважати освоєння професійних дій, чітке їх виконання в нормальних умовах, тобто без моделювання різних перешкод.

Третій етап припускає поєднання умовно-ситуативних методів із використанням імітації вторинних факторів (чинників) бою. Таке поєднання дозволяє підвищити стійкість до зовнішніх впливів і сформуванню впевненість військовослужбовців у своїх силах. Завершенням третього етапу психологічної підготовки потрібно вважати досягнення військовослужбовцями такого рівня оволодіння військовою діяльністю, за якого її хід не порушується в результаті імітації різних впливів вторинних факторів (чинників) бою.

Четвертий етап – актуалізація мотивів бойової діяльності за допомогою внесення елементів небезпеки до навчально-бойової діяльності практичними методами «реальних» ситуацій. Даний етап підготовки може починатися і до завершення третього етапу, але обов'язково після другого етапу, після чіткого засвоєння дій у нормальних умовах. Основного розвитку цей етап повинен набути після завершення третього етапу психологічної підготовки. Завершенням четвертого етапу психологічної підготовки необхідно вважати формування у військовослужбовців готовності до бойової діяльності.

Психологічна підготовка організовується з **обов'язковим урахуванням:**

- основних завдань, що покладені на військову частину, підрозділ;

- наявного ступеня колективної та індивідуальної професійної, фізичної та психологічної підготовки військовослужбовців;

- тематики, загальної мети та завдань навчання (тренування);

- необхідності суворого дотримання заходів безпеки під час проведення занять, збереження життя і здоров'я особового складу.

Так, під час **вогневої підготовки** основні заходи спрямовуються на створення різних за складністю умов, перешкод, відпрацювання вправ у різних погодних умовах, терміну доби і року. Проводиться стрільба з різних видів зброї з різними комбінаціями цілей, зі створенням перешкод і загороджень на шляху стрільби, з підвищенням швидкості руху як стрільця, так і мішеней.

Під час **технічної підготовки** основним завданням є оволодіння різними типами машин, зменшення часу їх підготовки і ремонту, зменшення водобоязні та вміння долати перешкоди під «вогнем» і «вибухами».

Заняття з **фізичної підготовки** повинні передбачати марш-кидки і багатоборство, додання вогневих смуг із вибуховими ефектами, додання «тропи розвідника» (штурмових смуг) відразу після кросу, пересування сильно пересіченою місцевістю, внесення до тренувань завдань гірської підготовки, боксу і рукопашного бою.

Для **спеціальної підготовки** важливими є елементи імітації, навчання на незнайомій місцевості з умовною втратою зв'язку, в умовах дії отруйних речовин, проведення збору особового складу у різний час доби, виконання завдань скороченим складом із збільшенням

психічного навантаження, метання бойових гранат, долання водних перешкод зі зброєю у складі відділень (груп, екіпажів, розрахунків).

Під час розташування на місці основними питаннями психологічної підготовки, що підлягають вивченню, є питання організації психологічної підготовки в загальній системі бойової підготовки та повсякденної діяльності, ознайомлення особового складу з факторами негативного впливу на психіку військовослужбовця в особливих умовах військово-професійної діяльності (бойових дій), опанування посадовими особами методами керівництва та організації психологічної підготовки особового складу.

Під час пересування підрозділів в основному відпрацьовуються питання організації психологічної підготовки особового складу методами аварійних ситуацій, стресового впливу, виконання завдань у складі неповних відділень (розрахунків, екіпажів), практичні вправи саморегуляції та аутотренінгу а також дії та поведінка військовослужбовця у разі захоплення у полон (заручники), організація психологічної підготовки особового складу до виконання завдань у складі групи (відділення) у відриві від основних сил в умовах обмеження матеріальних запасів, порушення режиму діяльності і відпочинку.

Під час занять з ведення наступального (оборонного) бою змістом основних питань психологічної підготовки є закономірності психічних проявів та їх вплив на поведінку військовослужбовця у бою, бойовий стрес і його основні характеристики, шляхи та способи підтримки психологічної стійкості й бойової активності особового складу в ході бойових дій.

При цьому супутніми завданнями занять із бойової підготовки в інтересах психологічної підготовки є:

- формування у військовослужбовців стійкої системи світогляду, розуміння внутрішньої та зовнішньої політики держави, свідомого відношення до призначення, мети та завдань Збройних сил України;

- постійний аналіз морально-психологічної обстановки, підготовка пропозицій і забезпечення виконання рішень щодо підтримання психологічної стійкості особового складу бригади (полку) і зниження психогенних втрат;

- розвиток в особового складу високих моральних якостей, звичок до дотримання норм загальнолюдської моралі, чесності, гуманізму, колективізму, товариства та взаємодопомоги, довіри до командирів і начальників, дисциплінованості, прагнення до удосконалення військової майстерності;

- виховання в офіцерів відповідальності за організацію бою, стійкого управління підрозділами під час ведення бойових дій; розвиток у них високих вольових якостей;

- проведення заходів психологічного супроводу особового складу під час ведення бойових дій;

- сприяння підвищенню бойової активності та бойового напруження військовослужбовців у ході виконання бойових завдань;

- організація психологічної допомоги військовослужбовцям та психологічної реабілітації у воєнний час;

- вивчення та коригування соціально-психологічного клімату, згуртування військовослужбовців взводу, утвердження культури поведінки у взаємовідносинах між військовослужбовцями;

– вивчення індивідуальних якостей та психологічних особливостей військовослужбовців для запобігання правопорушень, усіх проявів неадекватної поведінки;

– надання методичної допомоги сержантському та старшинському складу з питань методичного керівництва наданням психологічної допомоги підлеглим.

6.5 Характер бойових психологічних травм. Профілактика та терапія бойових психологічних травм

У зв'язку з чим виникає необхідність здійснення психологічної реабілітації воїнів? По-перше, у воїнів, які впродовж певного часу перебувають під впливом бойових стрес-факторів, виникає елементарна стомлюваність, що знижує ефективність їх бойової діяльності.

Стомлюваність — це відчуття слабості, безсилля, в'ялості, дискомфорту, що супроводжуються негативними емоційними станами, втратою інтересу та мотивації до бойової діяльності.

Стомлюваність негативно впливає на всі психічні та психофізіологічні процеси воїна, наприклад, знижується увага, порушується пам'ять, мислення, можуть виникати ілюзії, конфліктні ситуації з товаришами по службі тощо. Коли ця стомлюваність не компенсується відпочинком, вона має може акумулюватися і досягти критичних рівнів. У дослідженнях німецького вченого Е. Динтера встановлено, що перебування особового складу безпосередньо на передньому краї бойових дій більше ніж 30–40 діб стає непродуктивним. Це пов'язано з тим, що після досягнення максимуму морально-психологічних можливостей, який настає через 20–25 діб, відбувається їх швидкий спад, обумовлений виснаженням духовних і фізичних сил. По-друге, у воїнів можуть виникати бойові

психологічні травми, під якими розуміють психологічні розлади, порушення і захворювання, що призводять до часткової або й повної втрати їх бойової здатності у результаті впливу факторів бойової обстановки, що травмують психіку воїна, та умов військової служби під час ведення бойових дій, а також після їх закінчення. У зв'язку з цим необхідно докладно знати передумови та причини виникнення бойових психологічних травм, форми їх вияву, наслідки та прийоми, способи та форми надання кваліфікованої допомоги.

Виникненню бойових психологічних травм сприяють:

а) психічні перевантаження воїнів у бойовій обстановці:

- постійна реальна загроза життю;
- жорстка відповідальність за виконання бойового завдання;

- недостатність і невизначеність інформації, що надходить;

- дефіцит часу під час ухвалення рішення;

- невідповідність рівня військово-професійної підготовленості особистості воїна до реальних умов бойової діяльності;

- психічна невідготовленість воїна до дій у бойових умовах;

- кумулятивний, індуційований варіант перебігу реакцій у групах людей, наприклад, миттєве поширення паніки серед воїнів;

- повна або часткова ізоляція воїнів від основних сил тощо;

б) бойові фізіологічні перевантаження:

- фізичне виснаження у результаті перенапруження та порушення режиму харчування;

- порушення режиму сну;

в) умови бойової діяльності:

- виконання розпорядку дня і дисциплінарних вимог;
- організація побуту, забезпечення потреб і запитів воїнів;
- незвичні умови служби та бойових дій (клімат, погода, місцевість тощо);
- переживання особистого характеру (хвороба і смерть близьких, службові негаразди, фінансові проблеми тощо).

Знання цих причин практично визначає основні напрями роботи з психологічної реабілітації воїнів.

Можна навести таку психологічну класифікацію розладів їх психіки у бойових умовах:

1 Розлади психіки, основною ознакою яких є фобія – патологічний страх. Характерні симптоми: серцебиття, холодний піт, сухість у роті, тремтіння кінцівок, мимовільне виділення сечі та калу, параліч кінцівок, заїкання, німота.

Можна виділити три основні клінічні форми страху:

- рухова – проявляється у неконтрольованих діях і рухах, наприклад, втеча від небезпеки;
- ригідна – проявляється в пасивності, недостатності миміки, байдужості, перебуванні у ступорі тощо;
- прихована – проявляється у «гарячковій пасивності», безглуздій активності, що призводять до зриву виконання бойового завдання. У штабах така форма активності паралізує результативну роботу, породжує протилежні накази, розпорядження тощо.

Колективною формою страху є паніка – стан масового страху перед реальною або уявною небезпекою, яка наростає у процесі взаємної індукції, що блокує здатність воїнів реально оцінювати обстановку,

мобілізацію вольових ресурсів та організацію спільних цілеспрямованих дій.

2 Бойовий шок і бойова стомлюваність. Бойовий шок має три стадії: перша розвивається упродовж кількох годин (дів) і характеризується почуттям тривоги, що поступово зростає, страхом і погіршенням настрою; друга – гостра стадія – продовжується від кількох днів до кількох тижнів, проявляється розвитком психосоматичних порушень невротичного характеру; третя – хронічна стадія – характеризується тривалою психічною декомпенсацією, змінами особистості. Під бойовою стомлюваністю розуміють психічні розлади, що виникають у воїнів через кілька тижнів бойових дій, середньої інтенсивності.

За тяжкістю можна класифікувати такі бойові психологічні травми:

– легкого ступеня – проявляються в надмірній дратівливості та замкненості, втраті апетиту, головних болях, швидкій стомлюваності;

– середнього ступеня – характеризуються легкими істеричними реакціями, агресивністю, тимчасовою втратою пам'яті, депресією, підвищеною чутливістю до шуму, сильним страхом, втратою почуття реальності дій, що відбуваються;

– тяжкого ступеня – характеризуються порушеннями слуху, зору, координації рухів і психоруховими розладами від безглузвих вчинків до розвитку ступору.

Основні напрями профілактики бойових психологічних травм.

1 Навчання командирів, а через них і всіх військовослужбовців основ психології та практичних навичок і вмій своєчасного розпізнавання психічних розладів із використанням найпростіших методик оцінювання бойового стресу, опрацювання навичок самоконтролю і спостереження за оточуючими.

2 Роз'яснення воїнам природи стресових ситуацій та переконання їх у персональній відповідальності за власний психічний стан, опанування найпростішими прийомами релаксації, медитації тощо. Таку роботу необхідно здійснювати безпосередньо перед боєм і в періоди затишшя.

3 Оптимальне забезпечення воїнів усім необхідним, формування у них упевненості у власних силах, турбота про харчування й відпочинок, надання своєчасної психологічної та психіатричної допомоги.

4 Своєчасне розпізнання осіб із бойовими психологічними травмами, надання їм оперативної психологічної допомоги та евакуація їх у тил.

Психологічне забезпечення відновного періоду передбачає:

- психологічне інформування особового складу про можливі психічні наслідки бойової діяльності та шляхи їх подолання;

- діагностику психічного стану військовослужбовців, що становлять групу ризику (воїни, які виконували найважчі та стресогенні завдання, раніше одержували бойові психологічні травми, мають складне становище в родині, допускали істотні помилки у виконанні бойових завдань, перебувають в ізоляції в підрозділі; воїни-жінки, воїни старшого віку тощо);

- психологічне консультування військовослужбовців із питань, що виникають через переживання у відновному періоді;

- психологічну й соціально-психологічну підтримку воїнів, які переживають труднощі відновного періоду;

- використання спеціалізованих психологічних методів, спрямованих на прискорення відновних процесів у воїнів (психофізіологічний тренінг, тренінг саморегуляції, групи інтенсивного спілкування та ін.).

Форми психологічної реабілітації залежать від психічного і психофізіологічного стану військовослужбовця. Коли останній усвідомлює свої психологічні труднощі та стан, який він переживає, щодо нього застосовуються психопрофілактичні методи, які виражаються у психологічному інформуванні, психологічній і соціально-психологічній підтримці воїна та членів його родини, використанні спеціалізованих психологічних методів, що прискорять відновлення, а за необхідності – супроводжуються здійсненням превентивної психодіагностики.

У разі виникнення у воїна певних відхилень від нормального розвитку процесів відновлення з ним проводять психокорекційну роботу, а при появі стійких психічних розладів надають психотерапевтичну допомогу. Ці дві форми психологічної допомоги можуть здійснюватись у військовій частині психологом у взаємодії з медичним персоналом цієї самої частини. У цих випадках суб'єктом відновного періоду залишається особистість воїна.

У разі одержання тяжких бойових психологічних травм психологічна реабілітація організовується спеціалістами. Вона може надаватися в традиційному вигляді й бути частиною медично-психологічної реабілітації та провадитися з воїнами, що лікуються у зв'язку з пораненнями, контузіями, травмами, опіками, опроміненням, психічними розладами. Вона може доповнюватися професійною та соціальною реабілітацією.

У нетрадиційному варіанті психологічна реабілітація – це специфічний вид психологічної допомоги, що надається воїнам, які переживають або гострі реакції на актуальний стрес, або загострення відстрочених негативних психічних наслідків, відстрочених реакцій та розладів, що зумовлені раніше пережитим, як правило,

психотравмувальним стресом. Безперечно, що й у другому варіанті психолог співпрацює з військовими або цивільними лікарями, а воїн під час психологічної реабілітації звільняється від виконання службових обов'язків і перебуває або у стаціонарі медичного підрозділу, або у реабілітаційному відділенні військового шпиталю.

У другому варіанті психологічна реабілітація є центральною ланкою реабілітаційного процесу і доповнюється медичною реабілітацією або лише певною медичною допомогою. За наявності відповідних умов у медичному підрозділі військової частини здійснюється неспецифічна психологічна реабілітація, яка може початися і закінчитися в умовах військової частини або бути першим етапом наступної, спеціалізованої психологічної реабілітації в умовах військового шпиталю. Неспецифічність або специфічність психологічної реабілітації визначається глибиною і тяжкістю бойових психологічних травм воїна і ступенем спеціалізації способів психологічного впливу, що необхідні для вирішення проблем психологічної реабілітації.

Здійснюючи психологічну реабілітацію після завершення бойових дій, обов'язково необхідно враховувати такі фактори:

– ступінь активності військової частини, підрозділу і конкретного воїна в бойових діях (чим більше та активніше діяли військовослужбовці в зоні бойових дій, тим оперативнішою, масштабнішою і повноціннішою повинна бути психологічна допомога; ступінь активності визначається за характером і кількістю бойових дій, в яких брали участь військовослужбовці, за рівнем їх бойової інтенсивності та значущості для виконання більш масштабних бойових завдань);

– кількість бойових втрат у військовій частині, а також характер і причини поранень, контузій, травм, опіків, доз опромінення та інших форм фізичного впливу на здоров'я воїна. Під час надання психологічної допомоги у відновний період щодо кожного воїна враховуються:

- а) ситуація, за якою було ушкоджено здоров'я;
- б) ступінь впливу на нього випадків смерті товаришів (особливо близьких по службі та життєдіяльності);
- в) характер його ставлення до явищ, що визначені в пунктах а) і б);
- г) особливості ставлення до цього командування;
- г) нагороди та заохочення, що тією чи іншою мірою пов'язані з цим явищем;
- д) характер відбиття даних явищ у свідомості товаришів по службі тощо;

– час виходу військової частини, підрозділу, військовослужбовця із зони бойових дій (чим раніше та оперативніше буде надано психологічну допомогу учасникам бойових дій, тим меншою буде ймовірність виникнення згодом психологічних проблем, зумовлених бойовим стресом);

– особливості соціально-психологічного клімату і міжособистісних взаємовідносин у військовій частині, підрозділі, характер взаємовідносин конкретного військово службовця з оточенням;

– особливості та умови діяльності військової частини, підрозділу, воїна після виходу з бойової обстановки (нормальна і добре продумана організація життєдіяльності військової частини, підрозділу, конкретного воїна сприятиме психічному здоров'ю всього особового складу і зменшуватиме необхідність психологічної допомоги та реабілітації);

– особистісні переживання конкретного воїна, що може бути пов'язано з фізичним знищенням солдат

супротивника, загибеллю товаришів по службі, веденням бойових дій в оточенні супротивника, перебуванням у полоні, здійсненням протиправних вчинків;

– урахування соціальних, етнічних, релігійних, родинних та інших обставин, що мають істотний вплив на процес психологічної реабілітації кожного конкретного військовослужбовця.

Отже, існує досить чітка система надання психологічної допомоги та реабілітації військовослужбовців, що мають певні проблеми з психічним здоров'ям або одержали істотні бойові психологічні травми.

Таким чином, здійснений аналіз надання психологічної допомоги та психологічної реабілітації свідчить про те, що існує певний алгоритм цієї роботи, є спеціалізовані прийоми, способи та форми надання такої допомоги, які можуть широко використовуватися у Збройних силах України для підтримання бойової готовності військових підрозділів та частин, зменшення бойових психологічних травм і підвищення ефективності надання своєчасної психологічної допомоги та психологічної реабілітації.

6.6 Управління психологічною підготовкою військового колективу й особи

Психологічно офіцер впливає на колектив та особу різними прийомами і засобами, які об'єднують методи. З точки зору групового та індивідуального сприйняття, осмислення і закріплення в логічній пам'яті важливе значення мають вербальні (словесні, мовні) методи:

- переконання;
- навіювання;

– психологічна консультація.

Їх головне призначення в тому, щоб викликати потрібні зміни в психіці воїна та всього колективу, і на цій основі сформувані стійкі звички поведінки.

Вербальними методами може успішно користуватися офіцер, який добре володіє словом, письмовою та усною мовою, може грамотно складати бойові накази і віддавати усні розпорядження, переконувати і вимагати, повчати і надавати психологічну допомогу тим, хто її потребує.

Переконання є цілісною системою словесно-предметних впливів на свідомість воїна і загальну думку колективу, що забезпечує добровільне сприйняття наказів офіцера і перетворення їх на мотиви поведінки воїнів.

Це передовий метод психологічної підготовки воїнів, оскільки формує у них творчу свідомість і управляє їх практичною і бойовою діяльністю.

Відомо, армія будується на принципах централізму, єдиноначальності та субординації, та це не означає, що можна сформувані ідеологічну стійкість і психологічну надійність одним наказом, змусити за командою глибоко осмислити вимоги військових статутів. Потрібна велика роз'яснювальна робота, і в ній успіху досягає офіцер, який уміє гнучко й ефективно користуватися різними прийомами і засобами переконливого впливу на колектив та особу, знає закономірності пізнавальних процесів.

Низький рівень культури окремих воїнів вимагає від офіцера найбільш активних засобів і прийомів впливу на духовний світ підлеглих.

Потрібно викладати ідеї і політику держави в тісному зв'язку з реальними справами військового колективу, щоб кожен воїн осягнув дійсність через призму уявлень, почуттів і переконань. Тут хотілося б звернути увагу на те, що сприйняття інформації має двоступеневий характер.

На першому ступені воїн самостійно завдяки своєму

кругозору і понятійному апарату досліджує, усвідомлює та запам'ятовує інформацію. На другому ступені він може довіритись авторитетній думці і сприйняти інформацію як психологічну установку.

Отже, з деяких найбільш важливих питань офіцер може орієнтуватися на авторитетних воїнів, лідерів колективу, які потім забезпечать колективне розуміння викладеного.

Особовий склад повинен добре знати, що під впливом стресу з'являються фізіологічні і психологічні явища, а саме симптом страху. До перших відносять: серцебиття, прискорений пульс, сухість у роті, холодний піт, тремтіння кінцівок, переживання, біль у кишечнику. До других: погіршення пізнавальних процесів, ослаблення волі. Завдання офіцера – переконати підлеглого в тому, що фізіологічні зрушення (симптом страху) – це природні процеси організму, дати існуючі рекомендації з попередження негативних емоцій.

Вміння переконувати – мистецтво. Ним володіє той офіцер, який має глибокі знання у сфері психології особистості та колективу, розуміє, як відбиваються у свідомості кожного воїна групова оцінка і колективна думка.

Солдат повинен знати істинні мотиви подвигу: яка сила може зробити воїна героєм. Звісно, насамперед це любов до Батьківщини, крім того, помста за друзів, побоювання за осуд, мета отримати нагороди, бойовий азарт, страх перед покаранням за невиконання наказу.

Метод переконання не можна замінити так званими нотаціями, коли офіцер не доводить якість положення, а декларує його, стверджуючи те, що воїн давно знає, а тому нецікаво слухати.

Умови для ефективного переконання:

1) особисте переконання офіцера та любов до своєї

справи;

- 2) наукова підготовленість і різносторонність знань;
- 3) урахування індивідуальних особливостей особи та психології колективу;
- 4) вміння установити контакт, викликати довіру;
- 5) свіжість думки та ясність викладу;
- 6) реалізм і правдивість;
- 7) чесність і оптимізм;
- 8) вміння доводити, пояснювати, не погоджуватися;
- 9) вміння використовувати факти і приклади;
- 10) витримка, терпіння і викладацький такт;
- 11) емоційна чуттєвість.

Переконання залежить від вміння використовувати різноманітні прийоми привертання уваги. До них відносять:

- зміну гучності голосу і тону мови;
- періодичні звертання та запитання;
- відповідні жести та рухи;
- вміння тримати паузу та інше.

Важливий момент у роботі щодо переконання підлеглого – відволікання його від негативних мотивів діяльності і формування корисних якостей.

Отже, для переконання воїна офіцеру необхідно:

- 1) проявляти доброзичливість і підвищене терпіння;
- 2) послідовно і методично доводити істину;
- 3) бути уважним до слів підлеглого;
- 4) надавати психологічну підтримку нерішучому воїну;
- 5) виробляти самостійність і критичність мислення;
- 6) відволікати підлеглого від егоїстичних рис;
- 7) створювати емоційно гальмівне напруження;
- 8) формувати позитивні стимули та установки.

Навіювання – система психологічного впливу на колектив та особу, розрахована на некритичне сприйняття

переданої інформації з метою викликати необхідні установки, орієнтації, дії.

Навіювання, на відміну від переконання, звернене не до логіки і розуму, а до підсвідомості, почуття воїнів, готовності сприйняти слова і дії офіцера як потрібне, як наказ, що не підлягає оскарженню.

Воно тісно пов'язане з переконанням, але не потребує доведення. Між обома методами не існує межі. Логіка переконання має не лише інформаційне значення, а й переконливу силу, викликаючи те чи інше емоційне переживання.

Навіювання – закономірне психічне явище, що ґрунтується на особливій властивості психіки – навіюваності, якою володіють усі люди, хоча і не однаковою мірою. Навіювання з'являються одразу після встановлення взаємного контакту між людьми і здійснюються за допомогою слів і поглядів, рухів і вчинків людей.

Навіювальний вплив може виходити не лише від окремої людини чи групи людей, а й від комплексу соціально-психологічних факторів (загальноприйнятих ідей, звичаїв, традицій, символів і т. д.).

Дослідження показують, що за допомогою навіювання у багатьох людей можна викликати різні емоційні реакції – від коротких часових хвилювань до тривалих станів. Це відбувається тому, що у процесі життя людина зв'язує досить повторювані слова з дією певних подразників, які викликають ті чи інші емоції.

Метод навіювання широко використовується в різних сферах людської діяльності: у медицині, спорті, педагогіці, мистецтві, пропаганді. За його допомогою знімається втома, переключається увага, покращується пам'ять, зміцнюється воля, підвищується працездатність людини.

Навіювання активно використовується в

психологічній підготовці особового складу до виконання складних завдань. До легконавіюваних належать люди із загостреним сприйняттям оточуючих, зі слабкою нервовою системою.

До середньонавіюваних можна віднести людей із недостатньо розвиненим образним мисленням, увагою, зі слабкою емоційністю.

До важконавіюваних належать ті, хто володіє сильною нервовою системою, критичним розумом або, навпаки, не вміють концентрувати увагу на одній думці і страждають психологічними порушеннями.

Метод навіювання може забезпечити безпомилкову роботу воїнів як легконавіюваних, так і важконавіюваних, але за відповідних умов. Їх психологічна надійність – величина непостійна і визначається індивідуальними біоритмами.

Мета навіювання, яка, до речі, співвідноситься з переконанням і роз'ясненням, – активізувати приховані резерви людської психіки, сформувати установки правильної поведінки і соціально-моральної поведінки. Словесне навіювання може бути:

- 1) мотивованим;
- 2) керованим;
- 3) негативним.

Мотивоване навіювання. Воно спирається на авторитет офіцера, який віддає наказ, розпорядження. Використовуючи цей вид словесного навіювання, командир впливає на солдатів опосередковано, через авторитетних сержантів і воїнів взводу.

Кероване навіювання. Воно порівнюється з емоційно-вольовим впливом у вигляді рішучої вимоги чи наказу. Кожна вимога повинна бути чіткою, зрозумілою і однозначною. Підкреслимо таку закономірність: кероване навіювання найбільш ефективно, коли офіцер раптово для

підлеглих подає команду. В такому разі воїни не встигають її обдумати, але завдяки звичці підкорятися діють автоматично.

Негативне навіювання. У психологічній підготовці воно ґрунтується на цікавості людини, постійному намаганні задовольняти дослідницький інстинкт і застосовується нечасто.

Більш сильним варіантом є гіпноз. За допомогою гіпнозу лікують дефекти мови, алкоголізм, наркоманію, усувають пригнічувальні стани, страх. Тому гіпноз може бути використаний для психологічної підготовки деяких воїнів.

У деяких країнах Заходу, особливо в США, останніми роками широко розробляється так звана психологічна зброя, яка повинна ушкоджувати центральну нервову систему людини, маніпулювати його свідомістю і поведінкою.

Як спосіб штучного управління поведінкою людини застосовується електронне маніпулювання мозком за допомогою ультразвуку та мікрохвильового випромінювання. Створюються цілі програми людської поведінки з використанням комп'ютерної техніки разом із гіпнозом і засобами впливу на психіку.

Таким чином, чуйне ставлення з боку офіцера, його вміння і бажання побачити проблему очима воїна, використання елементів переконання і навіювання для закріплення установки на виконання прийнятого рішення забезпечують психологічну консультацію і допомогу воїну.

Свідома й активна діяльність у процесі різноманітних тренувань, дотримання статутного порядку, подолання труднощів військової служби – все це ефективно розвиває емоційно-вольову сферу колективу, формує установки і звички дисциплінованої поведінки військовослужбовців.

У мирний час навчати воїна того, що необхідно на війні, втрачає свою гостроту, реалізується частково, не охоплює всього процесу бойової і гуманітарної підготовки. Офіцер часто підготовляє солдата як спеціаліста, що вміє стріляти, водити танк, працювати за пультом, але, на жаль, не завжди може розвинути у нього відвагу, сміливість, стійкість та інші військові якості.

На навчаннях вирішуються тактичні завдання і групові вправи, але знову-таки не завжди проводиться психологічна підготовка військовослужбовців, не оцінюються морально-бойові якості.

Ці недоліки можна усунути за допомогою єдиної системи практичних методів психологічної підготовки.

Практичні методи психологічної підготовки:

- 1) психологічні вправи і тренування;
- 2) метод аварійних ситуацій;
- 3) метод стресових дій.

Психологічні вправи і тренування

Психологічні вправи і тренування – це система багаторазових і таких, що ускладнюються, повторень спеціальних дій і вчинків із метою формування у воїнів необхідних особистих якостей, підвищення психологічної надійності колективу.

Вони передбачають:

- вправи і тренування на спеціальних тренажерах, імітаторах, навчальних постах;
- комп'ютерні ігри;
- вправи з подолання спеціальних смуг перешкод, загорож, завалів, водних рубежів;
- спеціальні спортивні ігри і змагання;
- психологічні вправи для розвитку пізнавальних, емоційних і вольових якостей;
- соціально-психологічні тренування, рольові ігри,

практикуми зі згуртування бойової групи, формування психологічної сумісності і злагодженості.

Ці вправи і тренування дають можливість розвивати потрібні психологічні якості в комплексі з навчанням бойової майстерності, придбанням професійних здібностей, навичок і звичок, які звільняють воїна від додаткових роздумів під час виконання тих чи інших операцій і дозволяють йому сконцентрувати увагу на найголовнішій ділянці діяльності.

Вправи і тренування дозволяють удосконалювати у військовослужбовців особливі якості особистості – схильність до ризику і вміння застосовувати рішення в неординарній ситуації.

Метод аварійних ситуацій – система прийомів і засобів, що моделює діяльність військового колективу і військового спеціаліста в складних умовах (відмови технічних засобів і озброєння, несправності засобів зв'язку та електроживлення, аварії тощо).

Моделювання аварії здійснюється за допомогою технічних та інших засобів. Це дозволяє уявити реальну ситуацію і визначити оптимальні способи дій у ній окремих спеціалістів та військових колективів.

Одним із найпростіших видів моделювання аварійної ситуації є створення різноманітних перешкод (введення несправності зброї, приладу наведення і т. п.).

Воїн, який перебуває в аварійній ситуації без відповідної підготовки, діє або імпульсивно, або орієнтується на прямі показники та світлову інформацію. Психологічно підготовлений оператор підсвідомо сприймає не лише прямі показники, а й інші ознаки. Він може в умовах неповної або неправильної інформації швидко вибрати рішення і діяти правильно.

У цьому, власне, і полягає перевага психологічно

підготовленої людини перед автоматикою, яка в аварійному режимі дає єдине, іноді неправильне, рішення, оскільки інформація, що надходить до неї, може бути спотвореною.

Метод стресових чинників

Це комплекс прийомів і засобів, за допомогою яких, офіцер створює у воїнів емоційну і фізичну надійність різного ступеня для формування сильної волі.

Емоційне напруження (або стрес) має два ступені:

- легкий;
- сильний.

Стрес по-різному сприймається кожною людиною. Один воїн, збуджуючись, підвищує результати діяльності, інший – навпаки, знижує показники навіть при незначному хвилюванні.

Іноді стрес викликає позитивні емоції.

Стрес у бойових умовах є сильнодіючим негативним фактором, що знижує бойову активність воїнів.

Метод стресових впливів передбачає формування у воїні вольових якостей в умовах постійного зростання напруження.

Типові дії воїна в стресовій ситуації:

- імпульсивне виконання однієї дії замість іншої;
- помилкові дії в результаті хвилювання або неправильного рішення;
- помилкова дія під час правильного рішення;
- невиконання окремих дій, пропуски сигналів, команд.

Для попередження цих реакцій у воїна виробляються чіткі виконавчі функції.

Тобто метод стресової взаємодії є сильним фактором підвищення психологічної надійності військового

колективу в тому разі, якщо офіцер дотримується основних умов:

- знає рівень підготовки кожного воїна, вміло організовує спеціальні заняття;
- створює емоційне напруження, поступово підвищуючи рівень стресових ситуацій;
- використовує різноманітні прийоми та елементи стресових ситуацій, які можуть трапитися в сучасному бою.

Звідси бачимо, що для успішного виконання завдань у бою воїну необхідно володіти цілим комплексом соціально-психологічних і психолого-фізіологічних якостей, високою відповідальністю за доручену справу, дисциплінованістю, зібраністю, стійкістю до стресу, високою сприятливістю органів чуттів, точністю і швидкістю реакції, стійкістю координації рухів і дій.

Таким чином, для того щоб добитися перемоги в сучасному бою, воїн повинен не лише досконало знати і майстерно володіти зброєю, бути фізично розвиненим і загартованим, а й бути готовим протистояти сильному впливу бойової обстановки на його психіку, іншими словами, він повинен уміти керувати своїми почуттями, мати міцну психологічну стійкість, бути готовим до будь-яких випробувань, що можуть трапитися в бою.

Усі ці якості майбутні командири підрозділів повинні формувати і розвивати в собі й у підлеглих у ході навчально-виховного процесу в мирний час, в ході підготовки воїнів до захисту Вітчизни.

6.7 Управління соціально-психологічним кліматом військового колективу

Соціально-психологічний клімат – це стан колективу, що характеризується рівнем соціального сприйняття і мірою задоволеності його членів різними сторонами спілкування і взаємодії.

Соціально-психологічний клімат залежить від:

- особистості керівника;
- компетентності виконавців;
- сумісності під час виконання колективної роботи.

Щоб управляти соціально-психологічним кліматом, необхідно всебічно вивчити колективну думку і настрої, конфліктні ситуації і взаємовідносини, дисципліну і традиції.

Суспільна думка військового колективу – це сукупність ціннісних міркувань особового складу, у яких виявляється загальне або переважне ставлення членів колективу до різних подій і явищ у житті суспільства.

У суспільній думці чітко виявляються:

- рівень ідейної зрілості колективу;
- його спрямованість;
- цілеспрямованість.

Вплив суспільної думки на поведінку військовослужбовців

Суспільна думка – сильний важіль виховання особистості. Ефективність суспільної думки пояснюється такими властивостями:

1) поєднанням переконання і психологічного примусу, тому що в ньому сконцентровано виражаються розум, воля і почуття маси людей. Міркування та оцінювання суспільної думки викликають у людини

потребу свідомої самооцінки, породжують прагнення до самовдосконалення;

2) оперативністю реакції на події, систематичністю, гласністю і невідворотністю оцінювання вчинків особистості з боку найближчого соціального оточення;

3) здатністю ряду колективних міркувань перетворюватися в ціннісні стандарти і впливати не лише на свідомість, а й підсвідому сферу людської психіки;

4) значною залежністю від психологічних установок суспільства.

Функції суспільної думки досить різноманітні:

- ціннісна;
- пізнавальна;
- регулювальна;
- об'єднувальна (функція зімкнення);
- виховна;
- пропонувальна (примусова);
- консультативна (обговорення законопроектів);
- формувальна;
- спонукальна;
- інформативна.

Алгоритм і умови формування суспільної думки:

- потреба колективу в ідеї (актуальність ідеї);
- висування ідеї (гласність);
- тлумачення ідеї (багаторазовість повторення);
- формулювання ідеї (пізнання джерел і шляхів – руху ідеї, правдивість);
- повторення формулювання ідеї;
- закріплення змісту формулювання;
- ціннісний стереотип.

Причини розбіжності думок у колективі:

- 1) розбіжність інтересів членів колективу;
- 2) конфліктні взаємовідносини в колективі;
- 3) наявність негативно спрямованих груп;

4) інертність та інфантильність членів колективу.

Формування колективної думки відбувається стихійно або під цілеспрямованим впливом командирів.

Існує два основних підходи у формуванні колективної думки:

а) у першому випадку командир підрозділу пропонує воїнам основну ідею майбутньої колективної думки, роз'яснює її, аргументує і переконує їх у необхідності зайняти ту чи іншу позицію. У разі боротьби з помилковими нездоровими думками організовується колективна дискусія для того, щоб воїни самі прийшли до доцільного колективного рішення;

б) другий спосіб формування колективної думки з конкретного питання полягає в тому, що командир дає підлеглим можливість широко розглянути поставлену проблему (на зборах, у дискусії, на заняттях), щоб корисні думки і пропозиції окремих воїнів привертати увагу всіх, закріплювалися в колективній пам'яті і збагачувалися думкою інших. Спрямована колективна дискусія особливо ефективна, коли потрібно докорінно перебудувати думку, змінити вже сформовану позицію.

У своєму зародженні і розвитку колективна думка проходить такі етапи:

I етап – члени колективу самостійно дізнаються про подію і оцінюють її, кожний на своєму рівні (етап індивідуальної свідомості);

II етап – члени колективу обмінюються своїми думками і формуються групові думки, можуть виникати протиборчі групи;

III етап – одна з групових точок зору стає домінуючою й у подальшому виступає як загальна (ціннісний стереотип).

Процес управління суспільною думкою передбачає такі напрями, як:

1) постійна робота з активом, спрямована на зміцнення його впливу на воїнів;

2) знання конкретних носіїв негативних настроїв у колективі та аргументована полеміка з ними;

3) розкриття справжньої особи помилкових авторитетів і послідовне усунення недоліків, боротьба з проявами соціальної несправедливості, що дає підґрунтя для пересудів;

4) своєчасна реакція на утворення мікрогруп, з'ясування їх спрямованості, неофіційних лідерів;

5) урахування суспільної оцінки діяльності офіцерів, активу і причин її зміни.

Установлено, що колективна думка відбиває погляди більшості при гласному обговоренні питання. Експерименти показують, що у процесі формування колективної думки відбувається консолідація індивідуальних думок у групі. Це проявляється в тому, що коефіцієнт згоди зростає після обговорення питання в групах, які досягли високого рівня розвитку. Якщо в групах низького рівня згуртованості коефіцієнт згоди обговорення теми досягає лише 80 %, то в групах із високим рівнем розвитку цей коефіцієнт наближається до 100 %.

Управління колективною думкою досягається при дотриманні таких умов, як:

1) постійний і надійний зв'язок з особовим складом;

2) регулярне інформування про поточні події;

3) попередня робота з підготовки колективу до певного впливу суспільної думки;

4) розвиток гласності і культури дискусій;

5) вмілий вибір найбільш доцільних форм впливу на свідомість і почуття воїнів – збори, преса, групові й індивідуальні бесіди;

6) доведення до особового складу правдивої

інформації, хто і як проходить службу, виконує свої обов'язки, ставиться до товаришів і командирів;

7) доведення до колективу його власної думки з найбільш важливих питань служби і побуту, його значущості для зміцнення дисципліни і підвищення боєготовності;

8) забезпечення педагогічного такту і чуйності в роботі з військовослужбовцями;

9) підтримання статутних взаємовідносин і активна боротьба з відхиленнями від норм загальнолюдської моралі.

Методи вивчення колективної думки:

- анкетування (відкритого або закритого типу);
- соціологічне опитування;
- спостереження;
- індивідуальні бесіди.

Здорова колективна думка – сильний важіль виховання особистості. Сила такої думки полягає в тому, що вона виходить одночасно від усього колективу. Впливає колективна думка безупинно і повсюдно: у навчальному класі, у варті, казармі, в полі.

Таким чином, вивчення і формування колективної думки – не самоціль, а засіб стабілізації військових колективів, один зі способів згуртування людей на принципах соціальної справедливості, гуманізму і моральності, загальногромадянської згоди.

Настрій колективу (групи воїнів) – це спільне переживання тих або інших подій, фактів громадського життя, а також подібного емоційного стану, що опанували на деякий час усім колективом або його частиною і впливає на його життя і діяльність.

Колективні настрої:

- особливо заразливі;
- динамічні (можуть швидко змінюватися за силою і

за змістом);

– мають велику імпульсивну силу (швидко переростають у дії).

Вони активізують або стримують військову діяльність.

Настрої можуть бути позитивними (стенічні, оптимістичні) і негативними (астенічні, песимістичні).

Позитивні настрої містять у собі такі емоції і почуття, як задоволеність, бадьорість, наснагу, оптимізм, радість, почуття професійної гордості, почуття прекрасного, почуття любові до Батьківщини, щастя, бойовий порив та ін.

Негативний настрої містить у собі незадоволеність, невпевненість, песимізм, зневіру, нудьгу, депресію, розпач, дратівливість, гнів, страх, злість, паніку та ін.

Насамперед негативні настрої виникають у результаті небезпечних ситуацій, гіперстресів і потрясінь. Отже, негативні настрої є свого роду сигналом тривоги, різкого дискомфорту ситуації, сильного стресового впливу, поганих взаємовідносин і низького рівня згуртованості колективу.

Колективний настрої складається з групових та індивідуальних емоційних станів. Тому офіцеру бажано знати, у якій групі і хто конкретно є джерелом гарного або поганого настрою, так звані лідери-оптимісти і лідери-песимісти. Це можна визначити, використовуючи метод анкетування або опитування (інтерв'ю). Крім того, необхідно виявити і знати воїнів, які найбільш чутливі до змін групових настроїв, яскраво і рельєфно відбивають їх у поведінці та діях.

Найчастіше негативний настрої виникає в результаті небезпечних ситуацій, потрясінь.

Аналіз колективного настрою офіцер може провести методом спостереження за реакціями, висловленнями,

емоційними проявами воїнів. Однак цей метод складний і невизначений, тому що військовослужбовець, намагаючись охарактеризувати своє самопочуття, як правило, погоджує його або зі своїми потребами і моральними цінностями, або з думкою товаришів по службі. Крім того, зовнішній вигляд воїна не завжди відбиває дійсний його настрій.

Для більш конкретного і більш наочного оцінювання колективного настрою офіцер може використовувати методіку емоційно-символічної аналогії, основою якої є специфічні зв'язки кольору, словесних символів з емоційними станами людини.

Трапляються керівники, які одержують задоволення від власного крику і можливості тримати підлеглих під страхом. Вони вважають, що надана їм влада звільняє їх від культури усного мовлення й емоцій.

Офіцеру-керівнику потрібно вчитися володіти своїми емоціями, знати як прийоми усунення особистого роздратування, так і способи, за допомогою яких він може підняти настрій колективу. Особистий приклад бадьорості й оптимізму швидко передається підлеглим, активізує ратну працю. І навпаки, якщо командир виявляє нервозність, обурюється діями підлеглих, то колектив піддається поганому настрою і погіршуються результати служби.

Управління колективним настроєм воїнів у підрозділі:

1) з'ясування причин поганого настрою та їх усунення або нейтралізація;

2) утворення за допомогою лідерів-оптимістів (воїнів, які мають почуття гумору, а також чуйні й особисто чарівні) так званої групи гарного настрою (здорового ядра, активу) для забезпечення емоційного комфорту в колективі;

3) індивідуальний вплив на воїнів, які мають негативні почуття (з'ясувавши, що їх спричинило);

4) організація побуту і цікавого дозвілля воїнів;

5) використання емоційних можливостей, військових ритуалів, радіо і телебачення, гарної музики і т. ін.;

6) головний засіб впливу – особистий приклад, оптимізм, бадьорість, упевненість дій і поведінки, самовладання і витримка командира.

Традиція колективу – це сталі в колективі чітко визначені дії і взаємовідносини, дотримання яких стало колективною потребою. Традиції як норми і правила життя та поведінки воїнів мають вигляд соціально-психологічних регуляторів і передаються з покоління в покоління.

Розрізняють довгострокові і короточасні традиції.

Довгострокові традиції передаються від командира до командира, без особливих змін (традиційні, наприклад, методи переконання, ритуали урочистих зборів, військові ритуали).

Короточасні традиції динамічні, легко змінюються, хоча їхнє ядро при цьому може залишатися без змін, відбувається накопичення нових форм і прийомів.

Основні методи вивчення традицій колективу: спостереження, опитування, бесіди, анкетування.

У процесі служби між військовослужбовцями формуються певні стосунки. Однак відсутність досвіду міжособистісного спілкування, недостатні знання звичаїв і традицій на перших порах можуть призвести до міжособистісних конфліктів.

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) означає протиборство між людьми, які захищають свої інтереси, відстоюють свої погляди і звички поведінки, доводять свою правоту, намагаються самоствердитися в колективі.

Конфлікти у військових колективах мають службовий і неслужбовий характер.

Службовий конфлікт – це конфлікт між начальником і підлеглим, підлеглим і начальником, між військовослужбовцями однакових звань і посад.

Неслужбові конфлікти стосуються різних сторін діяльності колективу. Це в основному міжособистісні конфлікти, в яких насамперед проявляються невміння воїнів взаємодіяти і спілкуватися один з одним, недоліки характеру і низька соціально-психологічна культура.

З урахуванням кількості воїнів, які беруть участь у конфлікті, можна розрізнити:

- парні конфлікти (в яких діють дві особи);
- групові (що охоплюють декілька воїнів);
- міжгрупові;
- спільні конфлікти (охоплюють майже весь колектив).

Висновки до розділу 6

Основною метою психологічної підготовки є формування в особового складу емоційно-вольової стійкості та психологічної готовності до бою (виконання завдань за призначенням).

Навчальний матеріал розділу складається з питань: психологічної підготовки військовослужбовців, напрямків психологічної підготовки, прийомів та методів психологічної підготовки. Крім того, розкривається характер психологічних травм, їх профілактика. Важливим у розділі є навчальний матеріал, що стосується управління психічною підготовкою військового колективу та особи, управління соціально-психологічним кліматом військового колективу.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Психологічна підготовка, психічні якості, принципи психологічної підготовки, цільова психологічна підготовка, засоби та способи психологічної підготовки, методи психологічної підготовки, психотравмувальні фактори, психологічні травми, управління психологічною підготовкою особи (колективу), традиції колективу.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Зміст військово-педагогічного процесу підготовки особового складу.
- 2 Мета психологічної підготовки.
- 3 Сфери впливу на особистість засобами психологічної підготовки.
- 4 Сутність психологічної готовності військовослужбовців.
- 5 Зміст цільової психологічної підготовки.
- 6 Методи психологічної підготовки.
- 7 Сутність психотравмувальних факторів.
- 8 Фактори, що впливають на бойову діяльність військовослужбовців.
- 9 Засоби та способи психологічної підготовки.
- 10 Характер бойових психологічних травм, їх профілактика.
- 11 Вербальні методи впливу на колектив та особу.

РОЗДІЛ 7

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

7.1 Морально-психологічна підготовка особового складу в період безпосередньої загрози агресії

Психічний стан військовослужбовця – це сукупність ознак його психологічної діяльності, що характеризують стан особистості у певний момент. До психічних станів особистості військовослужбовця відносять прояви почуттів (настрій, афект, ейфорія, тривога, фрустрація тощо), уваги (зосередженість, неуважність, розсіяність), волі (рішучість, розгубленість, зібраність, екстрене прийняття рішення в умовах бойових дій тощо), мислення (сумніви, впевненість), уяви (марення, мрії) тощо.

У будь-якому психічному стані командиру підрозділу можна виділити три загальних виміри: мотиваційно-спонукальний (є визначальним), емоційно-оцінний і активаційно-енергетичний.

Психічні стани особового складу підрозділу (групи) характеризуються певними ознаками, які не притаманні взагалі або притаманні меншою мірою станам індивіда: масовидність; яскраво виражений соціальний характер, «зараження» (здатність до швидкого поширення), «ефект групи» (збільшення сили і значення станів особового складу), інформативність, тенденція до закріплення тощо. Психічні стани військовослужбовця характеризуються цілісністю, рухливістю і відносною стійкістю,

взаємозв'язком із психологічними процесами і властивостями особистості, індивідуальною своєрідністю і типовістю, різноманіттям і полярністю.

Управління психічними станами військовослужбовців – це спосіб позавольового управління їх поведінкою з метою адаптації до оточення. Позитивним у цьому процесі є економія часу і сил на свідому регуляцію поведінки людини. Негативним є стереотипність реакцій, що виникають усупереч свідомому вибору військовослужбовця у разі здійснення ним нової або розвивальної діяльності.

Під час ведення бойових дій військовослужбовець перебуває у стані, що передбачає постійне відчуття випадковості смерті або можливості її настання, можливості одержання травм і каліцтва. Усе це підриває віру в сенс життя. Військовослужбовець перебуває у постійному суцільному стані між його власним почуттям самозбереження і вірою у прищепленні переконання про необхідність виконання бойового завдання.

Але дивним є те, що практично більшість військовослужбовців боїться не того, що трапляється під час ведення бойових дій, а того, що може трапитися. Таке нагнітання страху викликає почуття постійного нервового збудження, що наростає з кожною хвилиною. Таким чином, фактично кожен **військовослужбовець страждає від боротьби, що відбувається у його душі, між страхом загинути або бути покаліченим і його власним поняттям про виконання військового обов'язку.** Проте нічого не можна зробити з нав'язливим почуттям тривоги, яка володіє ним, тому що вектор страху спрямований на те гіпотетичне, що може *трапитися*, а не на те, що *відбувається в реальності*, і всі системи організму функціонують безконтрольно. Це цілком закономірний процес, вихід з якого здійснюється лише одним способом –

зі стану тривоги і страху у стан психічного та фізичного виснаження.

Екстремальні стани військовослужбовців – це узагальнення багатьох функціональних станів людини, що характеризуються порушенням адекватності фізіологічних, психічних та поведінкових реакцій при дії різноманітних екстремальних факторів як у мирний, так і в воєнний час.

Реакції організму військовослужбовця на екстремальні ситуації можуть бути двох типів: адекватні форми реакції і реакції тривоги. Ознакою визначення типів реакції є її спрямованість.

Основним змістом адекватних форм відповіді є специфічні реакції організму військовослужбовця, які спрямовані на усунення або подолання екстремальних факторів і на вирішення поставлених функціональних (поведінкових) завдань. Особливістю такої відповіді на поведінковому рівні є усвідомлений, цілеспрямований характер службової діяльності. Це передбачає формування у військовослужбовця певного плану дій, що ґрунтується на аналізі якісних, а іноді й кількісних характеристик екстремальних умов та оцінювання всієї екстремальної ситуації, в яку він потрапив.

Форма відповіді, що пов'язана з реакцією тривоги військовослужбовця, характеризується відносно малим зв'язком зі специфікою екстремального фактора. Вона спрямована передусім на збереження функціонування організму і меншою мірою на збереження структури діяльності військовослужбовця (виконання обов'язків, поставленого завдання, застосування зброї тощо). Свідомий контроль за поведінковими реакціями послаблений, можуть спостерігатися несвідомі поведінкові акти, наприклад паніка.

При адекватній відповіді організму мотивація військовослужбовця, що була до початку впливу

екстремального фактора, залишається майже без змін, у іншому разі спостерігається зниження суб'єктивної важливості цих мотивів і зміна типу мотивації. Реакція тривоги, як правило, з'являється у військовослужбовця у надекстремальних ситуаціях.

При адекватній реакції військовослужбовця на вплив екстремальних факторів відбувається підвищення одних, найбільш важливих для даної ситуації, показників і зниження інших. Наприклад, у військовослужбовця підвищуються пороги чутливості аналізаторів, безпосередньо тих, які не задіюються у діяльності.

Підвищення порогів зазвичай пов'язане зі збереженням концентрації уваги: чим вища концентрація уваги, тим більше зниження чутливості організму військовослужбовця.

При цьому посилення концентрації уваги під впливом дії екстремальних факторів полягає в ігноруванні всіх побічних сигналів, що не стосуються діяльності військовослужбовця.

Специфічні зміни характерні для процесів пам'яті, особливо короткочасної й оперативної. Характерною є вибірковість цих змін. Запам'ятовується лише та інформація, яка є для військовослужбовця значущою, змістовною. Цим фактом виділяється навіть одна із характерних ознак адекватної відповіді. Для нього також характерним є збільшення продуктивності мислення – швидкості пошуку й оцінювання варіантів виходу з екстремальної ситуації. Тут доцільно говорити про гнучкість мислення військовослужбовця і його відмови від шаблонних прийомів виконання завдань.

На поведінковому рівні спостерігаються зміни у структурі діяльності військовослужбовця. Стереотипи, жорстко регламентовані реакції доповнюються діями, що ґрунтуються на ймовірному обліку ситуаційних змін, що

приводить до модифікації алгоритму службової (функціональної) діяльності військовослужбовця. При цьому можливе збільшення кількості помилок, деякі з них робляться свідомо, тобто їх можна кваліфікувати як ті, що спеціально допускаються військовослужбовцем для пошуку непередбачених способів дій.

Адекватна реакція військовослужбовця супроводжується також зростанням ролі волевих якостей особистості, посиленням емоційного компонента, що формує відповідь організму на вплив екстремальних факторів. Відбувається також звуження мотиваційної сфери особистості через виражену перевагу одних мотивів і приглушення інших.

Для військовослужбовця посилюється роль соціально значущих і високих громадянських мотивів. Однак нові мотиви, як правило, при цьому не появляються.

Реакція тривоги військовослужбовця мало пов'язана зі специфікою умов, в яких перебуває особовий склад підрозділу. Вона однотипна для різноманітних ситуацій. Загальна структура відповіді організму військовослужбовця у стані тривоги постійна.

Є три основні форми відповіді організму військовослужбовця в умовах реакції тривоги: низький, середній і крайній ступені.

Психологічний зміст реакції тривоги низького ступеня має багато спільного з добре вивченою орієнтовною реакцією. Він полягає в прагненні військовослужбовця проаналізувати зовнішній подразник і оцінити його значущість. Однак на відміну від орієнтовної реакції реакція тривоги під час дії слабкого екстремального фактора більш стійка, і в ній сильніше виражені психологічні і поведінкові компоненти. Найбільш чіткими є зміни порогів сприйняття. Характерною є зміна уваги, зокрема, її концентрації,

пам'яті, особливо оперативної. На поведінковому рівні порушується виконання професійних навичок і вмій. Це бачить командир підрозділу в уповільненні темпу діяльності (роботи, рухів) військовослужбовців. У цілому, поява реакції тривоги низького ступеня не викликає у військовослужбовця значних емоційних відхилень.

При зростанні екстремальності у військовослужбовця розвивається реакція тривоги середнього ступеня.

Командири підрозділів можуть спостерігати виражене погіршення різноманітних функцій організму військовослужбовця. Значно підвищуються пороги сенсорних систем.

Відзначається звуження об'ємів усіх видів пам'яті, погіршується виконання завдань, що вимагають стійкості і концентрації уваги особового складу. Порушення уваги і пам'яті призводить до збільшення помилок у діяльності. Збільшується їх частота, порушується свідомий контроль військовослужбовця над появою і коригуванням помилок, що приводить до появи комплексних помилок – при стереотипній діяльності вони йдуть одна за одною після появи першої помилки. Це обумовлено зниженням самоконтролю за якістю діяльності, і військовослужбовець вперто повторює одну і ту саму помилкову дію, незважаючи на її явну неправильність. У військовослужбовців істотно знижується структура інтелектуальних операцій, як продуктивних, так і репродуктивних. На поведінковому рівні одним із найбільш істотних ознак є зміна діяльності військовослужбовця. На перший план висуваються мотиви переживання страху, уникнення екстремальної ситуації. Домінуючим стає якийсь один із багатьох мотивів, що визначає діяльність військовослужбовця у звичайних умовах. В особового складу з'являється яскраво виражене емоційне напруження.

Реакції тривоги крайнього ступеня у військовослужбовця можуть проходити в двох формах – пасивній та активній. Однак в обох випадках істотною є виражена втрата свідомого контролю над поведінкою. При пасивній формі в особового складу настає своєрідне заціпеніння, припинення активної діяльності. Робочі рухи у військовослужбовця можуть продовжуватися, але вони втрачають усвідомлений, цілеспрямований характер. Сенсорні сигнали, що надходять, майже не сприймаються військовослужбовцем. Він часто не розуміє зверненої до нього мови. Повністю відсутня будь-яка форма активної протидії екстремальній ситуації, навіть у вигляді спроби уникнення її. Втрачається комунікабельність. Пізніше у військовослужбовця може проявитися часткова або повна амнезія. У пам'яті військовослужбовця можуть фіксуватися незначні, неістотні деталі обстановки, а найбільш важливі деталі випадають із свідомості. У військовослужбовця зникає емоційне забарвлення особистих переживань. Пасивна реакція часто супроводжується втратою вольового контролю. У цьому разі зберігається сприйняття дійсності, може навіть буде знайдено алгоритм правильних дій, однак паралізована воля не дає можливості здійснити їх.

Для активної форми реакції тривоги на поведінковому рівні найбільш характерним є мотив уникнення ситуації, що склалася. Він може реалізуватися як явно (втеча, уникнення), так і набирати форми хаотичної діяльності, яка включає навіть елементи, що необхідні для даної ситуації. Однак організація цієї діяльності характеризується повною відсутністю логіки поведінки. Це подібне на набір окремих, не пов'язаних між собою дій. Елементи цих дій не доводяться до кінця, спостерігаються прості повтори дій або зміна однієї дії протилежно спрямованою. Командиру підрозділу

необхідно знати, що у такому стані військовослужбовець має підвищену навіюваність. Однак можливість адекватного сприйняття команди може і не привести до бажаного результату, а викликати серію хаотичних рухів, протилежних тим, які не траплялися до цього.

При активній формі реакції тривоги у поєднанні з підвищеним навіюванням у військовослужбовця може виникати реакція наслідування. Їх крайньою формою є паніка. У цій ситуації військовослужбовець сміло копіює поведінку більшості особового складу або якої-небудь однієї людини. Оскільки для цієї реакції характерна рухливість людини, поведінка групи обумовлюється найбільш активним індивідом. Саме цим пояснюється заразливість панічної втечі людей, що перебувають у стані активної тривоги, наприклад, із поля бою, місця катастрофи тощо. Найбільш дієвим методом керування особовим складом у цій ситуації є приклад командира підрозділу, який своїми активними діями повинний зупинити паніку (див. нижче).

Реакція тривоги (особливо її крайні форми) супроводжується, як правило, підвищенням психічної, зокрема емоційної напруженості, яка за певних умов переходить у стрес. Таким чином, екстремальність ситуації призводить до розвитку у військовослужбовця різноманітних психічних станів, динаміка яких має такий вигляд: **адекватна форма відповіді – реакція тривоги – психічна або емоційна напруженість – стрес – дистрес.**

Вивчення різноманітних симптомів показало, що психічний і фізичний стан окремих військовослужбовців у ході ведення бойових дій в умовах підвищеного ризику для життя може бути надзвичайно пригніченим.

Психологічні стани

Стан тривоги. Загальне почуття тривоги, що відчуває військовослужбовець у ході підготовки і ведення бойових дій, характеризується втомою і напруженням всього організму. Такий стан не зникає навіть після сну або відпочинку і призводить до того, що людина не може ні на чому зосередитися. Військовослужбовець, якому вдалося заснути, часто прокидається від страху, від жахів нічних кошмарів, пов'язаних із тим, що він випробував у ході ведення бойових дій. Деяких починають переслідувати думки про смерть, страх, що вони не впораються із виконанням бойового завдання, що товариші побачать їх страх. Якщо таке почуття зберігається достатньо довго, розвивається стан фобії, тобто почуття стійкого страху, який із чим-небудь асоціюється. Загальне почуття тривоги може перейти в істерію.

Почуття тривоги часто виявляється в різноманітних соматичних неврозах, таких як синдром зусилля (хвороблива фізіологічна реакція на необхідність вчинити якусь дію).

Нерідко це супроводжується хеканням, слабкістю, нечіткістю зору, запамороченням, порушенням реакцій опорно-рухового апарату, втратою свідомості.

Іншим видом реакції на почуття тривоги є емоційна гіпернапруженість, що викликає стрімке підвищення кров'яного тиску з усіма супутніми хворобливими проявами (слабкість, пітливість, напруженість і т. п.). Може з'явитися прискорене серцебиття. Надалі часто починають виявлятися такі фізичні недуги, як розлад органів травлення, болі у спині й у поперековій ділянці.

Випадки бойової втоми. Військовослужбовці, які страждають від простої втоми, дуже виснажені фізично і психічно, їх біологічні системи відмовляються працювати після певного періоду гіперактивності, коли фізичні

можливості перебувають у такому стані, що дозволяє справитися з небезпекою. Фізичне виснаження організму призводить до порушення розумової діяльності. Людина не усвідомлює, що її голова працює усе гірше.

У стані бойової втоми військовослужбовець відчуває утруднення, а іноді і не може рухатися взагалі. Починає проявлятися тенденція до самотності, військовослужбовці стають занадто дратівливими. Вони втрачають інтерес до спілкування зі своїми товаришами по підрозділу, намагаються уникнути будь-яких видів діяльності, пов'язаних із витратою навіть незначних фізичних зусиль. Такі військовослужбовці схильні до емоційних криз, істерії або до приступів надзвичайно сильного страху або жаху. Все це може супроводжуватися крайньою сприйнятливістю до звукових подразників, підвищеною спітнілістю, посиленням серцебиття, посинінням кінцівок.

Випадки бойового шоку. «Бойовий шок» – емоційна реакція, що виникає через кілька годин або днів бойових дій підрозділів.

При прогресуванні «бойовий шок» проходить три стадії:

перша розвивається упродовж декількох годин або днів і характеризується почуттям тривоги, депресією і страхом;

на другій (гострій) стадії з'являються невротичні симптоми. Вона триває від декількох днів до декількох тижнів. Прогноз на видужання на другій стадії залишається сприятливим;

третья (хронічна) стадія характеризується проявом хронічної психічної декомпенсації. Уражені на цій стадії військовослужбовці видужують повільно і часто не повністю.

Асоціальна поведінка. Екстремальні ситуації бойової діяльності можуть мати такий глибокий вплив, що

зміниться сама натура людини (тобто майже вся сукупність людських якостей конкретного військовослужбовця). Військовослужбовця з такого стану дуже складно вивести. Цей стан припускає стійкі нав'язливі ідеї, коли людина фіксує свою увагу на якихось конкретних діях або об'єктах. Все це супроводжується дратівливістю, запальністю, почуттям пригніченості, занепокоєння і сприймається як загроза особистій безпеці.

Крім вищезазначених станів, за умови довготривалої участі в бойовій діяльності можна спостерігати **стан помутніння свідомості**. Особовий склад підрозділів, що страждає від психічного і фізичного виснаження, може швидко переходити до такого стану, коли порушується нормальне функціонування мозку (це звичайно проявляється у вигляді відходження від реальності, втрати орієнтації у часі і просторі). Часто такі стани супроводжуються втратою пам'яті, що може спричинити шизофренічний стан дисоціації (тобто своєрідне замкнення в собі), розвиток маніакально-депресивних психозів, за яких можливі різкі зміни настрою і фізичної активності. Нерідко відзначається розвиток синдрому Ганзера (істеричне сутінкове потьмарення свідомості, що проявляється у відповідях на запитання не до речі). Будучи охопленим страхом загинути під час ведення бойових дій військовослужбовець із синдромом Ганзера починає недоречно жартувати, нерозумно себе поводить, тобто намагається заглушити свій страх веселістю та істеричним сміхом. Ступінь ураження мозку у стані потьмарення свідомості може коливатися від глибоких неврозів до явних психозів.

Конверсійна істерія. Це психічне захворювання – одне з найважчих і найсильніших проявів наслідків бойових дій. Військовослужбовець, який перебуває ніби між «ковадлом» військового обов'язку і «молотом»

страху» (реакція організму на напруження екстремальної ситуації), розряджається від надмірного напруження шляхом конвертування (перетворення) своїх страхів на фізичні розлади організму, які є достатньо серйозними, щоб цілком вивести людину з ладу й таким чином звільнити від страху за рахунок такого «законного» способу, як втрата здоров'я. Врешті-решт важко змусити людину продовжувати виконання бойового завдання, якщо вона осліпла або паралізована.

Конверсійна істерія може спричинити травматичні наслідки або відбуватися у посттравматичний період (тобто вона може виникнути після того, як військовослужбовець одержав травму або зазнав каліцтва). Конверсійна істерія викликає великі або часткові розлади психіки. Великі розлади психіки можуть виявлятися, зокрема, у реакції втечі, тобто при втраті орієнтування у просторі, коли людина не може зрозуміти, що їй робити. Нерідко такий стан супроводжується безцільним ходінням у зоні прицільного вогню, при цьому людина залишається цілком байдужою до можливої небезпеки.

Психічне напруження може виникнути в службовій діяльності військовослужбовця, коли на нього впливають специфічні фактори, що висувають до його знань, можливостей і ресурсів підвищені вимоги, або коли на шляху досягнення поставленої мети перед військовослужбовцем виникає перешкода. Психічне напруження проявляється у військовослужбовця зазвичай як роздратованість, втома, підвищена емоційна збудженість, негативні переживання. У фізіологічному стані спостерігається гіперфункція деяких процесів: пришвидшений пульс, підвищений тиск, потовиділення, тремор, діарея тощо. Водночас може зменшуватися час реакції, зростає варіативність часових показників, збільшується кількість помилок, хибних тривог тощо.

Збільшення впливу цих факторів призводить до виникнення стресу, причини якого полягають у невідповідності адаптаційних можливостей військовослужбовця характеру обстановки й умовам діяльності. Однак не кожний стрес буде для нього деструктивним. Він може бути і конструктивним, якщо стресова ситуація є позитивною стимулювальною силою і спричинить еустрес.

Військовослужбовець у своїй професійній діяльності може переносити вплив емоційного та інформаційного стресів. При цьому різні їх форми (імпульсні, гальмівні, генералізовані) будуть спричинювати зміни в проходженні психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, уява, увага, мислення, мовлення, почуття, воля), емоційним зсувом, трансформацією мотиваційної структури діяльності, порушенням рухової і мовленнєвої поведінки військовослужбовця.

У реакціях на стресові ситуації спостерігаються великі індивідуальні відмінності. Одні військовослужбовці більш схильні до стресів, інші – не такі сприйнятливі. Однак у будь-якому разі постійна напруга не може не впливати на стан здоров'я, частіше за все приводить до інфекційних захворювань. Якщо більшість позитивних і негативних стресів часто змінюють один одного, напруженість постійно зростає і від цього страждає здоров'я. Тому командири підрозділів при відборі військовослужбовця для виконання завдань, що пов'язані зі стресовими ситуаціями повинні ретельно перевіряти їх на стресостійкість.

Окрім різноманітних психічних станів існують специфічні види екстремальних станів, що проявляються доволі часто і також дезорганізують професійну діяльність військовослужбовця. До цих станів, крім розглянутого

вище стресу, можна віднести **афект, фрустрацію, страх, паніку і психологічну кризу.**

Афект (від лат. *affectus* – душевне хвилювання, пристрасть) – це сильний і відносно короточасний емоційний стан вибухового характеру, який може привести до розрядки в дії, що не підлягає свідомому контролю. За змістом переживань можна відмітити афекти радості, страху, гніву, жалю, гіркоти втрати тощо. Командиру підрозділу необхідно розрізняти фізіологічний і патологічний афекти.

Останній різновид афекту – це сфера психіатрії, тобто медичних працівників.

Командир підрозділу повинен розпізнавати афект і знати як діяти щодо його зняття (послаблення). Фізіологічний афект – це емоційний стан людини, що не виходить за нормальні межі. Він характеризується раптовістю виникнення, великою силою і короткотривалістю.

Для розуміння критеріїв фізіологічного афекту командиру підрозділу необхідно більш чітко визначити особливості ситуацій, що викликають у військовослужбовця стан афекту і внутрішню структуру його емоційного стану. Такий афект виникає, як правило, в конкретній для суб'єкта ситуації, коли він за необхідності продовжує діяльність і наштотується на нездоланну перешкоду. Стан афекту може розвинути у військовослужбовця, наприклад, в умовах гострого дефіциту часу, коли він повинен швидко зорієнтуватися у складній емоційно-значущій ситуації, прийняти рішення про характер своїх подальших дій і практично його реалізувати. Конфлікт між об'єктивною необхідністю діяти і суб'єктивною неможливістю знайти адекватний вихід із ситуації, що склалася, породжує у військовослужбовця виникнення афекту. Така ситуація є досить характерною

для діяльності військовослужбовця в екстремальних умовах.

Стан афекту може виникнути у військовослужбовця як відповідь на неочікуваний сильний подразник за відсутності у нього раніше підготовленого алгоритму дій або поведінки. При цьому сила подразника буде визначатися кожним військовослужбовцем окремо залежно від особистісного смислу ситуації, в якій він перебуває. У результаті поступової акумуляції афектних переживань в умовах обстановки, що травмує навіть незначний привід, також може викликати у військовослужбовця короткочасну дезорганізацію поведінки, афектний «вибух».

Однак психологічна ситуація афекту, що вже виникла, не залежить та не визначається механізмом його виникнення і виражається насамперед зміною свідомості й діяльності військовослужбовця.

У стані афекту відбувається звуження свідомості: увага концентрується на афективно прикрашених переживаннях і уявленнях, пов'язаних із ситуацією, яка травмує, знижується самоконтроль, дії стають стереотипними і підпорядковуються емоціям, а не логічному мисленню.

Одним із проявів афекту в екстремальній ситуації є страх. Афектний страх виникає, наприклад, при нездатності людини подолати небезпечну ситуацію, що не очікувано виникла. Страх може змусити подавити розум і волю військовослужбовця, паралізувати здатність до дії в боротьбі. Людина ціпеніє, пасивно чекає своєї долі і втікає. Після афекту військовослужбовець не завжди може згадати окремі деталі своєї поведінки і стану, почуває себе розбитим і подавленим.

Спалах афекту можна подавити зусиллям волі. Чим більше у людини розвинуті вольові якості, тим менше вона

піддається афекту або взагалі не допускає його. Послабити або попередити афект може також відволікання або переключення уваги. Необхідно чимось зайняти людину: копати, складати, лагодити, носити тощо. При цьому свідомість звільняється від емоційного «захоплення» і військовослужбовець починає адекватно оцінювати свій стан, поведінку і керувати ними.

В екстремальних умовах у військовослужбовця може виникати також і стан **фрустрації** (від лат. *frustration* – марні сподівання, обман) – це психічний стан зростаючого емоційно-вольового напруження людини, психічна реакція людини, пов'язана з розчаруваннями, що зумовлені об'єктивно нездоланими (чи суб'єктивно уявленими) бар'єрами на шляху до поставленої мети або задоволення важливих потреб і бажань.

Суб'єктивними проявами фрустрації є переживання невдач, розчарування, напруження. Залежно від ситуації переживання можуть бути різноманітними: від вини і пригніченості до роздратування і гніву. Стан фрустрації має багато рис стресу. Глибина фрустрації залежить від сили (величини) фрустратора, звичних форм реагування на перешкоди, досвіду та вмінь подолання життєвих труднощів, від фрустраційної толерантності (стійкості до фрустраторів).

Ситуації, що викликають у військовослужбовця фрустрацію, класифікуються за характером мотивів і «бар'єрів». «Бар'єри», що перешкоджають військовослужбовцеві шлях до мети, можуть бути фізичними (наприклад, замкнений простір), психологічними (наприклад, низький інтелектуальний рівень, слабка воля) і соціокультурними (норми, правила, заборони). Зазвичай командир підрозділу може визначити такі види фрустраційної поведінки військовослужбовця:

а) рухову збудженість, що виражається в безцільних і неупорядкованих реакціях;

б) апатія;

в) агресія і деструкція, аутоагресія (щодо самого себе);

г) стереотипність, тобто тенденція до повторення фіксованої поведінки, що була раніше домінантною в аналогічних ситуаціях або примітивізація поведінки, зниження її конструктивності.

Перехід із ситуації утруднення до ситуації фрустрації збільшується у двох напрямках – за лінією втрати контролю з боку свідомості, тобто дезорганізації поведінки, і (або) за лінією контролю з боку свідомості, тобто втрати «мотиводоцільності» поведінки.

Фрустрація зазвичай розглядається як явище, згубне для військовослужбовця. Однак спричинене фрустрацією напруження може допомогти досягнути поставленої мети, фокусуючи увагу на конкретному мотиві, що діє в даний момент. Якщо конструктивні шляхи виходу із фрустраційної ситуації не приводять до досягнення мети, навантаження продовжує посилюватися. Зрештою вона досягає рівня, за якого його ефект не сприяє успішній діяльності, що спрямована на досягнення мети, а має руйнуючий характер.

Наслідки фрустрації у військовослужбовця можуть бути короткочасними і довготривалими. Її подолання передбачає застосування прийомів аутогенного тренування для зняття емоційно-вольового напруження.

Найпростіші методи корекції початкових (стартових) психічних станів військовослужбовців

Вид впливу	Корекція стартової апатії (стимулювальні впливи)	Корекція стартової лихоманки (релаксувальні впливи)
Впливи через тіло	швидкі, різкі, лінійні рухи	повільні, плавні, “колові” рухи
	напруження м’язів	розслаблення м’язів
	вплив холодом або термоконтрастом	вплив теплом
	масаж: комірова зона – жорстко, крижова – м’яко	масаж: комірова зона – м’яко, крижова – жорстко
	дихання: з акцентом на видих, із паузою після вдиху	дихання: з акцентом на вдих, із паузою після видиху
	відкритий простір	закритий простір
	батьора, голосна, ритмічна музика	спокійна, неголосна, мелодійна музика
сенсорна стимуляція	сенсорна деривація (позбавлення відчуттів)	
Впливи через свідомість	концентрація уваги	деконцентрація уваги
	увага на зовнішніх об’єктах	увага на внутрішніх об’єктах
	концентрація на відчуттях прохолоди, легкості, бадьорості	концентрація на відчуттях тепла, тяжкості, втоми
	комунікація	ізоляція
	перебільшення значущості майбутньої діяльності	применшення значущості майбутньої діяльності
	введення в ситуацію спостерігача подумки	виведення із ситуації спостерігача подумки
	взяття на себе відповідальності за ситуацію	поділ відповідальності за ситуацію

Крім того, командири підрозділів повинні застосувати такі прийоми, як: послаблення конфліктної ситуації, дружнє спілкування, відволікання від причини фрустрації, переключення уваги на що-небудь приємне.

Найбільшому впливу фрустрації піддаються військовослужбовці зі слабкою нервовою системою. Вона виникає у них і при невеликих, не досить частих невдачах, і проявляється у формі астенії (безсилля, слабості) і бажанні припинити виконувати завдання, обов'язки, діяльність. Тому такі військовослужбовці потребують підбадьорювання, групового обговорення причин невдач і способів їх усунення, в постановці конкретних і досяжних за даними обставинами цілей.

У військовослужбовця із сильною нервовою системою фрустрація розвивається зазвичай лише після довгого періоду невдач і найчастіше виражається у стенічних реакціях (висока активність і працездатність людини, її стійкість до різних перешкод, здатність до тривалої неперервної роботи, навіть при позбавленні сну впродовж тривалого часу (до кількох діб). Як правило, такий військовослужбовець доказує сам собі, що ці невдачі випадкові.

Досить характерним для професійної діяльності особового складу підрозділу є такі стани, як **страх** і **паніка**.

Страш – це психічний стан, що виникає на основі інстинкту самозбереження як реакція на дійсну або уявну небезпеку. Страх має багато причин як суб'єктивного (мотивація, емоційно-вольова стійкість тощо), так і об'єктивного порядку (особливості ситуації, складність завдань, перешкоди тощо). Існують різні форми страху: переляк, побоювання, жах, боязкість тощо. Найсильніший вид страху – афектний страх, його загальна характеристика була подана вище.

Попереднє ознайомлення військовослужбовців з ймовірними ускладненнями або можливою передбаченою ситуацією лише за певних умов буде зменшувати їх психологічний вплив: воно повинно викликати впевненість

у благополучному результаті діяльності, підказати вихід із критичної ситуації. У цьому разі, якщо страх виникає у військовослужбовця, він не проявляється у гострій формі.

Стан страху характеризується дуже негативним емоційним фоном, дезадаптацією, багатьма негативними наслідками для психіки й організму військовослужбовця. При стресі обмежується сприймання, людина стає функціонально не сприйнятливою.

Страх може загальмувати мислення, зробити його більш вузьким за об'ємом і ригідним (інертним) за формою. Страх сильно скорочує свободу особистості. Залежно від ситуацій та особистісних особливостей стан страху може бути пов'язаний з різноманітними формами поведінки, такими як: втеча, захисна агресія, демонстративна агресія, заціпеніння.

За своїми проявами, механізмом виникнення і проходженням близькою до страхів є індивідуальна паніка. Вона відрізняється від страху великою неадекватністю реальному розміру небезпеки. Основна риса панічної поведінки – це прагнення людини до саморятунку. На перший план висуваються захисні емоції, які знижують рівень самоконтролю і змушують військовослужбовця фізично уникати небезпеки. Заради власного порятунку така людина може зрадити на загибель інших, відібрати у них засоби для порятунку. У військовослужбовців можливі також інші прояви індивідуальної психіки: людина відчуває себе абсолютно безпорадною, втрачає здатність мислити, орієнтуватися, правильно співвідносити мету і засоби її досягнення, тверезо оцінювати події і взаємодіяти з іншими. Військовослужбовець у паніці схильний до безрозсудного копіювання дій і вчинків.

Командири підрозділів та особовий склад може подолати паніку різними шляхами: активізувати свою поведінку; переключити увагу на звичні дії; відволікання

від об'єкта, що викликає тяжкий стан; навіть впевненість; загострити почуття обов'язку тощо. Вирішальна роль у такій ситуації належить мужній поведінці командирів, інших військовослужбовців, правильному керівництву, чітким вказівкам, спрямованим на мобілізацію звичної поведінки й організацію доцільної діяльності тих, хто в таких умовах може показати приклад витримки і мужності. Особливо необхідний особовому складу приклад самовладання, що активізує совість, почуття відповідальності і свободу. У критичній ситуації особистий приклад командира підрозділу може стати головним засобом управління поведінкою особового складу, що піддався страху і паніці.

Командир підрозділу повинен відрізнити від індивідуальної паніки паніку масову, колективну, яка перетворює підрозділ на некерований натовп. Психологічно такий вид паніки характеризується станом масового страху перед реальною або уявною небезпекою. Такий страх зростає у процесі взаємного зараження і блокує здатність раціонального оцінювання обстановки, мобілізації вольових ресурсів та організацію спільної взаємодії.

Паніка – це певний емоційний стан (емоційне потрясіння, збентеження, жах тощо, які виникають серед воїнів або в окремого воїна), різновид поведінки натовпу внаслідок дефіциту або надлишку інформації. Безпосереднім приводом до паніки стає певна ситуація, шокуючий стимул, що перериває звичні форми поведінки. Ця ситуація може бути реальною або уявною.

Щоб виникла паніка, ця ситуація повинна бути або дуже інтенсивною, або зовсім невідомою раніше, тобто такою, щоб зосередити увагу на собі. Перша реакція на такий стимул – потрясіння і сприйняття ситуації як кризової. У такій ситуації військовослужбовець вдається

до неврівноважених і покvapливих спроб інтерпретувати подію в межах власного досвіду або пригадає аналогічні ситуації з досвіду інших.

Відчуття гостроти, необхідності швидкого прийняття рішення заважає логічному осмисленню кризової ситуації і викликає страх. Якщо первинний страх не ліквідовано, реакція загострюється. Переляк одних позначається на інших, що підсилює загальну паніку. Отже, паніка виникає і проявляється як індивідуально-психологічне явище у формі страху, а в критичній бойовій обстановці – відразу у формі панічного жаху і як масовий, групово-психічний. При цьому індивідуальний страх первинний, він є передумовою, ґрунтом для групового потрясіння та паніки. У свою чергу, панічний стан пригнічує, діє на більш стійких членів підрозділу.

Паніка належить до таких явищ, які важко вивчити, тому складно охарактеризувати природу цього явища. Це пов'язано з тим, що її не можна безпосередньо фіксувати, оскільки: по-перше, ніколи в бойовій обстановці не можуть бути наперед відомі дії ворога і, як наслідок, невідомий час її виникнення, по-друге, в ситуації паніки складно залишатися спостерігачем (у цьому й полягає її грізна сила, що будь-яка людина, потрапивши за бойових обставин у ситуацію паніки, так чи інакше піддається їй).

Під час паніки починають одночасно діяти кілька соціально-психологічних механізмів впливу на поведінку людини. Спрацьовують механізми комунікативного, перцептивного та інтерактивного впливів. Ситуація паніки завжди супроводжується зараженням і навіюванням. Вона може виникати як у малих військових підрозділах, так і в великих військових частинах (з'єднаннях).

Умовами виникнення будь-якої паніки можуть бути:
– наявність шокуючого стимулу;

– дефіцит інформації про подію (особливо інформації достовірної) і водночас надлишок інформації, неперевіреної з неофіційних джерел.

Особовий склад, який охоплюється панікою, виявляє такі особливості поведінки:

– неадекватне оцінювання ситуації (перебільшення небезпеки), прагнення врятуватися втечею;

– посилену метушливість, хаотизм поведінки, або, навпаки, її загальмованість;

– погіршення дисципліни, працездатності;

– пошук заспокійливих засобів (наприклад, алкоголю, наркотиків, ліків);

– прагнення одержати інформацію.

Реагування воїнів на різні бойові ситуації, якщо вони психологічно не підготовлені, може закінчуватися панікою.

Командир підрозділу може запобігти паніці особового складу за таких умов:

1 Необхідно добре знати сутність та причини виникнення і посилення паніки. Ці причини можна об'єднати у три групи: фізіологічні, психологічні, соціально-психологічні.

До фізіологічних причин належать явища, які спричиняють виникнення умов, що фізично ослаблюють воїнів. Це, зокрема, втома, депресія, тривале безсоння, психічне потрясіння внаслідок довгого перебування в небезпечній ситуації, гнітючого чекання супротивника тощо. Кожна з цих причин серйозно ослаблює емоційно-вольову сферу військовослужбовця, його здатність швидко і правильно оцінювати бойову ситуацію.

До психологічних причин належать такі психологічні явища, як раптовість, сильне здивування, невпевненість, почуття ізоляції, усвідомлення безсилля перед безпекою, недостатнє знання військової справи, незадовільне

володіння зброєю і технікою, неспроможність вміло діяти на полі бою, незнання супротивника (його тактики дій та характеристик бойової техніки) тощо.

До соціально-психологічних причин належать: відсутність згуртованості підрозділу; втрата довіри воїнів до командирів; дефіцит або надлишок інформації, що посилює напруження; бездіяльність; відсутність організованості та порядку, втрата управління в бою; наявність негативних тенденцій у морально-психологічному кліматі та психології військового колективу тощо.

Ці причини також спричиняють зменшення можливостей раціонально та правильно оцінити бойову ситуацію.

2 У нормальній обстановці (в мирний час) необхідно провадити цілеспрямовану психологічну підготовку особового складу підрозділу до подолання труднощів сучасної війни та ефективної дії на полі бою. Характер труднощів, що долає воїн в умовах сучасного бою, зміст конкретної військової спеціальності та коло функціональних обов'язків у бою повинні визначити зміст психологічної підготовки.

3 Один із головних попереджувальних прийомів – це організація ефективного управління підрозділом в екстремальній (бойовій) обстановці з одночасним формуванням в особового складу довіри до командирів.

Не менш важливими для запобігання паніці особового складу є такі фактори: знання військовослужбовцями своїх функціональних обов'язків, обставин, причин бойової ситуації, можливість одержання достовірної інформації про них; знання супротивника, його дій і тактики; вміння управляти своєю поведінкою в екстремальних ситуаціях тощо.

4 Коли паніка виникла, покласти їй край може лише рішуча й інтенсивна дія командирів, яка виведе воїнів із ситуації шоку чи потрясіння. При цьому необхідно мати на увазі, що панічна маса за психічним станом і діями воїнів неоднорідна.

Командири підрозділів повинні знати, що в натовпі, охопленому панікою, проявляються три різні групи людей. До першої, найменшої, групи належать ті, які перебувають у стані дуже тяжкого афекту. Для них характерна втрата орієнтації, несвідоме прагнення до втечі.

Другу групу становлять воїни, які не втратили здатності орієнтуватись, але ситуацію сприймають поверхнево. У разі рішучих та наполегливих дій командування вони здатні підкорятися наказу й виконувати цілеспрямовані дії.

Третя група – воїни, самовладання яких не похитнулось і які здатні діяти цілеспрямовано і свідомо.

Загальні заходи командира підрозділу щодо попередження та припинення паніки в бойовій (екстремальній) ситуації такі: усунення впливу причин паніки, ізоляція джерела паніки, недопущення передумов виникнення паніки.

5 У підрозділах, де воїни пережили паніку, необхідно вести цілеспрямовану роботу з ліквідації її наслідків. Ця робота повинна розпочинатися відразу після інциденту, оскільки паніка є своєрідною кризою в психології військового колективу. Вона залишає нездоровий слід, послаблює психологічну стійкість підрозділу в подальших бойових діях. У зв'язку з цим такий підрозділ доцільно використовувати лише після відповідної «оздоровчої роботи», яку проводять за такими напрямками:

– виявлення осіб, які проявили психологічну нестійкість, і усунення їх із підрозділу;

- проведення часткової або повної перестановки особового складу, переформування підрозділу;
- введення в підрозділ нового поповнення;
- допомога особовому складу щодо усвідомлення випадку паніки;
- цілеспрямована виховна робота з оздоровленням психологічної атмосфери у підрозділі;
- змістовна бойова підготовка тощо.

Одним з видів екстремальних психічних станів, що дезорганізують професійну діяльність військовослужбовців є **психологічна криза** (від гр. *krisis* – поворотний пункт, наслідок) – це стан, за якого проявляється неможливість здійснити цикл реалізації власних намірів і прагнень, свого замислу. При цьому немає порушень функцій мозку, людина практично здорова. Зовнішні обставини надають можливості, за яких військовослужбовець може діяти як і раніше. Але розвивати попередню активність він вже не може за внутрішніми психологічними причинами, військовослужбовець начебто втрачає розуміння і почуття того, що йому це потрібно. Такий стан супроводжується інтенсивними, часто негативно забарвленими ситуаціями.

Однак можливі і прямо протилежні наслідки психологічних криз, коли військовослужбовці можуть стати більш зрілими, зібраними, добрими, людяними, сильними, сміливими і мудрими, піднятися на новий ступінь розвитку. Кожна людина за своє життя переживає не одну психологічну кризу. Виділяють різноманітні види криз залежно від їх причини, наприклад, відриву від сім'ї, зміни умов службової діяльності тощо. Можна визначити також кризи вікові, за соматичними причинами (хвороба), соціально-статусні (рольові), внутрішнього зростання тощо.

Командир підрозділу повинен враховувати, що психологічні кризи військовослужбовців є невід’ємним компонентом життя і службової діяльності, вони є необхідним фактором розвитку особистості. Кожний військовослужбовець повинен бути внутрішньо готовим до подолання психологічних криз у своєму житті та на службі. Сформувати для себе індивідуальну установку. Багато чого залежить від індивідуальних якостей військовослужбовців, його підготовленості до подолання різноманітних екстремальних ситуацій.

Розлади психіки, що із клінічної точки зору не є серйозними захворюваннями, можуть викликати жахливі симптоми. Серед них найбільш часто трапляються істеричний параліч, втрата слуху і зору. Мозок буквально «робить» тіло непрацездатним. Наприклад, під час випадку контрактивного паралічу рука не лише цілком паралізована, але згинається в ліктьовому суглобі і нерухомо фіксується, коли кисть наближається до плеча. Психофізичний характер цього явища очевидний. Зазвичай рука, що «виходить із покори», використовується для виконання різноманітних дій в умовах бойових дій, тобто для правші – це права рука, для лівші – ліва. Іноді таке трапляється з однією або двома ногами. Військовослужбовець, таким чином, може бути частково або цілком паралізованим, може втратити слух або, що ще страшніше, зір.

Інтенсивність переживання військовослужбовцями **бойового стресу** залежить від взаємодії двох основних чинників:

- сили і тривалості впливу на психіку військовослужбовців бойових стресорів;
- особливостей реагування військовослужбовця на їх вплив.

Різноманітні бойові стресори поділяються на **специфічні і неспецифічні**.

Перші мають підвищений рівень стресогенності і включають:

- ситуації, що загрожують життю і фізичній цілісності військовослужбовців;
- поранення, контузії, травми, каліцтва;
- загибель товаришів по службі;
- жахливі картини смерті і людських страждань.

До другої групи відносять:

- підвищений рівень перманентної потенційної загрози для життя;
- тривалу напружену діяльність;
- тривалу деградацію (позбавлення) основних біологічних і соціальних потреб;
- різкі і несподівані зміни умов служби і життєдіяльності;
- відсутність контактів із близькими;
- неможливість змінити умови свого існування;
- інтенсивні і тривалі міжособистісні конфлікти;
- підвищена відповідальність за свої дії;
- потенційна можливість фізичних і моральних страждань військовослужбовця заради виконання поставленого бойового завдання.

Серед характеристик діяльності, що впливають на інтенсивність бойового стресу, виділяють:

а) **ступінь бойової активності** конкретного військовослужбовця, що визначається, як правило, за кількістю бойових дій, у яких військовослужбовець брав участь безпосередньо;

б) **значущість бойових дій**, у яких брав участь військовослужбовець, для виконання більш масштабних бойових завдань;

в) **ступінь напруженості і характер бойових дій** військовослужбовців;

г) **кількість фізичних та психологічних втрат у підрозділі**, де проходить службу військовослужбовець.

Особистий вплив на рівень прояву бойового стресу у конкретного військовослужбовця виявляє такий чинник, як кількість одержаних травм. Значущість цих факторів зростає, якщо військовослужбовець не був заохочений або нагороджений за мужні і героїчні вчинки, що мали місце, якщо бойові дії, у яких брав участь військовослужбовець, були негативно оцінені з боку командира підрозділу, товаришів по службі або в повідомленнях засобів масової інформації.

Бойовий стрес невисокої інтенсивності, як правило, ефективно переборює більшість військовослужбовців і на початковому етапі може сприяти підвищенню їх бойової активності. У подальшому цей стрес або стає звичним, або переходить у бойовий стрес підвищеної активності.

Бойовий стрес підвищеної активності може значно ускладнити діяльність як окремого військовослужбовця, так і військового підрозділу. На індивідуальному рівні цей стрес виявляється в таких формах, як:

– різке, неадекватне бойовій обстановці підвищення або, навпаки, зниження бойової активності; неадекватне ситуації підвищення емоційного збудження або, навпаки, емоційне заціпеніння, емоційна «тупість»; поява деструктивних форм мотивації діяльності або, навпаки, бажання «вийти», будь-якою ціною зберегти собі життя; втрата орієнтації в ситуації;

– відчуття нереальності в бойовій обстановці; самовідчуження; різке, неприйнятне конкретному військовослужбовцю зниження дисциплінованості, поява порушень моральних норм міжособистісних відносин, що

не спостерігалися раніше, деструктивних форм спілкування з оточуючими, розв'язаності у поведінці;

- високий рівень необґрунтованої дратівливості, гнівливості, агресивності;

- різке зростання тривожності або, навпаки, необґрунтоване нехтування небезпекою;

- неспроможність впоратися з переживанням страху;

- поява замкненості, пригніченості, апатії;

- втрата інтересу до життя, виникнення думок про самогубство;

- значне підвищення психічної напруженості і настороженості;

- розосередження уваги або труднощі її швидкого переключення;

- різке зниження психологічної витривалості або, навпаки, зростання ригідності психічних процесів;

- поява схильності до панічних настроїв тощо.

Такого роду прояви бойового стресу сприяють помітному зростанню помилок і зривів у виконанні військовослужбовцями бойових завдань.

Ведення бойових дій військовослужбовцем як в обороні, так і в наступі можуть мати як позитивний, так і негативний вплив як на психіку військовослужбовців, так і на результати вирішення ним бойових завдань.

Серед найбільш характерних **психічних реакцій, що позитивно позначаються на дії, є:**

- активізація почуття обов'язку й відповідальності – тобто реакція добре морально підготовленого військовослужбовця, який усвідомлює свій службовий та громадянський обов'язок і відповідальність;

- активізація ділових мотивів, прояв усіх можливостей особистості (і колективу) для усунення виниклих значних труднощів, концентрація всіх сил для успішного вирішення бойового завдання;

– захопленість, азарт – тобто переживання емоційного підйому, гострого інтересу до виниклих труднощів, палкого бажання випробувати себе та вийти з них із честю;

– підвищення пильності та готовності до реагування на зміни оперативної обстановки;

– прискорення всіх реакцій, загострення уваги, чітка й швидка робота думки.

До негативних психічних реакцій, що знижують ефективність вирішення бойових завдань, можна віднести:

– безтурботність – недооцінку існуючих труднощів та ймовірності невдачі, необережність, недостатню пильність і готовність до зустрічі з противником;

– ейфорію – стан неприборканої радості, запалу, що супроводжується різким зниженням пильності, готовності до зустрічі з несподіваним;

– занепокоєння, невпевненість, тривожність;

– страх невдачі, страх перед відповідальністю, домінування мотиву відходу від невдачі над мотивом досягнення максимально можливого успіху;

– загострене почуття самозбереження, страх за своє життя і життя інших;

– розгубленість, нерішучість, загальмованість, сповільненість реакцій до бойових дій, що відбуваються;

– нерозуміння того, що відбувається, зниження творчих можливостей, спритності, кмітливості;

– зниження активності, наполегливості, завзятості при досягненні мети;

– почуття слабості, втоми, виснаження сил;

– психічне перенапруження, що дезорганізує психічну діяльність.

Основним напрямком роботи командира підрозділу щодо формування позитивного психічного стану є **створення здорового морально-психологічного клімату**

в підрозділі. Створити оптимальну ситуацію для військовослужбовців означає сформувати умови, обставини для їх життєдіяльності. Шляхом відповідної зміни військового середовища, яке безпосередньо впливає на зміну ситуації, можна сформувати новий психічний стан, подолати негативні стани.

Важливим напрямком створення позитивних станів є **знання індивідуально-психічних особливостей підлеглих** та врахування їх у роботі. Оскільки зовнішні впливи (у нашому випадку це відповідна ситуація) завжди діють лише опосередковано через внутрішні умови (індивідуально-психічні особливості воїна), то військовослужбовці по-різному реагують на зовнішні подразники.

До основних індивідуально-психічних особливостей військовослужбовця належать: індивідуальні особливості нервової системи, її внутрішні закони; потреби, настанови, почуття, переконання; здібності; психічні утворення (система знань, навичок та вмінь); мотиви та мотивації; характер; особливості природньо-біологічної структури та організації воїна тощо.

Усі ці риси та якості складають психологічну характеристику особистості. Будь-яка зміна в цій характеристиці зумовлює зміну психічних станів.

Військова служба дає великі можливості для загартовування характеру і волі, цілеспрямованого розвитку різних соціально-психологічних рис і якостей військовослужбовця, які йому допомагають успішно діяти в ході бойової підготовки.

Дуже важливий напрямок роботи командира підрозділу щодо управління виникненням психічних станів, – **допомогти воїнам знайти «особистісний зміст» у військовій службі**, який є «системотворчим фактором», тобто який дає змогу об'єднувати в цілісну функціонально-

динамічну систему різні психологічні особливості воїна. Особистісний смисл – одна з головних складових свідомості воїна і визначає зміст його діяльності (найвища форма розвитку особистісного смислу – це стійка військово-професійна спрямованість). Якщо служба у воїна не викликає суперечливих почуттів, він краще переносить її труднощі, а також постійно прагне до вдосконалення в ній.

Важливими напрямками роботи командира підрозділу щодо утворення та підтримання позитивного психічного стану є **оптимізація процесу спілкування між військовослужбовцями та його гуманізація**, а також **високоякісна організація бойової підготовки** в підрозділі. Особливості військової служби, довготривале сумісне перебування військовослужбовців потребують від командирів підрозділів приділяти особливу увагу й цим напрямкам роботи. Власне, нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями, негативні традиції, які створюють нездорову морально-психологічну атмосферу та нездоровий соціально-психологічний клімат у підрозділі, свідчать про актуальність і необхідність такої роботи командира. У зв'язку з цим необхідно цілеспрямовано формувати та згуртовувати військовий колектив, основними психологічними показниками якого є згуртованість і стресостійкий оптимістичний соціально-психологічний клімат у підрозділі.

Наступним важливим аспектом створення здорової морально-психологічної атмосфери, доброю настрою є **особистий приклад командира підрозділу, його психічний стан**. По-перше, його особистий психічний стан впливає на ефективність власної діяльності і, по-друге, безпосередньо формує психічний стан підлеглих.

Найбільш значущими рисами, що впливають на психічний стан офіцера (сержанта), є військова

майстерність, комунікабельність, цілеспрямованість, емпатія тощо. Особливо важливе значення психічний стан командира має в бойовій обстановці.

Можна виділити три групи методів вивчення психічних станів підлеглих:

- теоретичні методи дослідження проблеми;
- медичні, фізіологічні та біологічні методи;
- психологічні методи: об'єктивні (спостереження, бесіда, інтерв'ю, анкетування, опитування, тестування, узагальнення незалежних характеристик тощо) і суб'єктивні (самоспостереження, самосвідомість, саморефлексія, самоаналіз тощо).

Вивчення психічного стану військовослужбовця повинне передбачати три рівні:

I рівень – психічні рівні реагування (переживання);

II рівень – фізіологічні рівні реагування (соматика, вегетатика);

III рівень – поведінка людини.

Ці рівні необхідно вивчати водночас у комплексі та окремо, тому що вивчення лише окремого показника не може дати достовірної інформації про природу відповідного психічного стану. Провідне місце в їх діагностиці повинне займати вивчення переживань, які пов'язані зі ставленням особистості. Ставлення особистості як системотворчого фактора психічного стану особистості дає можливість розглядати психічний стан саме як якісну характеристику психіки особистості, що об'єднує у собі психічні процеси, психічні властивості та здійснює вплив на них.

7.2 Морально-психологічна підготовка особового складу в період підготовки і ведення бою

Під час підготовки до ведення бойових дій в обороні

Урахування психологічних особливостей бойових дій в обороні, вирішення проблеми психогенних втрат є важливою передумовою досягнення перемоги над противником.

Підготовку психіки військовослужбовців будувати з урахуванням специфіки цілей, завдань, засобів і способів оборонного бою. Вона повинна зберігати патріотичне піднесення, викликати максимальне напруження фізичних і духовних сил, запобігати почуттю страху і відчаю в зв'язку із загрозою життю.

За оцінкою зарубіжних спеціалістів, у сучасних конфліктах із застосуванням звичайних видів зброї бойові **психологічні травми** становитимуть в середньому 20 %. У загальній структурі **санітарних втрат** розлади психіатричного профілю можуть дорівнювати 10 – 14 %, або 0,3 – 0,5 % від кількості особового складу, який бере участь в активних бойових діях. При цьому більшість становлять особи з короткочасними і незначними проявами порушень, тобто з психіатричними стресовими і короткочасними невротичними реакціями.

Оборонні бойові дії сприймаються особовим складом як момент втрати ініціативи, досягнення противником бойової переваги, тобто той, хто готується до оборонних дій знає, що противник сильніше за нього і диктує свою волю.

Істотною особливістю психології оборонних дій є те, що можливості противника, як правило, перебільшуються. У разі вмілого й активного психологічного впливу

противника на підрозділи, що обороняються, у них може сформуватися міф про його непереможеність.

З емоційної точки зору оборонні бойові дії відрізняються тим, що пропорційно їх тривалості зростає невпевненість особового складу, що обороняється в своїх можливостях, відбувається розвиток стану безвихідності, безсилля. Це може вплинути негативно на авторитет командирів (начальників), може сприяти розвитку станів роздратованості, песимізму у частини особового складу тощо.

Масовані артилерійські, ракетно-бомбові удари противника, розриви снарядів у розташуванні підрозділів, руйнування інженерних споруд і загороджень, пожежі, щільний автоматичний вогонь противника, поява поранених і вбитих підсилюють негативний психологічний вплив.

Цей вплив проявляється у виникненні значного психологічного напруження у військових колективах. Напруження *викликає такі стани*, як занепокоєність, страх, афекти, фрустрацію і паніку. Підраховано, що оборона закінчується невдачею при темпі росту втрат 0,4 % особового складу за 1 годину.

В обороні створюються умови для підвищення впливу ефективності психологічних операцій противника (розповсюдження листівок, радіомовлення), поширення панічних чуток і настроїв. Це може відбуватися в умовах поспішного заняття оборони, під час відсутності часу на її створення, в умовах ізоляції підрозділів, потужного психологічного тиску противника, під час бою в умовах ізоляції від своїх підрозділів, зараженої місцевості.

З іншого боку, в обороні у військовослужбовців може виникати така позитивна реакція, як «ілюзія закриття». Зміст її полягає в тому, що смертельна небезпека породжує намагання військовослужбовця до закритих місць в

обороні (ліс, укриття, бугри, траншеї тощо, які закривають від противника, хоча і не оберігають від ураження вогнем). Така ілюзія сприяє збереженню в бою духовних сил військовослужбовців. Вважаючи себе прикритим від спостереження противника, вони почуваються достатньою мірою захищеним від вогневого впливу противника.

У поведінковому відношенні оборонні бойові дії характеризуються деяким зниженням керованості, військової дисципліни військовослужбовців, згуртованості військових підрозділів.

До основних негативних психологічних факторів оборонного бою належать небезпека, напруженість, дефіцит інформації і часу (раптовість, новизна обстановки, інформаційне перевантаження, збільшення темпу діяльності тощо), висока відповідальність, втрата бойових товаришів, необхідність знищення противника й інші. В разі вклинення противника та розчленування оборони, як правило, втрачається зв'язок із підрозділами, зростає ізолюваність окремих груп військовослужбовців, що може привести до появи «синдрому оточенця».

У разі відступу підрозділів може розвинутися почуття провини перед цивільним населенням, відступ завжди різко підриває моральний дух, відступ навіть за наказом негативно впливає на сусідів.

Досвід оборонних бойових дій свідчить про те, що психічні стани і поведінка військовослужбовців в обороні *повною мірою визначаються* якістю інженерного обладнання позицій, забезпеченням боєприпасами, засобами індивідуального захисту, добрим харчуванням, своєчасним відпочинком, недопущенням поширення негативних настроїв, пияцтва, бездіяльності тощо.

Важливе значення для формування стійкості в обороні мають глибоке роз'яснення її цілей, завдань підрозділів і кожного військовослужбовця, груповий аналіз

попередніх бойових дій, організація бойової і психологічної підготовки з урахуванням набутого досвіду попередніх боїв тощо.

Особлива увага звертається на подолання таких негативних явищ, як боязнь танків, літаків тощо.

Метою психологічного забезпечення оборонного бою є формування в особового складу високої готовності психіки до відбиття наступу сил противника, які переважають, завдання йому максимальних втрат, підтримка у військовослужбовців стійкості, витримки, ініціативи, активності при утриманні смуги оборони, захопленні й утриманні психологічної переваги над противником та створення умов для проведення контратак.

На організацію психологічного забезпечення оборони істотно будуть впливати конкретні умови, в яких підрозділи переходитимуть до оборони.

Перехід до оборони може бути передбаченим, вимушеним і тимчасовим.

Найважливішим завданням психологічної підготовки особового складу до оборонного бою є формування у військовослужбовців *бойової стійкості психіки* (адаптованої до психотравмувальних факторів сучасного оборонного бою).

Практика показує, що найчастіше просто знання тих психологічних явищ, з якими може зіткнутися військовослужбовець у складних умовах оборонного бою, дозволяє психологічно підготуватися до зустрічі з несприятливими подіями.

Ознайомлення особового складу з типами можливих реакцій на бойові стрес-фактори виконує функцію своєрідного «щеплення», що діє за принципом «попереджений – захищений», знижують рівень психічних переживань, почуття тривоги і страху.

Так, учасники бойових дій у Чечні свідчать про те, що багато хто з них зовсім не очікував запеклого опору з боку бойовиків у Чечні і психологічно не були готові до важких кровопролитних оборонних боїв. Мало хто думав про можливість участі в бойових діях мирних жителів.

Вивчення бойової практики армій провідних країн світу показує, що *діючою формою психологічної освіти воїнів є «показ поля бою»*.

Використання на навчальному полі бою імітаційних засобів, магнітофонних записів стогонів поранених, муляжі з кров'ю і нутрощами. Спочатку у ході занять на таких полях психічно нестійкі солдати можуть знепритомніти. Але, занурившись у «бруд полігонної війни», військовослужбовці більш впевнено й ефективно діють під час оборонного бою.

Основними негативними психологічними факторами оборонного бою є небезпека, напруженість, дефіцит інформації і часу (раптовість, новизна обстановки, інформаційне перевантаження, збільшення темпу діяльності тощо), висока відповідальність, втрата бойових товаришів, необхідність знищення противника й інші.

Перед оборонним боєм свідомість військовослужбовців істотно звужена і «завантажена» думками про себе, тому командири повинні терпляче і наполегливо роз'яснювати підлеглим, що, як, коли, в якій послідовності, у взаємодії з ким і де зробити.

Дії військових частин та підрозділів в обороні здійснюються на фоні зниження впливу на особистість військовослужбовця соціальних цінностей та емоційно забарвлених загальнодержавних ідей, водночас достатньо тривалий час зберігаються мотиви військового обов'язку, професіоналізму, колективізму (внутрішньогрупові цінності, традиції, норми, самооцінка, санкції, стосунки

та ін.), бойового азарту, суперництва з противником, особистої помсти та ін.

Збереження належного емоційного настрою – це не лише джерело психічної енергії, а й умова якості дій військовослужбовців. Доведено, що сприятливий емоційний стан підвищує ефективність дій приблизно на 20 %, м'язову силу – до 90 %, чутливість зору і слуху – на 35–65 %, дозволяє в 5–10 разів зменшити кількість помилок у воїнів деяких бойових спеціальностей.

Під час ведення бойових дій в обороні

Початок оборонного бою розпочне викликати в особового складу появу негативних психологічних явищ.

Необхідно пам'ятати, що **появі негативних психологічних явищ і станів в обороні сприяють:**

- поранення, контузія і смерть товаришів;
- крики і стогони поранених;
- психічні та фізичні перевантаження і виснаження;
- невпевненість у собі, зброї, бойовій техніці, в командирах, товаришах і підлеглих;
- відсутність інформації про противника (тактики, прийомів ведення ними наступу, сильних і слабких боків);
- ведення бойових дій вночі;
- раптовість ударів противника;
- застосування противником нових невідомих видів зброї і способів ведення бойових дій;
- бойові дії у відриві від своїх частин і підрозділів;
- недостача боєприпасів;
- недовіра командирам;
- шумові ефекти бою;
- неточні команди командирів, їх нерішучість;
- відсутність бойового досвіду;
- інформаційно-психологічний вплив противника;

– несприятливі кліматичні умови тощо.

Психічні стани підлеглих в обороні можна судити за зовнішніми ознаками: виразом обличчя, жестикуляції, рухів, зміни дихання, кровообігу та дій особового складу.

Зовнішніми проявами змін у психічному стані військовослужбовців є:

– **мімічні прояви** (тремтіння пальців рук, порушення координації рухів, асиметрія в позі, поява непотрібних рухів або виражена скутість);

– **мовні зміни** (зміни тембру голосу, переважання в ньому низькочастотних або високочастотних складових, заїкання, порушення звичайного темпу мови);

– **вегетативні реакції** (часте серцебиття, посилення потовиділення, порушення ритму дихання, почервоніння шкіри, обличчя, або поява блідості, підвищений артеріальний тиск, блювання, зникнення голосу, відчуття комка в горлі, хвилювання).

– **практичні дії:** прагнення ухилитись від участі в бою, сховатись, ведення невпорядкованої стрільби; зниження рівня бойової майстерності, ефективності застосування зброї; метушливість, нерішучість; втрата почуття безпеки; суперечки, скарги.

Для попередження та усунення негативних психічних явищ оборонного бою, відновлення бойової активності, подолання дезорганізуючих факторів необхідно своєчасно надавати допомогу тим, хто дістав **психологічні травми**, тобто травми, одержані не від куль і осколків, а від порушення психіки, проходження психічних процесів і негативних душевних станів.

Психологічна допомога в обороні – це система дій, цілеспрямованих на безпосереднє подолання психотравмувального впливу оборонного бою на психіку військовослужбовців і психологію військових колективів, відновлення їх боєздатності.

Визначені способи надання психологічної допомоги:

- медикаментозні;
- психофізіологічні (гіпноз, тренування, відпочинок, сон);
- комунікативні (інформування, консультування, психокорекція, схвалення словом, репліка, гумор, жарт);
- аутогенні (саморегуляція, самокорекція, самоаналіз);
- організаційні (переміщення особового складу, переформування, зміна керівництва, виведення із бою, включення в групу, підтримка найбільш досвідченого, заборона підходити до трупів, пропаганда передового досвіду);
- стимулювальні (окрик, накази, особистий приклад, забезпеченням усім необхідним для бою);
- активізувальні (заняття з бойової та психологічної підготовки);
- психотерапевтичні (реабілітація та інше).

Під час виявлення у військовослужбовців таких симптомів, як надмірне м'язове напруження, пітливість, часте сечовипускання, понос, занепокоєність, необхідно відволікти увагу військовослужбовця від його внутрішнього стану, зобов'язати його виконати легку роботу, роз'яснити сенс майбутніх дій, організувати його спілкування з товаришами. Не рекомендується приділяти зайву увагу обговоренню його симптомів, підкреслювати серйозність положення, висміювати або залишатися байдужим.

У випадках, **коли військовослужбовці перебувають у стані ступору** (сидять або стоять без рухів, роблять безрозсудні спроби до втечі, мечуться, плачуть, проявляють непотрібну активність), рекомендується наладити «м'який» контакт із потерпілим, оцінити його стан, проявити участь до зміни його стану, надати легку

роботу, забезпечити теплим чаєм, їжею, сигаретами, дати можливість виговоритися. Вважається неприпустимим проявляти жалість, грубість, обливати водою, акцентувати увагу на стані військовослужбовця, призначати заспокійливі засоби.

У разі коли у військовослужбовця спостерігається неконтрольований параліч, необхідно евакуювати його в медустанову. Не рекомендується сварити і висміювати потерпілого, говорити про те, що з ним нічого серйозного не трапилось, акцентувати увагу на симптомах його стану.

Потенційним джерелом реактивних станів, що розвиваються за деяких екстремальних умов, є військовослужбовці з нервово-психологічною нестійкістю. Тому робота з цією категорією військовослужбовців потребує особливої уваги. За результатами обстежень військовослужбовців федеральних військ Росії, у Чечні лише 26 % обстежених були практично здорові, у решти виявлено різні приховані непатологічні форми порушень психічної діяльності, з них у 40 % – нервово-психічна нестійкість.

Отже, психологічне забезпечення оборонного бою має чітко визначене коло завдань, форм і методів, сил і засобів психологічного впливу на особовий склад напередодні оборонного бою, значного обсягу заходів загальної, спеціальної і цільової психологічної підготовки військовослужбовців до нього. Психологічну підготовку підрозділів необхідно проводити задовго до безпосередньо оборонних дій. Вона призначена для подолання психотравмувального впливу оборонного бою на психіку військовослужбовців і психологію військових колективів, відновлення їх боєздатності.

Під час підготовки до наступу

Під час підготовки до наступу визначають такі психологічні закономірності емоційних проявів, що щовідображають динаміку психічних станів воїнів: *наступ викликає бойове збудження, азарт, душевний підйом, пригнічує в людині страх*, коливання, загострені реакції на чинники бойової обстановки, що пригнічують. Наступ мобілізує всі можливості воїнів, їх волю, посилює почуття ненависті до ворога.

У той самий час виконання значної кількості завдань, що стоять перед військовослужбовцями і пов'язані із підготовкою озброєння і військової техніки, зброї, спорядження до бою, на якийсь час відволікають їх від психотравмувальних переживань.

Підготовка до наступальних бойових дій накладає свій **відбиток на поведінкову активність воїнів:**

а) енергія, динаміка наступального руху сприяють розвитку масового героїзму, творчої бойової ініціативи воїнів. Цьому значною мірою сприяють процеси психічного зараження і наслідування. Вони лежать в основі відомої психологічної закономірності: на фоні загальних бойових успіхів, масового бойового ентузіазму навіть нерішучі люди проявляють активність і самостійність. За деякими даними, навіть рани, одержані в наступі, заживають швидше, ніж в обороні;

б) учасники бойових дій завжди вказували на те, що перехід до наступу супроводжується помітним посиленням і активізацією соціально-психологічних зв'язків між військовослужбовцями, підвищенням «керованості», дисципліни серед особового складу.

Взаємовідносини колективізму, взаємодопомоги, взаємовиручки психологічно ніби «втягують» воїнів у вирішення складних і небезпечних завдань, зокрема і з

меншими психологічними витратами, створюючи для цього додаткову мотивацію;

в) досвід воєн та інших збройних конфліктів свідчить про те, що воїни віддають перевагу наступу ще й тому, що у ході наступу використовують психологічний ефект раптовості, який, за деякими даними, є причиною перемоги в 65 % боїв та операцій;

г) під час наступу істотно знижується психологічна «вага» бойових втрат. Результати досліджень військових фахівців показують, що в середньому атакуючі війська припиняють наступ лише тоді, коли їх втрати удвічі перевищують втрати тих, які обороняються, тоді як ті, які перебувають в обороні, зазнають поразки, коли втрати становлять лише 25 % від втрат тих, які наступають.

Перелічені психологічні особливості поведінки під час підготовки наступальних бойових дій дозволяють зробити висновок про те, що вони сприяють формуванню у воїнів бойових установок, високого наступального пориву.

Тому психологічна **підготовка** займає **важливе місце в загальній системі** психологічного забезпечення наступу.

Необхідно зазначити, що за видами психологічну підготовку поділяють на **загальну, спеціальну і цільову**.

Загальна психологічна підготовка під час підготовки наступального бою має на меті формування у військовослужбовців:

- світогляду, способу життя і мислення військовослужбовця як воїна-бійця;

- всебічних уявлень про сучасний наступальний бій;

- вольових якостей і навичок регуляції власних емоційно-вольових станів у ході наступу.

Спеціальна психологічна підготовка до наступального бою спрямовується на формування і розвиток у військовослужбовців психічних функцій,

необхідних для ефективного виконання ними специфічних завдань, обумовлених особливостями їх бойової спеціальності в ході наступу.

Основне завдання цільової психологічної підготовки до наступу є максимальна деталізація динамічного образу наступального бою у військовослужбовців, які готуються до виконання конкретних бойових завдань.

Особливості психологічного забезпечення наступального бою насамперед визначаються особливостями бойових завдань; умовами їх виконання; морально-психологічним станом усіх категорій військовослужбовців; наявними силами та засобами, що є у розпорядженні командира для виконання поставлених бойових задач; інтенсивністю та змістом інформаційно-психологічного впливу з боку противника на війська та населення району бойового застосування.

Під час ведення бойових дій у наступі

Із психологічної точки зору наступальні дії характеризуються низкою психологічних труднощів та особливостей.

По-перше, внаслідок того, що наступ здійснюють на території, займаній противником, чимале значення має чинник невідомості. Тим, хто наступає, важко припускати, з яким вогневим опором, системою інженерних загороджень, різного роду «пастками» вони зіткнуться в глибині оборони противника. Тому кожний кущ, горбок, зруйнований об'єкт під час наступу воїни сприймають як джерело небезпеки. Особливо складними у цьому плані є бойові дії в місті.

По-друге, беручи участь у наступальних бойових діях кожний військовослужбовець повинен однозначно

зробити вибір – йти назустріч ризику, небезпеці. Практика показує, що це дуже складно. У дослідженнях російських, американських, німецьких і французьких військових фахівців зазначається те, що в бою лише 20–25 % воїнів проявляють необхідну активність (ведуть прицільний вогонь, доцільно переміщуються на полі бою тощо), інші проявляють активність, лише знаходячись на очах у командира. За його відсутності вони ховаються в безпечне місце, імітують вихід із бою техніки, зброї, психологічну або фізичну травму, «супроводжують» у тил поранених товаришів по службі.

У цих умовах велике психологічне навантаження лягає на сержантсько-старшинський склад підрозділів. Молодші командири покликані не лише всіма способами спонукати підлеглих до активних бойових дій, а й самі демонструвати приклад безстрашності.

У процесі підготовки до наступального бою необхідно звертати увагу на психічний стан та психічну готовність до бою командирів підрозділів.

Локальні війни показують, що під час виконання наступальних завдань командир підрозділу виконує майже одночасно безліч різноманітних дій: здійснює постійне коректування дій своїх підлеглих, виходячи із змін умов наступу та вогневого впливу противника; підтримує взаємодію між підрозділами, здійснює заміну вибулих зі строю військовослужбовців та перерозподіл у виконанні наступальних завдань, особисто веде вогонь по противнику зі стрілецької зброї.

У бойовій обстановці молодший командир відчуває вплив безлічі ситуаційних чинників, які значно ускладнюють його діяльність.

На першому місці за психологічним впливом відзначена *відповідальність* перед товаришами і командуванням за надійне виконання дорученої справи.

Іноді чинник відповідальності так сильно впливає на командира підрозділу, що він починає необґрунтовано хвилюватися і проявляти негативні емоції. Якщо військовослужбовці добре підготовлені до виконання бойового завдання, цей чинник сприяє концентрації уваги і чіткості дій. Часто відповідальність за життя підлеглих витісняла у сержантів страх за своє життя. Результати дослідження показали, що 89,7 % військовослужбовців за своє життя боялися менше, ніж за життя підлеглих і товаришів.

Невизначеність як суперечність між обсягом наявної та необхідної інформації супроводжує діяльність підрозділів у більшості бойових ситуацій і займає друге місце за значенням. Специфіка наступального бою часто накладає жорсткі обмеження на можливості ведення спостереження, збору додаткових даних про дії противника, про навколишню місцевість та ін.

На третьому місці відзначається чинник *раптовості (несподіванки)* за часом, місцем і умовами. У наступі раптовий вогонь противника супроводжується різким підвищенням інтенсивності когнітивної і моторної діяльності військовослужбовця на фоні емоційного сплеску (переляку).

Небезпека командиром підрозділу сприймається як об'єктивно існуючий збіг обставин, що загрожують життю і здоров'ю його та його підлеглих. Вона може бути реальною або уявною, її можна як недооцінити, так і перебільшити. У процесі виконання бойового завдання воїнам доводиться постійно балансувати на межі потенційної і реальної небезпеки, що вимагає постійно й адекватно оцінювати ситуацію. Чинник небезпеки у командирів на відміну від їх підлеглих витісняється чинниками, пов'язаними з необхідністю керівництва

особовим складом (відповідальністю, невизначеністю, раптовістю).

Між припущенням про хід майбутньої бойової діяльності та її реальним розвитком існує невідповідність. Це – *новизна обстановки (нестандартність)*, яка є на сьомому місці. По суті справи, військовослужбовці постійно діють у новій обстановці, оскільки вимушені весь час пересуватися на полі бою, змінювати місце дислокації, а за рахунок цього змінюється простір, що їх оточує (рельєф місцевості тощо). Новизна наявна також і в діях противника, який прагне удосконалювати способи і засоби активної протидії. Посиленню цього чинника можуть сприяти упущення при підготовці до наступу.

Погодно-кліматичні умови (неприємні фізичні відчуття, психологічний дискомфорт, прагнення до більш комфортних умов) займають десяте місце. Майже всі військовослужбовці, що брали участь у наступальних бойових діях, виділили цей чинник. Це пов'язано з тим, що в ситуаціях повсякденної діяльності військовослужбовцям доводиться постійно зіштовхуватися з цим чинником, і у зв'язку з цим він для них незначущий.

Сукупність перелічених вище особливостей створює психологічне навантаження на сержантсько-старшинський склад підрозділів під час виконання завдань наступального бою. Її величина в кожній конкретній ситуації залежить від сумарного впливу чинників, але з обов'язковим домінуванням у загальному навантаженні окремих із них. У наступі найбільше стресове напруження створюють чинники відповідальності і невизначеності. Найбільшу складність для командира підрозділу під час виконання наступальних завдань становлять такі інтелектуальні завдання, як прогнозування подальших змін у тактичній обстановці, визначення характеру найімовірніших дій противника. Командир підрозділу вирішує ці складні

інтелектуальні завдання в умовах обстановки, гострого дефіциту часу і недоліку інформації, що динамічно розвивається.

Необхідно враховувати, що на психічні процеси напередодні наступального бою природно накладається такий світоглядний феномен, як **фаталізм**. Ступінь фатальності пропорційний об'єктивній можливості людини впливати на динаміку свого життя, змінювати її.

Одним із чинників формування фаталізму є поведінка противника, яка надійно не прогнозується. Для воїна на полі бою противник зі своїм прагненням до життя – це втілення образу смерті, як і сам воїн для свого противника.

У бойових умовах фаталізм – це трансформація особистості, яка відіграє швидше позитивну, ніж негативну роль. Фатальні установки зовсім не є девіантною поведінкою, вони були притаманні різним народам і в будь-які часи. Військовослужбовець може мати високу готовність прийняти смерть під час наступального бою, коли він одержує високу моральну оцінку суспільства. Смерть друзів, бойових товаришів разом із гіркотою втрати романтизується. На рівні суспільної свідомості та особливо моральності загибель воїнів у бою набирає форми соціально значущого, трагічного, але необхідного явища, подвигу. На особовому рівні виникає відчуття втрати і вини, що трансформується напередодні наступу в почуття обов'язку.

Досвід локальних війн на початку 21-го століття показує намагання армій провідних країн світу вести «мережні наступальні бойові дії». Для цього здійснюється розподіл підрозділів на «трійки», «п'ятірки» на чолі з досвідченими, вольовими військовослужбовцями, здатними психологічно підтримати та мобілізувати товаришів у ході атаки. У такому разі кожний воїн

знаходиться на очах у товаришів і жорстко пов'язаний з ними взаємовідносинами функціональної залежності.

По-третє, науково встановлено, що практично всі військовослужбовці відчувають під час атаки **сильний стрес**.

Стресовий стан досягає піку в той момент, коли воїн ухвалює рішення йти в наступ, покинути укриття. У цей період він потребує додаткових спонук. І тут велике значення мають не лише емоційно та етично забарвлений заклик, бойовий клич, приклад товаришів по службі, а й уміння воїна виконати прийоми екстреної вольової мобілізації, психічної саморегуляції.

Як свідчать учасники бойових дій, момент виходу з укриття і вступу до бою багато разів прокручується в свідомості, що обумовлює його істотне звуження і зосередження на одному – двох об'єктах бойової обстановки. У цей момент воїн перебуває в особливому нервовому стані, який можна назвати **«шоком»**.

Водночас **шок** – це не повне вимкнення свідомості, втрата чутливості і загальмованість нервової системи, яка спостерігається при важких пораненнях і психологічних травмах, а деяке відчуття, подібне до стану сп'яніння, що цілком поглинає людину. Це відчуття швидкоплинне. Військовослужбовці беруть участь у спільній бойовій діяльності без чіткого контролю свідомості, автоматично і практично некеровані. Їх орієнтування в обстановці бою може бути неадекватним, що спричинить посилення внутрішніх труднощів, зростання кількості помилок у діях.

У міру наближення до противника, уявна небезпека зростає, вплив бою з часом збільшується, воїн все більше перетворюється на суб'єкт групових, масових дій, поступово знижується його свідома діяльність, підвищується навіюваність, людина «перетворюється на автомат». Коли на відстані приблизно 200 кроків до

супротивника бійці кидаються бігом, у них розвивається сила, яка рухає вперед, долаючи будь-які перешкоди, вони вже не відступлять.

Після атаки, як правило, настає сильна амнезія. Учасники бойових дій відзначають, що не «зустрічали жодної особи, яка б могла зв'язно і послідовно розказати, про що вони думали і що відчували під час битви». У цей період особливе значення мають авторитет, особистий приклад і психологічна підтримка командира, бойового активу, досвідчених психічно стійких воїнів.

Особливу увагу необхідно приділити тому, щоб у разі успішного наступу, переслідування, оточення супротивника у воїнів не виникло стану ейфорії, недооцінення можливостей супротивника, зниження пильності і бойової настороженості.

Важлива психологічна закономірність наступу полягає в тому, що «порив не терпить перерви». В ході наступального бою особливості діяльності військовослужбовців визначаються їх індивідуальними характеристиками, рівнем підготовленості, згуртованості відділень (груп), екіпажів, розрахунків, авторитетом командирів, розвитком бойових подій, обсягом і співвідношенням втрат, характером дій противника тощо.

Як свідчать учасники наступальних бойових дій, момент виходу з укриття і вступу в бій багаторазово програється у свідомості, що обумовлює його істотне звуження і зосередження на одному – двох об'єктах бойової обстановки.

У військовій психології немає єдиної класифікації психічних реакцій і станів воїнів у бойовій обстановці. Останнім часом психологи все частіше сходяться на тому, що **стан, який переживає воїн в бою, – це стрес** (психологічне напруження). *Під стресом* розуміють різні стани людини, що є відповіддю на різноманітні

несприятливі дії – стресори (стрес-фактори). *Це комплекс біохімічних, фізіологічних, психологічних, поведінкових реакцій людини на все, що для нього шкідливо. Стресом є неспецифічна відповідь організму на будь-яку висунуту йому вимогу, яка допомагає йому пристосуватися до стресу, справитися з трудностю. Стрес супроводжується енергійною мобілізацією організму і спричинює значні зміни в серцево-судинній, дихальній, м'язово-руховій та ендокринно-біологічній функціях. Одночасно відбуваються зміни в проходженні психічних процесів, емоційні, мотиваційні зсуви та ін. Помірний стрес сприяє мобілізації фізичних і психічних можливостей, захисних сил організму, активізує інтелектуальні процеси, створює оптимальне бойове збудження, інтенсифікує доцільну діяльність воїна. Тривала й інтенсивна дія негативних бойових чинників, висока їх значущість для військовослужбовця здатні породжувати непродуктивні стресові стани (дистрес).*

Дистрес виникає за таких варіантів стресу, при яких мають місце безпорадність, безсилля, безнадійність, пригніченість. Він нерідко супроводжується порушенням психічних процесів – відчуттів, сприйняття, пам'яті, мислення; виникненням негативних емоцій (страх, байдужість, агресивність); збоями в координації рухів (метушливість, тремор, заціпеніння та ін.); тимчасовими або тривалими особовими трансформаціями (пасивність, втрата інтересу до життя, упевненості в перемозі, довіра до товаришів і командирів по службі; схильність до шаблонних дій і примітивного наслідування; надмірний прояв інстинкту самозбереження та ін.). Дистрес може спричинити різні психогенні патологічні реакції і психологічні розлади. Стрес суб'єктивно усвідомлюється як переживання страху, тривоги, гніву, образи, туги, ейфорії, відчаю, нелюдською перевагою тощо. Значне

місце в широкому діапазоні негативних переживань воїна в бою в стані стресу займає страх.

Страх являє собою емоцію, що виникає в стані загрози біологічному або соціальному існуванню людини, спрямовану на джерело реальної або уявної небезпеки. Емоція страху це корисне надбання людини в процесі філо- та онтогенетичного розвитку. Він служить попередженням людині про майбутню небезпеку, дозволяє мобілізувати внутрішні сили і резерви для її уникнення або подолання. За змістом переживання страх виявляється у вигляді страху смерті, болю, поранення, страху залишитися калікою, страху втрати боєздатності і пошани товаришів по службі.

Стан страху може варіювати в широкому діапазоні переживання. Виділяють такі форми страху:

- переляк;
- тривога;
- боязнь;
- афектний страх;
- індивідуальна і групова паніка.

Кожна з форм страху виконує свою функцію, має специфічну динаміку прояву.

Переляк – це миттєва реалізація природної, інстинктивної програми дій з метою збереження цілісності організму в ситуації впливу загрозливих подразників. Якби люди не володіли цією охоронною, захисною реакцією, вони загинули б, не встигнувши оцінити загрозливу небезпеку.

Тривога це емоційний стан, що виникає в ситуації невизначеної небезпеки і виявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій. Її нерідко називають безпричинним страхом, оскільки вона пов'язана з неусвідомлюваним джерелом небезпеки. Тривога не лише сигналізує про можливу небезпеку, а й спонукає воїнів до

пошуку і конкретизації її джерел, до активного дослідження обстановки бою. Вона може проявлятися як почуття безпорадності, невпевненості в собі, безсилля перед небезпекою, що насувається, та перебільшення загрози. Стан боязні є ніби конкретизованою тривоною і реакцією на безпосередню небезпеку.

Афективний страх (тваринний жах) – найсильніший страх, спричинений надзвичайно небезпечними, складними обставинами, що паралізують на якийсь час здатність до довільних дій. У кожної людини існує індивідуальна межа психічного напруження, після якого починають переважати захисні реакції: камуфляж (спроба сховатися, замаскуватися), прагнення ухилитися від небезпеки, покинути загрозливу обстановку, ніби зменшитися в розмірах, зайнявши ембріональну позу. Відчуваючи афективний страх, воїн або ціпеніє, не може зсунутися з місця, або біжить нерідко у бік джерела небезпеки.

Військовою психологією встановлено, що безстрашних психічно нормальних людей не буває. Вся справа в миттєвостях часу, необхідного для подолання розгубленості, для раціонального ухвалення рішення під час цілеспрямованих дій. За оцінками американських експертів, близько 90 % військовослужбовців відчувають в бою страх в явно вираженій формі. Причому у 25 % страх супроводжується нудотою, блюванням, у 20 % – нездатністю контролювати функції сечовипускання і кишечника. Реакція на страх, як наголошувалося раніше, залежать як від особливостей нервової системи, так і від рівня психологічної підготовленості військовослужбовців до зустрічі з небезпекою, від характеристики їх мотиваційної сфери.

Індивідуально-психологічна специфіка реагування людей на небезпеку проявляється і в тому, що вони

випробовують під негативного переживання в різний час. У збройних конфліктах встановлено, що приблизно 30 % воїнів відчувають найбільший страх перед боєм, 35 % – в бою і 16 % – після бою.

Особливо небезпечною реакцією на бойові чинники наступу може бути групова паніка. Це стан страху, що оволодів групою військовослужбовців, що розповсюджується й нарощується у процесі взаємного зараження і супроводжується втратою здібності до раціонального оцінювання обстановки, мобілізації внутрішніх резервів, доцільної спільної діяльності. Бойова обстановка створює благодатний ґрунт для розвитку панічних настроїв. Цьому сприяють раптові, несподівані дії противника, його могутні вогневі удари, психологічна, психотронна, психотропна зброя та її вплив, надмірна втомленість, перенапруження військовослужбовців, поширення деморалізувальних чуток, настроїв за відсутності офіційної інформації та ін. Каталізаторами паніки є панікери-військовослужбовці, які мають істеричні рисами особи, підвищеною зарозумілістю, помилковою упевненістю в доцільності своїх дій, високою психосоматичною провідністю, виразними рухами та гіпнотичною силою крику. Вони здатні в короткий час «інфіціювати» панічними настроями великі маси людей і повністю дезорганізувати їх діяльність.

У груповій паніці можна виділити несподіване загальне сум'яття з миттєвою втратою боєздатності, втрату волі до боротьби і втечу від дійсної або уявної небезпеки, припинення взаємодії, тимчасова криза морально-психологічної стійкості підрозділів.

Знання природи страху, динаміки його прояву, умов виникнення групової паніки дозволяє командирам доцільно планувати бойові дії, диференційовано підходити до розстановки людей і розподілу бойових завдань,

прогнозувати реакції і поведінку військовослужбовців у бою, розробляти і здійснювати експрес-програми попередження і подолання негативних психічних станів військовослужбовців.

Основними завданнями психологічного забезпечення супроводження наступального бою є постійний аналіз змін підрозділів, особливо тих, що діють у 1-му ешелоні, прийняття заходів із підтримання їх морально-психологічного стану, оперативне доведення змін в обстановці, організація практичної допомоги офіцерам підрозділів із питань наступу, пропаганда передового досвіду, своєчасне надання медичної та психологічної допомоги.

Хід і результат наступу багато в чому визначає поведінку і психічні стани військових після бою. У цей період звичайно спостерігається поступове повернення спроможності воїнів критично мислити, прагнення відвернутися від переживань бою шляхом виконання якої-небудь роботи (робота на бойовій техніці, обслуговування зброї, упорядкування спорядження й одягу, написання листів та ін.) деяке зниження комунікативної активності, сонливості, бажання відпочити. У випадку невдалого завершення наступу у військових можуть розвиватися стани *невпевненості* у своїх силах і перемозі над противником, у компетентності командирів та ін. Ці переживання набувають великої гостроти у разі великих втрат людей і бойової техніки.

Подоланню таких станів сприяють: роз'яснення військових причин невдач, шляхів і засобів відновлення боєздатності; активна підготовка особового складу до подальших дій; збудження ненависті до ворога; надання психологічної допомоги військовим, що одержали психологічні травми; актуалізація широких соціальних мотивів поведінки воїнів тощо.

Про зміни психічного стану військовослужбовців свідчать також їх практичні дії та негативні психічні явища і стани: прагнення ухилитися від участі в бою, сховатись; невпорядкована стрільба; зниження рівня бойової майстерності, ефективності застосування зброї; метушливість, нерішучість; втрата почуття безпеки; суперечки, скарги.

Для попередження та усунення негативних явищ оборонного бою, відновлення морально-психологічного стану особового складу, його бойової активності, подолання дезорганізуючих факторів необхідно своєчасно надавати допомогу тим, хто одержав психологічні травми, тобто травми, одержані не від куль і осколків, а від порушення психіки та особливостей проходження психічних процесів і душевних станів.

Способи надання психологічної допомоги:

- медикаментозні;
- психофізіологічні (гіпноз, тренування, відпочинок, сон);
- комунікативні (інформування, консультування, психокорекція, схвалення словом, репліка, гумор, жарт);
- аутогенні (саморегуляція, самокорекція, самоаналіз);
- організаційні (переміщення особового складу, переформування деяких підрозділів, зміна керівництва, виведення із бою, включення в групу, підтримка найбільш досвідченого, заборона підходити до трупів, пропаганда передового досвіду);
- стимулювальні (окрик, накази, особистий приклад, забезпеченням усім необхідним для бою);
- активізувальні (заняття з бойової і психологічної підготовки), психотерапевтичні (реабілітація та ін.).

Первинна психологічна допомога надається в підрозділах, на пункті первинної психологічної допомоги і реабілітації при медичній роті.

Отже, наступальні бойові дії мають низку своїх психологічних особливостей. Їх врахування дає можливість побудувати якісну підготовку до наступу, ефективно впливати через позитивний стан психіки військовослужбовців, військових колективів на виконання бойових завдань.

Особливості психологічного гартування військовослужбовців в умовах ведення специфічних дій

Особливі умови, в яких може опинитися людина, як правило, викликають у нього психологічну та емоційну напруженість. Як наслідок, в одних це супроводжується мобілізацією внутрішніх життєвих ресурсів, а в інших — зниженням або навіть зривом працездатності, погіршенням здоров'я, фізіологічними та психологічними стресовими явищами. Залежить це від індивідуальних особливостей організму, умов праці та виховання, обізнаності про події і розуміння ступеня небезпеки.

У всіх важких ситуаціях вирішальну роль відіграють моральне загартування і психічний стан людини. Вони визначають готовність до усвідомлених, упевнених і розважливих дій у будь-яких критичних моментах.

Психологічна готовність

Стихійні лиха, великі аварії та катастрофи, їх трагічні наслідки викликають у людей велику емоційну збудженість, вимагають високої морально-психологічної стійкості, витримки та рішучості, готовності надати допомогу постраждалим, врятувати матеріальні цінності.

Важка картина руйнувань і спустошень, безпосередня загроза «життю» негативно впливають на психіку людини. В деяких випадках можуть порушити процес нормального мислення, послабити або повністю виключити контроль над собою, що призводить до невинуватих і непередбачуваних дій.

Від морально-психологічної стійкості військовослужбовців військових частин та підрозділів залежить значною мірою, якої якості та в які терміни будуть проведені рятувальні роботи. Чи приділяється належна увага психологічній сумісності під час комплектування загонів, команд, груп для відправлення в район надзвичайних подій? По суті, ніяка. До підрозділів включають фахівців, тих, – хто на місці буде робити все можливе. Це основний критерій.

Ось чому керівникам ліквідації наслідків аварій, катастроф і стихійних лих при такому положенні все частіше доводиться вдаватися до допомоги добровольців, які готові йти у найнебезпечніші місця. Так було в Чорнобилі, де люди йшли на ризик свідомо, впевнені, що здатні керувати своєю поведінкою і протистояти впливу стресових факторів.

Досвід ліквідації аварій свідчить, що екстремальні ситуації можуть спонукати людину до таких справ і вчинків, на які він не зважився б у звичайних умовах. Так, під час землетрусу у Вірменії, який нічим особливим раніше не виділявся, працівник районного масштабу Мурадян проявив в ході рятувальних робіт високе самовладання і справжній героїзм. І після загибелі всієї сім'ї він не опустив рук, не розгубився, не збожеволів від горя, як було з іншими, а зібрав навколо себе групу людей і з особливим завзяттям почав рятувальні роботи.

У непередбачуваних психологічно, незагатованих людей з'являється відчуття страху і прагнення втекти з небезпечного місця, в інших – психологічний шок, супроводжуваний заціпенінням м'язів. У цей момент порушується процес

нормального мислення, слабшає або повністю втрачається контроль свідомості над почуттями і волею. Нервові процеси (збудження або гальмування) проявляються по-різному.

Такий стан буває досить тривалим від декількох годин до декількох діб. Під час ліквідації наслідків землетрусів і аварій доводиться іноді спостерігати людей, які перебувають у стані душевної пригніченості, можуть тривалий час безцільно бродити по руїнах населеного пункту.

Несподіванка виникнення небезпеки, незнання характеру і можливих наслідків стихійного лиха чи аварії, правил поведінки у цій обстановці, відсутність досвіду і навичок у боротьбі зі стихією, слабка морально-психологічна підготовка – це **причини** такої поведінки людей.

Що робити, як вчинити, щоб уникнути такого пригніченого стану людей?

По-перше, потрібно враховувати, що людина, яка перенесла важку психологічну травму, набагато швидше відновлює душевну рівновагу, якщо її залучити до якоїсь фізичної праці, але не одну, а в складі групи.

По-друге, щоб послабити негативний вплив на людину потрібні постійна підготовка до дій в екстремальних умовах, формування психічної стійкості, виховання волі. Ось чому основним змістом психологічної підготовки є вироблення і закріплення необхідних психологічних якостей. Головним тут є максимальне наближення навчання до реальних умов, які можуть скластися в конкретному регіоні, населеному пункті або на об'єкті. Особливо важливо виховувати самовладання, холоднокровність, здатність тверезо мислити в складній і небезпечній обстановці. Виробити ці якості лише шляхом словесного ознайомлення з діями в зоні стихійного лиха неможливо. Лише практика і ще раз практика допоможуть набути емоційно-вольового досвіду, необхідних навичок і психологічної стійкості. Ось чому під час проведення занять із населенням, а тим більше з особовим складом формувань

(підрозділів) необхідно словесно описувати не лише потрібні дії, не обмежуватися показом кіно і відеофільмів, а обов'язково відпрацьовувати прийоми і способи тих рятувальних робіт, які найімовірніше доведеться застосовувати в даній місцевості. В основі вироблення будь-якого досвіду лежить багаторазове свідоме повторення конкретних дій, виконання потрібних вправ.

По-третє, особливого значення набуває підготовка особового складу до підвищення стійкості, до психологічних навантажень, розвитку витривалості, самовладання, неухильного прагнення до виконання поставлених завдань, розвитку взаємодопомоги і взаємодії. Таку підготовку потрібно проводити диференціованням з урахуванням призначення кожного формування і тієї обстановки, з якою може зіткнутися конкретний колектив. І робити це необхідно під час навчання і тренувань. Досвід ліквідації наслідків трагічних подій, в яких концентрувалися колосальні духовні, інтелектуальні та матеріальні ресурси суспільства, повинен бути широко використаний на заняттях із підготовки військовослужбовців до дій у надзвичайних ситуаціях.

Потрібно пам'ятати, що рівень психологічної підготовки людей – один із найважливіших чинників. Найменша розгубленість і прояв страху, особливо на самому початку аварії або катастрофи, в момент розвитку стихійного лиха можуть привести до тяжких, а часом і до непоправних наслідків. Насамперед це стосується посадових осіб, зобов'язаних негайно вжити заходів, що мобілізують колектив, показуючи при цьому особисту дисциплінованість і витримку. Саме невіра в свої сили, в сили і можливості колективу паралізує волю.

7.3 Основні морально-психологічні заходи щодо відновлення боєздатності підрозділу

Психологічна допомога військовослужбовцям у подоланні наслідків бойового стресу передбачає проведення комплексу відповідних психореабілітаційних заходів.

Психологічна реабілітація військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, проводиться в комплексі з медичною та соціальною реабілітацією і являє собою **процес організованого психологічного впливу, спрямований на відновлення такого стану психічного здоров'я військовослужбовців, що дозволяє їм досить ефективно вирішувати бойові та службові завдання. Завдання визначаються характером наслідків бойового стресу.**

Реабілітація може мати специфічний і неспецифічний характер, що визначається складністю наявних у військовослужбовця психологічних проблем і ступенем спеціалізації способів психологічного впливу, необхідних військовому психологу для призначення психологічної реабілітації.

Неспецифічна психологічна реабілітація може здійснюватися підготовленим психологом в умовах військової частини у взаємодії з військовими медиками й командуванням частини без тривалого відриву військовослужбовця від виконання військової діяльності. У тих випадках, коли військовослужбовець не може подолати негативний вплив психологічних наслідків психотравмувального бойового стресу на його психічне здоров'я і життєдіяльність, необхідне проведення специфічної реабілітації на базі центрів психологічної реабілітації з обов'язковим відривом військовослужбовця від виконання службових обов'язків.

Психологічна реабілітація включає чотири основних етапи:

- 1) діагностичний;
- 2) психотерапевтичний;
- 3) реадaptaційний;
- 4) етап супроводу.

При цьому реадaptaційний етап здійснюється переважно під час проведення специфічної реабілітації.

Змістом діагностичного етапу є вивчення характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, ступеня їх впливу на психічне здоров'я й життєдіяльність, визначення способів психологічного впливу, необхідних для психологічної допомоги конкретному військовослужбовцю, який проходить реабілітацію.

Здійснення психотерапевтичного етапу має на меті цілеспрямоване використання конкретних форм і методів впливу на психіку військовослужбовців, реадaptaційно-психологічну підготовку військовослужбовців, які проходять реабілітацію, до майбутньої військової діяльності й міжособистісної взаємодії з оточенням.

Етап супроводу передбачає спостереження за військовослужбовцями, їх консультування і за потреби надання їм додаткової психологічної допомоги у процесі подальшої після психологічної реабілітації життєдіяльності.

Основними принципами проведення психологічної реабілітації є оперативність, системність, гнучкість, багатоступеневість.

До вивчення психічного стану військовослужбовців можуть залучатися, крім військових психологів, командири (начальники) різних рівнів, заступники командирів по роботі з особовим складом, військові медики, спеціально підготовлені військовослужбовці з воїнів строкової служби, а також, якщо це можливо,

цивільні психологи. Вивчення психічного стану військовослужбовців здійснюється шляхом спостереження й спілкування з ними, проведення з військовослужбовцями індивідуальних і групових психологічно орієнтованих бесід, усного опитування їх товаришів по службі, членів родин і родичів. Військові психологи, крім того, використовують діагностичні бесіди, опитувальники і тести, проєктивні методики, методи аналізу особливостей і результатів діяльності, експериментальні методи тощо.

Психологічна допомога військовослужбовцем може виявлятися індивідуально, у психотерапевтичній групі (11–13 осіб), у колективі, що складається з декількох невеликих груп, у родині. При цьому використовуються методи і техніки, розроблені в таких видах психотерапії, як психодинамічна, поведінкова, гештальт-терапія, нейролінгвістичне програмування, терапія мистецтвом і творчим самовираженням, логотерапія, ігротерапія тощо.

Використання психологом у процесі психологічної реабілітації тих або інших психологічних методів залежить від характеру наявних у військовослужбовців психологічних проблем, готовності психолога використовувати той або інший метод, а також особистісних особливостей того, кому надається допомога, і того, хто надає допомогу.

Велике значення для ефективної психологічної реабілітації має проведення на її першому етапі діагностичної бесіди, що сприяє вирішенню не лише діагностичних, а й психотерапевтичних завдань. Процес здійснення діагностичної бесіди можливий за умов подолання комунікативного бар'єра, який, як правило, виникає у військовослужбовців щодо надання інформації, пов'язаної з пережитим психотравматичним досвідом. Проведення діагностичної бесіди дозволяє військовослужбовцям розповісти про те, що з ними

відбулося в психотравмувальних обставинах бойових дій, відкоригувати емоції, пов'язані з тяжким для спогадів періодом їх життя, подивитися на те, що відбулося, ніби з боку, відновити цілісну картину значущих для їх актуального психічного стану подій, глибше усвідомити і переосмислити те, що вони пережили в психотравмувальній ситуації, й те, як це вплинуло на їх подальші вчинки, життєдіяльність і здоров'я. Повноцінне проведення діагностичної бесіди сприяє також психологічній підготовці військовослужбовців до подальшої участі в реабілітаційній роботі.

З метою локалізації посттравматичних стресових розладів застосовуються спеціальні методи, опанувати й кваліфіковано застосовувати які можуть лише фахівці. Як правило, це методи витіснення (заміщення) образу, гетеросугістивна терапія «тимчасова лінія»; групи психологічної підтримки з моделюванням діяльності, спеціальні методики психофізіологічної регуляції (саморегуляції) тощо. Застосовуються такі методи з медикаментозними, терапевтичними методами лікування, загальними методами відновлення та зміцнення здоров'я.

Для військових психологів, офіцерів по роботі з особовим складом рекомендуються **такі методи** зниження і локалізації серед військовослужбовців.

Метод «обговорення стресу» є необхідним як під час звичайної життєдіяльності військ, так і в ході бойових дій, після виходу з них. Завдання методу:

- давати військовослужбовцям знання про закономірний характер проявів астенічних реакцій у ході виконання завдань, форми їх проявів, способи і методи ліквідації наслідків стресу;
- надавати непряму і пряму групову підтримку;
- обмінюватися досвідом переживання стресових факторів, набувати психологічного досвіду

співпереживання, підкріплення (формування) впевненості в закономірності психологічних реакцій у більшості військовослужбовців; одержання нового досвіду подолань астенічних реакцій на фактори екстремальної обстановки.

Метод переключення уваги, залучення до діяльності передбачає деталізацію та персональну чіткість команд, зміну діяльності.

Реалізовується шляхом формування бойових груп, розрахунків з урахуванням психологічної стійкості військовослужбовців, характеру передбачуваних психотравм, наявності посттравматичного досвіду попередньої служби.

По можливості використовують засоби відновлення та зміцнення здоров'я військовослужбовців (досвід показує, що це локалізує до 70 % швидких реакцій ПТСР).

Включення в діяльність підрозділів, військовослужбовців елементів перебіжок, прискорених пересувань, можливості фізичних вправ і особливо колективних спортивних ігор для «спалювання» накопичених в організмі під впливом стресових факторів бою адреналіну. Особливу увагу приділяють військовослужбовцям, які перебувають у процесі бою в стані вимушеної обмеженої рухливості – в окопах, у засідці, у бронетехніці тощо.

Важливими аспектами цього методу є:

– навчання старших бойових груп, сержантського складу, офіцерів ротної ланки розпізнавання реакцій ПТСР і правильного реагування на них, надання найпростішої первинної допомоги й підтримки;

– визначення військовослужбовців із гострими реакціями ПТСР і спрямування їх у тил для стаціонарного відновлення або лікування;

– застосування спеціальних медикаментозних засобів, що підвищують і підтримують психологічну стійкість військовослужбовців;

– організація в місцях відпочинку військовослужбовців або ротації підрозділів пунктів надання первинної психологічної допомоги й підтримки;

– своєчасне виявлення та облік військовослужбовців, які раніше одержали ПТСР.

Висновки до розділу 7

Навчальний матеріал розділу розкриває сутність та зміст морально-психологічного забезпечення бойових дій військових частин (підрозділів) у період безпосередньої загрози агресії, у період підготовки і ведення бою та у ході відновлення боєздатності.

Навчальний тренінг. Основні поняття і терміни

Психологічна криза, позитивні психологічні реакції, афект, страх, паніка, бойові стреси, психологічна реабілітація.

Питання для повторення та самоконтролю засвоєння знань

- 1 Зміст позитивних психологічних реакцій.
- 2 Зміст негативних психологічних реакцій.
- 3 Сутність методів корекції психічних станів військовослужбовців.
- 4 Мета психологічного забезпечення оборонного бою.
- 5 Зовнішні прояви змін у психічному стані військовослужбовців.
- 6 Зміст психологічної підготовки під час ведення наступального бою.
- 7 Форми стресу, їх коротка характеристика.
- 8 Етапи психологічної реабілітації.
- 9 Принципи проведення психологічної реабілітації.

ВИСНОВКИ

У навчальному посібнику здійснено узагальнення позитивного досвіду та результатів багаторічної практики і наукових досліджень із питань:

- національної безпеки;
- методики організації і проведення занять;
- управлінської діяльності командира;
- науково-психологічних основ вивчення особистості воїна та військового колективу;
- організації воєнно-ідеологічної підготовки у військовому підрозділі;
- психологічної підготовки особового складу;
- морально-психологічного забезпечення бойових дій та ін.

Під час розкриття змісту навчального посібника були використані підручники та посібники, розроблені на кафедрі військової підготовки, в інших військових організаціях та великий досвід роботи авторів під час проходження військової служби.

Автори сподіваються, що більшість рекомендацій, наведених у посібнику, будуть використані читачами в практичній роботі та навчанні.

Основною метою підготовки навчального посібника є надання як теоретичної, так і практичної допомоги слухачам під час навчання.

Розглянуті в цьому посібнику питання воєнної політики держави, положень воєнної доктрини України та концепції національної безпеки, на думку автора, дадуть читачам уявлення про політику нашої держави на

міжнародній арені, про розбудову сучасних збройних сил, про напрямки діяльності країни у сфері воєнної політики на перспективу.

Одержання нових науково-педагогічних позитивних результатів дасть можливість розширити та уточнити деякі положення й рекомендації, наведені в навчальному посібнику.

ГЛОСАРІЙ

Ідеологія

Абсолютна монархія – форма державного правління, за якої політична влада повністю зосереджена в руках керівника держави (монарха) і передається у спадок.

Автократія – система управління суспільством, державою, за якої одній особі належить виключна і необмежена верховна влада, яка не контролюється будь-яким представницьким органом. За своєю суттю А. близька до авторитаризму.

Автономія: 1) надання частинам держави (областям, провінціям тощо) прав на самоврядування в адміністративній сфері; 2) широке внутрішнє самоврядування політико-національного або національно-територіального утворення в рамках єдиної держави.

Авторитаризм – політичний режим, за якого влада одноосібного правителя чи правлячої групи осіб не обмежується правом, представницькими інститутами і системою поділу влади.

Активне виборче право – право громадян брати участь у виборах до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування.

Аристократія – форма правління, за якої державна влада належить привілейованій меншості; вищій, привілейований стан (група) певного суспільства, що має особливі права чи можливості.

Багатопартійна система – цілісне утворення, що формується всередині політичної системи суспільства на основі усталених зв'язків між політичними партіями, які відрізняються програмними настановами, тактикою, внутрішньою структурою.

Біпартизм – партійна система, в якій визначальну

роль відіграють дві основні партії, які, перемагаючи на виборах, змінюють одна одну при владі. Б. не виключає існування інших партій, проте справжнє суперництво за владу ведеться між двома основними партіями, а жодна з інших не бере реальної участі в управлінні державою.

Блок політичний – об'єднання, союз політичних партій, громадських організацій, груп людей для узгоджених дій, досягнення спільних, насамперед політичних, цілей.

Бюрократія – вищий, привілейований прошарок чиновників-адміністраторів у державі; ієрархічно організована система управління державою чи суспільством із допомогою особливого апарату, наділеного специфічними функціями та привілеями.

Вето – передбачений конституціями деяких країн акт, завдяки якому глава держави або верхня палата парламенту можуть призупинити впровадження законів або рішень, прийнятих парламентом чи його нижньою палатою.

Вибори політичні – комплекс заходів, пов'язаних із виборами президента, формування керівних органів держав на всіх її рівнях, партій, суспільно-політичних організацій шляхом обрання представників до їх складу, а також делегатів на представницькі збори, конференції тощо.

Вибори – процедура обрання або висунення певних осіб способом відкритого чи закритого (таємного) голосування; найбільш поширений механізм створення органів та інститутів влади.

Виборча кампанія – дії безпосередніх учасників виборів, що змагаються на виборах сторін (партій, різних суспільних організацій, самих кандидатів).

Виборча система – сукупність передбачених законом виборчих процедур, пов'язаних із формуванням

органів влади.

Виборче право – право громадян обирати та бути обраними до представницьких органів держави.

Виконавча влада – одна із трьох гілок державної влади, що організовує та спрямовує внутрішню і зовнішню діяльність держави, забезпечує втілення в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Влада: 1) спроможність, право, можливість суб'єкта політики нав'язувати власну волю, розпоряджатися іншими людьми, суспільними групами за допомогою закону, авторитету, насильства, примусу тощо; 2) система керівних (державних) органів.

Внутрішня політика – комплекс заходів, що охоплює напрямки економічної, соціально-інтеграційної, соціально-культурної, примусової і т. д. діяльності держави, її структур та інститутів, зорієнтованих на погодження інтересів різних верств населення.

Геноцид – здійснювання властями масових вбивств, переслідування, гоніння певних національних, етнічних, расових, соціальних, культурних, релігійних та інших груп.

Геополітика – політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Глобалізація – дедалі більша взаємозалежність між різними людьми, регіонами та країнами світу.

Глобалізм – політична практика, зорієнтована на вирішення локальних суспільних проблем з урахуванням їх взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням їх наслідків для світових процесів.

Глобальна політика – великомасштабна діяльність

держав, урядів, міжнародних політичних і наукових організацій із вивчення і вирішення глобальних проблем сучасності не лише в національних і регіональних межах, а й у масштабі всієї Землі.

Громадянство – формально зафіксований правовий зв'язок особи з державою, що проявляється у їх взаємних правах та обов'язках.

Громадянське суспільство – суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке, будучи незалежним від держави, спільно з нею формує розвинені правові відносини, взаємодіє заради спільного блага.

Двопартійна система – організація політичного життя, коли дві партії по чергово беруть участь у здійсненні політичної влади і досягають успіху у виборчій боротьбі. Прикладом є існуючі партійні системи Великобританії, США, за яких у виборчому суперництві реально беруть участь дві партії.

Демографія – наука про народонаселення, яка вивчає його кількість, склад, структуру, розселення по території, а також зміни упродовж часу.

Демократизація – певна спрямованість політичного процесу, що характеризується розширенням прав і свобод громадян та їх організацій, участю народу в політичному житті і його впливом на прийняття політичних рішень, посиленням контролю з боку суспільства за діяльністю держави, забезпеченням усунення конкуренції різних політичних сил, ідеологічного і політичного плюралізму.

Демократія – форма політичного та економічного устрою суспільства, що ґрунтується на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і свободи громадян.

Держава – базовий інститут політичної системи і

політичної організації суспільства, який створюється для налагодження життєдіяльності суспільства в цілому і здійснення політичної влади домінуючою частиною населення у соціально-неоднорідному суспільстві з метою забезпечення його цілісності й безпеки, задоволення загальнонаціональних потреб.

Державна влада – державна організація політичного управління суспільством. Д. в. поширюється на всі сфери суспільного життя. Здійснюється державою за допомогою спеціального апарату примусу або переконання, має монопольне право видавати нормативні акти, обов'язкові для всього населення даної держави; включає такі різновиди влади, як виконавча, законодавча, судова, військова тощо.

Державний суверенітет – це верховенство, самостійність і неподільність державної влади в межах території держави та незалежність і рівноправність держави в зовнішніх відносинах.

Державний устрій – політична форма існування держави з точки зору національного й адміністративно-національного статусу. За видами устрою держави поділяються на: а) унітарні; б) федеративні; в) конфедеративні.

Диктатура – нічим не обмежена влада особи, класу чи інших соціальних груп у державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим; тимчасовий авторитарний режим, який вводять на строк дії надзвичайних обставин для прийняття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану. В сучасний період це поняття найчастіше ототожнюється з недемократичними (або антидемократичними) формами політичного режиму.

Договір суспільний – соціально-філософське, правове і політологічне вчення про походження, сутність і

функції держави, згідно з яким її виникнення пояснюється укладанням добровільної угоди між громадянами і державою, якій передаються основні права громадян.

Електорат – коло людей, які мають право брати участь у виборах певного органу чи посадової особи.

Еліта політична – меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатними психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та виконанні рішень, пов'язаних із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Закон – прийнятий у конституційному порядку найвищим законодавчим органом державної влади нормативно-правовий акт, який має найвищу юридичну силу щодо інформативних актів (указів, постанов тощо).

Законодавча влада – одна з гілок єдиної, але поділеної функціонально, державної влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність та поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів і правових актів (рішень), які ухвалюють представницькі органи влади (парламентом, радою тощо).

Змішана виборча система – виборча система, яка є тією чи іншою комбінацією мажоритарної й пропорційної виборчих систем.

Зовнішня політика – загальний курс держави в міжнародних справах, покликаний регулювати стосунки даної держави з іншими державами і народами відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Ідеологія – система поглядів, ідей, переконань, цінностей та установок, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, в яких усвідомлюються та оцінюються відношення людей до дійсності й один до

одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться завдання (програми) соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин. Це система політичних, правових, етичних, художніх, релігійних, філософських поглядів. Ідеологія разом із суспільною психологією, яка включає буденні, емпіричні погляди, що виникають стихійно, суспільні почуття, настрої, звички, входять до складу суспільної свідомості.

Вона служить для того, щоб або запропонувати зміни в суспільстві, або зберегти відданість певному набору ідеалів, якщо в суспільстві вже склався конформізм. Ідеологія є сукупністю абстрактних завдань, якими суспільство послуговується у трактуванні громадських справ, і, таким чином, вони займають визначальне місце в політиці. Кожна політична чи економічна тенденція ґрунтується на певній ідеології, без огляду на те, чи виражена вона в певній обдуманій системі. Ідеологія – це те, як суспільство бачить та інтерпретує світ.

Ідеології, що прагнуть до змін у суспільстві, називають радикальними, революційними; ідеології, що прагнуть до збереження традицій суспільства, – консервативними, реакційними.

Ідеологія – система ідей, які лежать в основі і наповнюють політичну діяльність.

Ідеологія політична – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, умонастрої людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших суб'єктів політики.

Імперія – велика держава, утворена шляхом включення до свого складу територій інших держав, колоніальних володінь. І. виникають внаслідок загарбання територій, колонізації, експансії, інших форм розширення впливу наддержави.

Імпічмент – процедура обвинувачення у вищому органі законодавчої влади країни, особливий порядок притягнення до відповідальності та судового розгляду справ про злочини вищих посадових осіб (президентів, міністрів та ін.) до завершення терміну їх повноважень.

Інтереси політичні – один із головних спонукальних мотивів політичної діяльності, що зумовлює безпосередні відносини людей, які беруть участь у політиці.

Істеблїшмент – правлячі та привілейовані групи суспільства, а також уся система влади та управління, за допомогою якої вони здійснюють своє панування.

Кадрові партії – нечисленні партії, для яких характерна «аморфність» членства, відсутність механізму організаційного прийому членів. К. п. діють переважно під час виборчих кампаній; вони спираються на професійних політиків, не збирають членських внесків, їм властива організаційна крихіткість.

Клан: 1) родова община у шотландців та ірландців; 2) перен. – група осіб, об'єднаних спільними інтересами, ідеями, суспільною справою, вигодою тощо.

Кліка – невелика група людей, організована на неформальних приватних зв'язках, об'єднана довкола певного політичного лідера. Як правило, метою діяльності кліки є захоплення та утримання державної влади насильницьким шляхом.

Коаліція – політичний союз, об'єднання (партій, держав тощо) для спільних спрямованих дій.

Компроміс – згода, порозуміння з політичним противником, досягнуті шляхом взаємних поступок.

Консенсус – метод розроблення і прийняття рішень, а також міжнародних договорів, документів, за якими становище, що обговорюється, не ставиться на голосування, а приймається узгодженням.

Консерватизм – політична ідеологія, яка

орієнтується на збереження, підтримання існуючих форм економічного, соціального, політичного життя, традиційних духовних цінностей.

Конституціоналізм – теорія і практика обмеження всевладдя держави за допомогою права, основні норми якого відображено в конституції.

Конституція – Основний закон держави, який закріплює основи суспільного та економічного ладу країни, форму правління і форму державного устрою, правовий статус особи, порядок організації і компетенцію органів влади й управління, організацію і основні принципи правосуддя та виборчої системи.

Конституційна монархія – форма правління, коли монарх здійснює владу в межах, установлених конституцією (напр., Японія, Швеція, Великобританія та ін.).

Конфедерація – союз суверенних держав, які, зберігаючи незалежність свого керування, об'єдналися для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Конфлікт політичний – зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси і цілі, пов'язані насамперед із боротьбою за здобуття влади, її перерозподіл, зміну свого політичного статусу, а також із політичними перспективами розвитку суспільства.

Концепція політична – певний спосіб розуміння, трактування політичних процесів, політичних явищ, прийняття політичних рішень, вирішення конкретних завдань політики.

Країна – відокремлена територія незалежного проживання даного суспільства зі своїми кордонами і суспільним устроєм.

Легітимність – здатність того чи іншого політичного

режиму досягти суспільного визнання та виправдання народом обраного політичного курсу, прийнятих ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Лідер політичний – глава, керівник держави, політичної партії, громадської організації, руху, народного фронту тощо; популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Лідерство політичне – постійний вплив певної особи на суспільство, політичну організацію чи соціальну групу.

Лобізм – діяльність соціальних груп, які обстоюють свої особливі інтереси; групи тиску на органи законодавчої та виконавчої влади.

Мажоритарна виборча система – виборча система, відповідно до якої обраним за відповідним виборчим округом є той кандидат, який набрав встановлену законом більшість голосів.

Маргінальність – стан та поведінкові особливості такої особи, яка перебуває у проміжному становищі між якимись соціальними групами, втратила природні соціальні зв'язки і ще не пристосувалася до нових умов життя.

Марксизм – одна з найвпливовіших течій суспільно-політичної думки у новітній історії людства:

а) М. проповідує ідею істинного народовладдя за умов знищення приватної власності на основні засоби виробництва, їх усуспільнення, досягнення у суспільстві повної соціальної справедливості;

б) побудова суспільства на соціалістичних засадах знайде практичну реалізацію або мирними засобами, або шляхом збройного постановня народу;

в) визначальним у політичному розвитку людства є матеріальне виробництво, взаємодія базису і надбудови, соціального буття.

Масові партії – партії, які включають до своїх лав велику кількість членів. Керівництво у масових партіях належить професійним політикам. Такі партії беруть активну участь у виборчих кампаніях, ведуть широку пропагандистську та виховну діяльність. Масові партії фінансуються за рахунок власних членських внесків партійців.

Міжнародна політика – система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та ін. зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Міжнародні відносини – системна сукупність політичних, економічних, дипломатичних, соціальних, гуманітарних та інших зв'язків і відносин між суб'єктами світового співтовариства.

Монархія – форма правління, за якої верховна державна влада повністю або частково зосереджена в руках одноособового глави держави – монарха.

Народ – історично змінна спільність соціальних груп, яка включає в собі на різних етапах історії класи і прошарки, що беруть участь у вирішенні проблем суспільного розвитку; все населення певного політико-географічного середовища (країни).

Націоналізм – політика і практика, ідеологія та психологія в національному питанні, що ґрунтуються на визнанні націй (етносів) та їх взаємовідносин

найважливішим або особливо важливим фактором суспільного розвитку і пріоритетного привілейованого місця, ролі та інтересів даного народу в соціально-політичному, економічному та культурному житті всього людства на шкоду інтересам та запитам інших народів.

Націонал-соціалізм (нацизм) – німецький різновид фашизму, що базується на теорії переваги біологічно «обраної» раси, а також аналогічні течії, що виникли за німецьким прикладом в інших країнах.

Нація – історична спільнота людей, що формується у процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, етнічних особливостей культури й характеру.

Однопартійна система – утвердження політичної влади однієї партії, яка своїм впливом поглинає всі сфери життя.

Олігархія – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група.

Опозиція політична – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія, група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, конституції, політичної системи в цілому.

Опортунізм – політичний курс, який характеризується пристосуванням, безпринципністю.

Охлократія – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, «маси»; один із способів здійснення політичної влади, що істотно доповнює кризові політичні режими. Соціальною базою охлократії частіше за все бувають люмпени та маргинали.

Парламент – виборчий (повністю або частково) найвищий законодавчий орган у деяких державах (Великобританія, Бельгія, Індія, Італія, Канада, США,

Франція, Японія та ін.).

Парламентаризм – система представницьких органів влади, за якої чітко розподілені функції законодавчих і виконавчих органів і в якій вирішальну роль відіграє парламент як постійно діючий представницький орган влади.

Партійна система – політична структура, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їх стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, а також із державою та іншими інститутами влади.

Партія політична – це добровільна організація, яка об'єднує у своїх лавах найбільш активну й організовану частину соціальної спільності (народу, нації, класу, соціальної групи) з метою вираження і захисту політичного інтересу, здійснення практичної роботи для задоволення цього інтересу.

Підданська політична культура – різновид політичної культури, що характеризується покором, підкоренням, перетворенням учасників політичного процесу на об'єкт примусу.

Плебіцит – всенародне опитування населення шляхом голосування, різновид референдуму для виявлення думки з якогось загального і значного питання.

Плутократія – політичний лад, за якого влада належить найбагатшим представникам панівного класу; купка найбагатших представників панівного класу.

Плюралізм політичний – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного і соціального розвитку, що впливає з існування кількох або багатьох незалежних засад політичних знань і розуміння буття.

Поділ влади – розподіл повноважень між законодавчою (парламент), виконавчою (уряд) і судовою гілками влади. Це один з основних принципів правової держави. Вперше був сформульований англійським

філософом Дж. Локком. У сучасному розумінні цей принцип сформульований Ш.-Л. Монтеск'є у праці «Про дух законів».

Політика – вид людської діяльності, пов'язаний із завоюванням та здійсненням влади, насамперед державної.

Політична влада – реальна спроможність класу, соціальної групи, соціального інституту, індивіда проводити свою волю в громадському житті, спираючись на систему установ, організацій, законів, політичних відносин та ідей.

Політична географія – наука, яка вивчає взаємозв'язок політичних процесів із просторовим розташуванням різних держав.

Політична демократія – передбачає багатопартійність, свободу діяльності опозиції, можливість перебування при владі кількох партій.

Політична діяльність – діяльність суб'єктів політики у сфері політичного життя.

Політична думка – галузь суспільної думки, що вивчає політичне життя суспільства, у сфері якого створюються політичні, ідеологічні концепції, доктрини, прогнози, що впливають на формування політичної свідомості та перебіг політичних подій.

Політична еліта – організована група, яка здійснює політичну владу у суспільстві (правляча еліта) або перебуває в опозиції до правлячої верхівки (контреліта).

Політична культура – рівень засвоєння людиною й суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичної думки; зрілість і компетентність в оцінюванні політичних явищ.

Політична психологія – наука, що вивчає суб'єктивні механізми політичної поведінки, вплив на неї політичної свідомості, підсвідомості, емоцій, волі людини, її ціннісних орієнтацій.

Політична свідомість – опосередковане відображення соціальними суб'єктами політичної дійсності у різноманітних формах і на різних рівнях її прояву; сукупність поглядів, оцінок, настанов, які, відображаючи політико-владні відносини, набувають певної самостійності.

Політична система суспільства – сукупність державних і недержавних соціально-політичних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулювання політичних процесів, взаємовідносини між соціальними групами, націями, державами та забезпечують політичну стабільність і прогресивний розвиток.

Політична соціологія – наука, що досліджує громадянське суспільство в його взаємодії з державою, соціальні, політичні та духовні системи, а також їх зміни крізь призму їх впливу на політичне життя людей.

Політична сфера – галузь суспільного життя, що охоплює всі політичні відносини даного суспільства.

Політична філософія – це політична наука, що розробляє ідеали та нормативні принципи політичного устрою суспільства, загальні критерії оцінювання політики.

Політичне життя – це галузь суспільного життя, пов'язана з політичною владою та реалізацією соціальних інтересів у сфері влади.

Політичний процес – хід розвитку політичних явищ; сукупність дій різноманітних політичних сил, течій, що прагнуть здійснення певних політичних цілей, програм.

Політичні відносини – взаємовідносини між суб'єктами політики у процесі завоювання та утримання політичної влади, реалізації суспільних інтересів у сфері політики.

Політичні інтереси – чинники суспільної діяльності людей, їх спільнот й об'єднань, спрямовані на здобуття,

утримання або перерозподіл державної влади.

Політичні інститути – сукупність організацій та установ, які упорядковують політичні та інші відносини у суспільстві за допомогою матеріальних та ідейних засобів (напр., держава, політичні партії, неформальні об'єднання).

Політологія – наука про закономірності розвитку політичного процесу, про функціонування політичної системи і влади, про сутність, форми і методи діяльності суб'єктів політики.

Популізм – гра державної влади (політичних діячів) із народом, що характеризується обіцянками різних пільг, демагогічними гаслами тощо, які не будуть в майбутньому виконані.

Правляча еліта – це неоднорідна соціальна група (чи сукупність груп), яка займає привілейоване становище в державі, має владу і можливість впливу на суспільство.

Правляча партія – партія, яка стоїть при владі певний час, формує на всіх рівнях урядові структури.

Право – система встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових правил поведінки (норм), що є регулятором суспільних відносин.

Правова держава – суверенна, політико-територіальна організація публічної влади, що базується на принципах поваги до особи й недоторканності її прав і свобод, верховенства права, дотримання закону.

Президент – глава держави у більшості країн з республіканською формою правління.

Пропорційна виборча система – система виборчого права, за якої голосування за кандидатів проводиться за партійними списками. Розподіл мандатів між партіями здійснюється відповідно (пропорційно) до кількості голосів, поданих за кожен партійний список у кожному виборчому окрузі.

Революція соціальна – докорінна зміна суспільства

в ключових аспектах, яка приводить до зміни характеру цього суспільства.

Режим політичний – сукупність методів, засобів і способів, за допомогою яких владні органи управляють суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Республіка – форма правління, за якої вища державна влада здійснюється виборним колегіальним органом, що формується населенням (або його частиною) на визначений час. Різновидами республіки є парламентська, президентська та змішана.

Референдум – спосіб прийняття законів та інших рішень із найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян шляхом всенародного голосування.

Руси політичні – цілеспрямовані об'єднання громадян, які охоплюють різні недержавні і непартійні, частково або повністю політизовані структури, що впливають на владу, але на відміну від партій не прагнуть до її завоювання.

Світовий політичний процес – сукупна діяльність народів, держав та їх інститутів, соціальних спільнот та їх організацій і рухів, які переслідують певні політичні цілі в галузі міжнародного життя.

Система виборча – порядок формування виборчих органів держави. Традиційними і найпоширенішими виборчими системами є пропорційна (система представництва політичних партій) та мажоритарна (система більшості).

Соціал-демократія – ідеологічна і політична течія, яка виступає за реалізацію ідей демократичного соціалізму. Базові цінності соціал-демократії: свобода, справедливість, рівність, солідарність.

Соціалізація політична – процес засвоєння індивідом упродовж його життя політичних знань,

цінностей, норм суспільства, до якого він належить.

Соціалізм – вчення і теорія, які стверджують ідеал суспільного устрою, що ґрунтується на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціальна держава – демократична держава, яка бере на себе відповідальність за кожного громадянина і прагне забезпечити кожному гідні умови існування (життя), соціальний захист, співучасть в управлінні виробництвом, а в ідеалі – приблизно однакові життєві шанси та можливості для самореалізації особи в суспільстві.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх та внутрішніх справах.

Судова влада – одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої).

Суспільство – сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких відбувається їх всебічна залежність один від одного.

Тимократія – особлива форма олігархії. У стародавніх мислителів так визначалося правління, за якого державна влада належить привілейованій меншості, що має високий майновий ценз.

Тоталітаризм – політичний режим, який характеризується повним контролем держави над усіма сферами суспільного життя, фактичною ліквідацією прав і свобод громадян, репресіями щодо опозиції тощо.

Унітарна держава – держава, територія якої на відміну від федерації немає у своєму складі федеративних

державних утворень (штати, кантони, землі тощо), а поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (області, райони, департаменти та ін.).

Управління політичне – вплив суб'єкта політики на політичну ситуацію для забезпечення своїх інтересів; основна ланка будь-якої політичної системи, спрямована на здійснення політичної влади.

Уряд – збірна назва найвищого органу державної влади, очолюваного главою уряду (наприклад, урядом України є Кабінет Міністрів України).

Участь політична – залучення індивідуумів до процесів політичного життя, політичних відносин; здійснення ними певних актів, заходів, що виражають інтереси, потреби, уподобання, думки, погляди та настрої, вплив на органи влади з метою реалізації соціальних інтересів.

Фашизм: 1) політична ідеологія, що виражає інтереси реакційних та агресивних сил, прихильників крайніх поглядів і методів у політиці та ідеології;
2) напрямок правого екстремізму, представленого ультрареакційними течіями, партіями та угрупованнями;
3) відкрито терористична диктатура найреакційніших сил суспільства, що використовує крайні форми насильства для захоплення й утримання влади, нав'язування своєї волі.

Федерація – форма державного устрою, за якої декілька державних утворень, юридично і політично самостійних, об'єднують в одну союзну державу.

Філософія політична – розділ політичного знання, предметом якого є ціннісно-світоглядні принципи легітимності політики.

Форма державного устрою – адміністративно-територіальна організація держави, а також система взаємин центральних і регіональних органів влади.

Виділяють три форми державного устрою: унітарна держава, федерація, конфедерація.

Форма правління – структура вищих державних органів влади. Форма правління характеризується порядком формування вищих органів влади, поділом між ними функцій та повноважень. Виділяють дві основні форми правління: монархію і республіку.

Фракція – організована група членів політичної партії, створена для проведення їх лінії в парламенті, органах місцевого управління; група в середині політичної партії з відмінними від основної лінії партії поглядами.

Харизма – особливий тип легітимності, організації влади та лідерства, що ґрунтується на виняткових якостях особи (релігійного, політичного діяча тощо), які дозволяють їй здійснювати в суспільстві функції пророка, вождя, реформатора.

Харизматичний лідер – громадсько-політичний діяч, ватажок, авторитет якого ґрунтується на вірі громадян у його надприродні, видатні здібності, виняткові якості, непогрішимість, святість.

Хунта – група осіб (переважно військових), що організовують змову для захоплення влади і встановлення диктатури.

Центризм політичний – у парламенті назва проміжних (між лівими і правими) політичних партій, груп; у політичних партіях – групи і фракції, які стоять між правими та лівими.

Цивілізація: 1) синонім культури; 2) рівень суспільного розвитку; 3) ступінь суспільного розвитку, що приходить на зміну епохи варварства. У сучасній інтерпретації Ц. є формою організації цілісності суспільного життя.

Педагогіка

Авторитет – вплив, який чинить на кого-небудь окрема особа або соціальний інститут з огляду на свої заслуги, інтелектуальні, моральні, ділові якості.

Адаптація – здатність організму (особистості, функцій) пристосовуватися до різних умов зовнішнього середовища. Приведення особистості до такого стану, що забезпечує стійку поведінку в типових проблемних ситуаціях без патологічних змін структури особистості.

Адаптація соціальна – процес і результат активного пристосування людини до умов та вимог соціального середовища. Змістом її є зближення цілей і ціннісних орієнтацій групи і залучення до неї індивіда, засвоєння ним групових норм, традицій, соціальних установок, прийняття на себе соціальних ролей. Є одним із механізмів соціалізації особистості.

Активність особистості – діяльне ставлення людини до світу, його здатність виробляти суспільно значущі перетворення матеріального і духовного середовищ; проявляється у творчій діяльності, вольових актах, спілкуванні.

Аналіз – у буквальному сенсі розчленовування (уявне чи реальне) об'єкта на елементи. У широкому сенсі це синонім дослідження взагалі. Самоаналіз – одне з найважливіших умов підвищення ефективності педагогічного процесу, зростання професіоналізму вчителя. Анкета – методичний засіб для одержання первинної соціологічної та психологічної інформації на основі вербальної (словесної) комунікації, форма заочного опитування, об'єднана єдиним дослідницьким задумом; система питань, спрямованих на виявлення кількісно-якісних характеристик об'єкта або предмета аналізу.

Анкетування – метод масового збору інформації за допомогою анкет; анкетне опитування.

Взаємодія – процес безпосереднього або опосередкованого взаємного впливу людей один на одного, що передбачає їх взаємну обумовленість загальними завданнями, інтересами, спільною діяльністю і взаємно орієнтованими реакціями. Ознаки реальної В.: одночасне існування об'єктів, двобічність зв'язків, взаємний перехід суб'єкта та об'єкта, взаємозумовленість зміни сторін, внутрішня самоактивність у слухачів.

Виховання – цілеспрямоване управління процесом розвитку людини через його залучення до різних видів соціальних відносин у навчанні, спілкуванні, грі, практичній діяльності.

Виховна система – комплекс виховних цілей, людей, які їх реалізують у процесі цілеспрямованої діяльності, відносин, що виникають між її учасниками; освоєне середовище та управлінська діяльність щодо забезпечення життєздатності В. с. Створюється для реалізації педагогічних цілей і забезпечення розвитку особистості слухачів.

Вчення – одна зі сторін процесу навчання, активна діяльність студентів, спрямована на оволодіння запасом знань, прийомами їх самостійного придбання та застосування.

Гра – заняття, дії, форми спілкування студентів, що не мають обов'язкового характеру, які несуть радість, задоволення від досягнення ігрового результату. Г. — уявна чи реальна діяльність, цілеспрямовано організовується з метою відпочинку, розваги та навчання.

Дидактика – наука про навчання і освіту, методи, засоби, організації.

Дидактична система – підсистема виховної системи, сукупність цілей, змісту освіти, процесу, методів і форм її організації.

Дискусія – спосіб організації спільної діяльності для інтенсифікації процесу прийняття рішення в групі; метод навчання, що підвищує інтенсивність та ефективність навчального процесу за рахунок залучення осіб до колективного пошуку істини.

Дисципліна – форма суспільного зв'язку між людьми, яка служить засобом підтримки та дотримання порядку, необхідного для спільної діяльності людей. Важлива ланка Д. – самодисципліна, коли індивід виходить із внутрішнього переконання, особистого і загального інтересів; якісна характеристика порядку, організованості в тій чи іншій спільноті, у сфері життєдіяльності людей, що відображає відповідність їх поведінки сформованим у суспільстві нормам.

Диференціація навчання – побудова навчання на основі поділу студентів на групи. Кожну групу утворюють студенти, які характеризуються подібністю певних індивідуально-психологічних особливостей.

Диференційований підхід – цілеспрямований педагогічний вплив на групи студентів, які існують в їх співтовариствах як його структурні або неформальні об'єднання або які виділяє педагог за подібними індивідуальним якостями студентів. Д. п. дозволяє розробляти методи виховання не для кожного студента окремо (що в масовій школі нереально), а для певних категорій студентів.

Діалог – форма спілкування, що складається, як правило, з реплік учасників, які чергуються, і спираються на психологічну рівність їх позицій.

Дозвілля – можливість людини займатися у вільний час різноманітною діяльністю за своїм вибором. Виділяють

п'ять груп Д.: відпочинок, розваги, свята, самоосвіта, творчість.

Закономірності педагогічного процесу – істотні зовнішні і внутрішні зв'язки, від яких залежать спрямованість процесу та успішність досягнення педагогічних цілей. Зовнішні: гармонізація інтересів суспільства та особистості при визначенні цілей і завдань; обумовленість економічними, політичними і духовними факторами. Внутрішні: залежність від вікових та індивідуальних особливостей вихованців; єдність дій учасників; взаємозв'язок процесів освіти, виховання і розвитку; єдність цілей, форм, методів утримання.

Занедбаність педагогічна – стійкі відхилення від норми в моральній свідомості і поведінці студентів, обумовлені негативним впливом середовища і помилками у вихованні.

Здатність до навчання – індивідуальні показники швидкості та якості засвоєння людиною знань, умінь і навичок у процесі навчання.

Зміст виховання – система знань, переконань, навичок, якостей і рис особистості, стійких звичок поведінки, якими повинні оволодіти студенти відповідно до поставлених цілей і завдань.

Зміст освіти – педагогічно адаптована система знань, умінь і навичок, досвіду творчої діяльності та досвіду емоційно-вольового ставлення, засвоєння якої покликане забезпечити формування різнобічно розвиненої особистості, підготовленої до відтворення і розвитку матеріальної та духовної культури суспільства; система наукових знань, практичних умінь і навичок, а також світоглядних і морально-естетичних ідей, якими необхідно оволодіти учням у процесі навчання.

Знання – результат процесу пізнання дійсності, який одержав підтвердження у практиці; адекватне

відображення об'єктивної реальності у свідомості людини (уявлення, поняття, судження, теорії).

Ідентифікація: 1) пізнання чогось, кого-небудь; 2) уподібнення, ототожнення з ким-небудь, чим-небудь; процес засвоєння соціальних ролей, ототожнення індивіда з реальним або уявним об'єктом.

Ідентичність – відчуття самототожності, безперервності себе в часі, почуття «я такий самий»; стійкий, особистістю прийнятий образ себе у всьому багатстві взаємозв'язків особистості з навколишнім світом (включає образ-ставлення до свого тіла, соціальним статусом, расовою та національною належності).

Індивідуальний підхід – здійснення педагогічного процесу з урахуванням індивідуальних особливостей студентів (темпераменту, характеру, здібностей, схильностей та ін.). Значною мірою впливають на їх поведінку в різних життєвих ситуаціях. Суть І. п. становить гнучке використання різних форм і методів виховання для досягнення оптимальних результатів щодо студента.

Індивідуальність – неповторна своєрідність психіки кожної людини, що здійснює свою діяльність як суб'єкт розвитку суспільно-історичної культури. І. визначається як внутрішній психологічний світ людини, що включає основні її сфери: інтелектуальну, мотиваційну, емоційну, вольову, предметно-практичну, екзистенціальну.

Інновація – створення, поширення і застосування нового засобу (нововведення). Діяльність із пошуку й одержання нових результатів, способів їх одержання.

Колектив – це організована група людей, об'єднаних спільною діяльністю, цілі якої корисні суспільству і людям. Ознаки К.: об'єднання людей на користь певної, соціально схвалюваної мети; спільна діяльність, яка будується на принципах колективізму; організованість і

згуртованість групи; наявність колективістських взаємин; єдині ціннісні орієнтації, моральна і духовна єдність.

Компенсація порушених функцій – складний різноманітний процес перебудови функцій організму при порушеннях або втраті яких-небудь із них.

Концепція – сукупність, система поглядів, те чи інше розуміння явищ, процесів; одиничний, визначальний задум, провідна думка якої-небудь наукової праці, твору.

Корекція – система педагогічних і лікувальних заходів, спрямованих на подолання або ослаблення недоліків психічного і фізичного розвитку.

Культура – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створена людством у процесі суспільно-історичної практики.

Лекція – систематичне, послідовне, монологічне викладення викладачем (учителем, лектором) навчального матеріалу, як правило, теоретичного характеру. Виділяють такі види Л.: ввідні, настановні, поточні, оглядові, заключні. Одна з головних вимог до Л. – цілісність і систематичність викладу, а структура її залежить від особливостей навчального матеріалу і дидактичних цілей.

Логопедія – галузь спеціальної педагогіки, завданнями якої є вивчення мовних порушень, розроблення принципів і методів їх виявлення, попередження і подолання.

Медико-психолого-педагогічна консультація – спеціальна установа, що проводить комплексне медико-психолого-педагогічне обстеження аномальних студентів для направлення їх до відповідних навчально-виховних та оздоровчих установ.

Менталітет – особливості індивідуальної і суспільної свідомості людей, їх життєвих позицій, культури, моделей поведінки, зумовлені соціальним середовищем,

національними традиціями. М. свідчить про специфічні риси соціалізації людини, її автономності та самобутності.

Метод – спосіб, шлях наукового пізнання, досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність.

Метод виховання – сукупність найбільш загальних способів вирішення виховних завдань і здійснення виховної взаємодії.

Методика – приватний варіант методу, нестандартизований метод дослідження.

Методологія – вчення про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності, теоретичне обґрунтування сукупності методів, їх єдності і зв'язків. М. науки дає характеристику компонентів дослідження: його об'єкта, предмета, цілей і завдань.

Моделювання – метод дослідження соціальних явищ і процесів, що ґрунтується на заміщенні реальних об'єктів їх умовними образами. Відтворюються властивості, зв'язки, тенденції досліджуваних систем і процесів, що дозволяє оцінити їх стан, зробити прогноз, прийняти обґрунтоване рішення.

Навчання – цілеспрямований процес взаємодії педагога і студента, в ході якого здійснюються освіта і розвиток людини. Процес Н. двосторонній: передбачає процес навчання (діяльність студента) і процес викладання (діяльність педагога).

Обдарованість – надзвичайно багатозначний термін, що пояснює рівень успішності виконання діяльності. У повсякденному житті – синонім талановитості, умова для видатних досягнень у тій чи іншій діяльності.

Освіта – процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок та забезпечення на цій основі відповідного рівня розвитку особистості. Служить необхідною умовою підготовки людини до життя в суспільстві, до професійної та трудової діяльності.

Основний шлях отримання О. – навчання в навчальних закладах під керівництвом педагогів. Крім того, значущим виявляється самостійне вдосконалення людини в різних областях знань (самоосвіта). Рівень О. обумовлювався вимогами виробництва, суспільними відносинами, станом науки, техніки та культури.

Освітні установи – державні, муніципальні, приватні заклади, що реалізують освітні програми різного рівня і спрямованості.

Особистісний підхід – послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, як до свідомого відповідального суб'єкта власного розвитку та виховання. Це – базова ціннісна орієнтація педагога, яка визначає його позицію у взаємодії з кожним слухачем і колективом. Він передбачає допомогу вихованцю в усвідомленні себе особистістю, виявленні та розкритті його можливостей, становленні самосвідомості, самореалізації та самоствердженні.

Педагогіка – наука, що вивчає сутність, закономірності, тенденції та перспективи розвитку педагогічного процесу.

Педагогічна майстерність – синтез особистісно-ділових якостей і властивостей особистості, що визначає високу ефективність педагогічного процесу. Можна виділити чотири відносно самостійних елементи: майстерність організації колективної та індивідуальної діяльності студентів; майстерність переконання; майстерність передачі знань і формування досвіду діяльності; майстерність володіння педагогічною технікою.

Педагогічна система – безліч взаємозалежних структурних компонентів, об'єднаних єдиною освітньою метою розвитку особистості, що функціонують у цілісному педагогічному процесі.

Педагогічна технологія – сукупність знань про способи і засоби здійснення педагогічного процесу.

Педагогічний процес – динамічна система, системоутворювальним чинником якої є педагогічна мета, а загальною якістю – взаємодія педагога та слухача.

Педагогічні засоби – матеріальні та нематеріальні елементи дійсності, використовувані як знаряддя, інструменти педагогічної діяльності (магнітофон, спортивні снаряди, мова, жест і т. д.).

Планування – процес відображення майбутнього ходу роботи в її загальних стратегічних напрямках і деталях.

Позиція – система відносин людини до певних сторін і явищ навколишньої дійсності, проявляється у відповідних переживаннях і діях. У соціальній психології використовується як одна з характеристик індивіда як члена групи, виражає його ставлення до займаного положення, задоволеність статусом і роллю, виконуваної в групі. Вона визначає унікальність сприйняття особистістю світу, подій, що відбуваються, себе в ньому і в зв'язку з ними.

Пояснення – метод навчання, що передбачає пояснення, аналіз, тлумачення й доказ різних положень матеріалу, який викладається.

Розвиток – у філософському аспекті це необоротна спрямована, закономірна зміна матеріальних об'єктів, у результаті якої виникає новий якісний стан об'єкта. Процес становлення особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих соціальних і природних факторів. Р. припускає кількісні та якісні зміни в людині.

Рушійні сили розвитку – суперечності між потребами, що виникають, і можливостями їх задоволення.

Світогляд – система поглядів на світ і місце в ньому людини; цілісне уявлення про природу, суспільство, людину, що виражається в системі цінностей та ідеалів особистості, соціальної групи, суспільства. В основі С. лежать світорозуміння (сукупність певних знань про світ), світосприйняття (ідеали, моделі та образи реальності), чуттєві стосунки.

Система – впорядкована множина взаємозв'язаних елементів і відношень між ними, створюють єдине ціле. Ознаки С.: елементна будова в межах від двох до нескінченності; взаємодія елементів, наявність системоутворювального чинника; ієрархія зв'язків, цілісність, єдність. Компоненти педагогічної С.: педагогічні цілі, учасники педагогічного процесу, взаємодія педагогів та учнів, педагогічні засоби, керування педагогічними процесами.

Система освіти – сукупність спадкоємних освітніх програм і державних стандартів різного рівня і спрямованості.

Технологія – раціональне (стабільне) поєднання декількох послідовно застосовуваних операцій для одержання будь-якого продукту. Т. може сприйматися як логічно-операційно відтворюване ядро методики. Ознаки Т.: поставлення завдань, оцінювання педагогічних систем, оновлення планів і програм на альтернативній основі, операційні компоненти, засоби і способи організації діяльності, постійне зростання ефективності процесу, потенційно відтворювані педагогічні результати.

Уміння – оволодіння способами (прийомами, діями) застосування засвоєних знань на практиці.

Фактори розвитку особистості (соціальні та біологічні) – їх співвідношення залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх обставин. Серед біологічних факторів особливе місце займає спадковість. До спадкових

властивостей організму відносять: анатоμο-фізіологічну структуру, особливості нервової системи, видові задатки людини (задатки промови, прямого ходіння, мислення). Основними соціальними факторами виховання студентів є сім'я, мікросередовище і колектив.

Форма організації навчання – дидактична категорія, що означає зовнішній бік організації навчального процесу, яка пов'язана з кількістю студентів, часом і методом навчання, а також порядком його здійснення.

Форми організації виховання – порядок організації конкретних актів, ситуацій, взаємодії учасників виховного процесу; сукупність організаторських прийомів і виховних засобів, що забезпечують зовнішнє вираження змісту виховної роботи.

Формування особистості – зміни, новоутворення, ускладнення особистості без зазначення джерел цих змін.

Функції освіти – трансляція і поширення культури в суспільстві; формування установок, ціннісних орієнтацій, життєвих ідеалів; соціальна селекція (можливість здійснити диференційований підхід до навчання); вплив освіти на процес соціальних змін.

Цілепокладання – спосіб висування та обґрунтування педагогічних цілей, відбір шляхів їх досягнення, проектування очікуваного результату (визначається програма майбутнього, припущення про майбутнє).

Цілісність педагогічного процесу – синтетична якість педагогічного процесу, що характеризує вищий рівень її розвитку, результат стимулювальних свідомих дій суб'єктів, що функціонують у ньому. Це єдиний і неподільний педагогічний процес, якому притаманні внутрішня єдність складових його компонентів, їх гармонійна взаємодія.

Ціль – ідеальний образ бажаного майбутнього результату людської діяльності; усвідомлене уявлення про кінцевий результат діяльності (не завжди збігається з результатом). Педагогічна Ц. – прогнозований результат педагогічної діяльності (зміни у студентів). Виділяють різні види Ц.: стратегічні, тактичні, групові, індивідуальні.

Теорія та методика виховання

Ввічливість – моральна і поведінкова категорія, риса характеру. Під ввічливістю звичайно розуміють уміння шанобливо і тактовно спілкуватися з людьми, готовність знайти компроміс і вислухати протилежні точки зору. Ввічливість вважається вираженням хороших манер і знання етикету.

Вихованість – рівень розвитку особистості, що виявляється в узгодженості між знаннями, переконаннями, поведінкою і характеризується ступенем оформленості суспільно значущих якостей, реалізується в конкретних вчинках, поведінці, діяльності.

Виховання – у широкому педагогічному розумінні це спеціально організований, цілеспрямований і керований вплив колективу, вихователів на вихованця для формування у нього заданих якостей, здійснюване в навчально-виховних установах та охоплює весь навчально-виховний процес.

Виховател – посадова особа, яка виконує виховні функції в освітньому закладі.

Виховна діяльність – діяльність педагога, спрямована на створення сприятливих умов для розвитку особистості слухача. Вона не обмежується лише його спільною зі слухачем діяльністю, а спрямована також і на інших людей, що контактують із ним, на середовище її

проживання, на мікроклімат тих спільнот, до яких він входить.

Культура поведінки – це сукупність сформованих, соціальнозначущих якостей особистості, повсякденних вчинків людини в суспільстві, що ґрунтуються на нормах моральності, етики та естетичної культури.

Мета виховання: 1) це очікувані зміни в людині (або групі людей), результати педагогічної діяльності; 2) уявне представлення результатів педагогічної діяльності, втілених в образі людини, яку хочуть виховати.

Методи виховання – шляхи, способи впливу вихователя на свідомість, волю, почуття, поведінку вихованця для досягнення у нього заданих якостей.

Моральне виховання – цілеспрямований, організований процес формування у людини стійких моральних якостей, переконань, потреб, почуттів і звичок моральної поведінки.

Об'єкт виховання – те, на що спрямоване виховання. Об'єктом виховання виступає особистість слухача: саме на неї в кінцевому підсумку орієнтований цілеспрямований вплив вихователів.

Особистість: 1) соціальний індивід, суб'єкт суспільних взаємовідносин і свідомої діяльності та спілкування; 2) людина як носій якихось властивостей.

Повага – позиція однієї людини щодо іншої, визнання достоїнств особистості.

Система виховання – стійкий, соціально-педагогічний механізм, що має властивості цілісності, з достатнім ступенем ймовірності, який реалізує в теорії та практиці задані цілі виховання. «Масштаб» існування системи виховання – суспільство, педагогічна культура. Це якась еталонна модель, результати дії якої одержані, апробовані на соціальному рівні, увійшли в досвід людства і мають свою специфіку (система спартанського

виховання, система виховання скаутів, система виховання А. С. Макаренка та ін.).

Суб'єкт виховання – джерело виховної активності. Колективними суб'єктами виховання можуть бути виховні організації, педагогічний колектив, студентський колектив, студентські об'єднання. Індивідуальними суб'єктами виховання є педагоги, батьки, друзі. Суб'єктом виховання може бути і сам студент. По-перше, він сам джерело впливу на інших: однолітків і педагогів. По-друге, від нього залежить ставлення до педагогічних впливів, спрямованих на нього самого: реакція на них, опір одним і прийняття інших. По-третє, він розвивається в результаті власних цілеспрямованих зусиль, пов'язаних із самопізнанням, самовизначенням, самореалізацією і саморегуляцією.

Толерантність – термін, що позначає терпимість до іншого світогляду, способу життя, поведінки і звичаїв. Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння інших культур, способів самовираження і прояву людської індивідуальності. Під толерантністю не передбачається поступка, поблажливості чи потурання. Прояв толерантності також не означає терпимості до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань або поступки чужим переконанням, а також нав'язування своїх переконань іншим людям.

У вузькому педагогічному сенсі виховання – це процес і результат виховної роботи, спрямованої на вирішення конкретних виховних завдань.

Психологія

Авторитарні (владний, директивний) – характеристика людини як особистості або її поведінки стосовно інших людей, що підкреслює схильність користуватися переважно недемократичними методами впливу на них: тиск, накази, розпорядження і т. п.

Авторитетність – спроможність людини мати певну вагу серед людей, бути для них джерелом ідей і користуватися їх визнанням і повагою.

Агресивність (ворожість) – поведінка людини відносно інших людей, що відрізняється прагненням заподіяти їм неприємності, завдати шкоди.

Адаптація – пристосування органів чуття до особливостей діючих на них стимулів для їх найкращого сприйняття та оберігання рецепторів від зайвого перевантаження.

Активність – поняття, яке свідчить про здатність живих істот виробляти спонтанні рухи і змінюватися під впливом зовнішніх або внутрішніх стимулів-подразників.

Акцентуація – виділення якої-небудь властивості чи ознаки на тлі інших, її особливий розвиток.

Альтруїзм – риса характеру, що спонукає людину безкорисливо приходити на допомогу людям і тваринам.

Апатія – стан емоційної байдужості та бездіяльності.

Апперцепція – поняття, яке визначає стан особливої ясності свідомості, його зосередженості на чому-небудь. У розумінні іншого німецького вченого В. Вундта позначало деяку внутрішню силу, що спрямовує хід думки і хід психічних процесів.

Асоціація – з'єднання, зв'язок психічних явищ один з одним.

Атракція – привабливість, потяг однієї людини до іншої, що супроводжується позитивними емоціями.

Атрибуція – приписування якоїсь безпосередньо не сприйнятої властивості предмету, людині або явищу.

Атрибуція каузальна – приписування деякої пояснювальної причини, вчинку або дії людини, за якою спостерігають.

Афект – короточасний стан, що бурхливо проходить, сильного емоційного збудження, що виникає в результаті фрустрації або який-небудь інший, сильно діючої на психіку причини, зазвичай пов'язаної із незадоволенням дуже важливих для людини потреб.

Афіліація – потреба людини у встановленні, збереженні та зміцненні емоційно позитивних, дружніх, товариських, приятельських взаємовідносин з оточенням.

Бажання – стан актуалізованої, тобто такої, що почала діяти, потреби, супроводжуваної прагненням і готовністю зробити що-небудь конкретне для її задоволення.

Бар'єр психологічний – внутрішня перешкода психологічної природи (небажання, боязнь, невпевненість тощо), що заважає людині успішно виконати деяку дію. Часто виникає в ділових і особистих стосунках людей і перешкоджає встановленню між ними відкритих і довірчих взаємовідносин.

Буденна свідомість – усереднений рівень свідомості мас людей, що становлять дане суспільство. Б. с. відрізняється від наукової свідомості невисокою достовірністю і точністю наявних у ньому відомостей.

Валідність – якість методу психологічного дослідження, що виражається в його відповідності тому, для вивчення та оцінювання чого він спочатку був призначений.

Велика група – значне за кількісним складом соціальне об'єднання людей, утворене на підставі будь-якої абстрагованої соціально-демографічної ознаки: статі, віку,

національності, професійної приналежності, соціального чи економічного становища і т. п.

Вербальний – такий, що стосується звукової людської мови.

Витіснення – один із захисних механізмів у психоаналітичній теорії особистості (див. психоаналіз). Під дією В. із пам'яті людини виводяться зі свідомого до сфери несвідомого відомості, що викликають у нього сильні неприємні емоційні переживання.

Відображення – філософсько-гносеологічні поняття, що належать до теорії пізнання. Відповідно до нього всі психічні процеси і стани людини розглядаються як відображення в голові людини об'єктивної, незалежної від нього дійсності.

Відхилення (девіантної) поведінки – поведінка людини, що відхиляється від установлених правових або моральних норм.

Відчуження – процес або результат втрати для людини значення або особистісного сенсу того, що раніше приваблювало його увагу, було для нього цікавим і важливим.

Відчуття – елементарний психічний процес, що становить суб'єктивне відображення живою істотою, у вигляді психічних явищ, найпростіших властивостей навколишнього світу.

Віра – переконання людини у чому-небудь, не підкріплюється переконливими логічними аргументами чи фактами.

Властивості нервової системи людини – комплекс фізичних характеристик нервової системи, що визначають процеси виникнення, проведення, перемикання і завершення нервових імпульсів у різних відділах і частинах центральної нервової системи.

Вміння – здатність гарно виконувати певні дії і успішно справлятися з діяльністю, що передбачає ці дії.

Внутрішня мова – особливий вид людської мовної діяльності, безпосередньо пов'язаний з несвідомими, процесами переведення думки в слово і назад, що проходять автоматично.

Воля – властивість (процес, стан) людини, що виявляється в його здатності свідомо керувати своєю психікою і вчинками. Проявляється в подоланні перешкод, що виникають на шляху досягнення свідомо поставленої мети.

Впізнавання – віднесення сприйманого об'єкта до категорії вже відомих.

Вчинок – свідомо скоєна людиною і керована волею дія, що виходить із певних переконань.

Галюцинації – нереальні, фантастичні образи, що виникають у людини під час хвороб, впливають на стан його психіки.

Геніальність – вищий рівень розвитку у людини будь-яких здібностей, робить її видатною особистістю у відповідній області або сфері діяльності.

Генотип – сукупність генів або яких-небудь якостей, одержаних людиною в спадок від своїх батьків.

Гіпноз – спричинене навіюванням, тимчасове відключення свідомості людини або зняття свідомого контролю над власною поведінкою.

Група – сукупність людей, виділена на основі якогось одного або декількох загальних для них ознак.

Групова динаміка – напрям досліджень у соціальній психології, в якому вивчається процес виникнення, функціонування та розвитку різних груп.

Деперсоналізація (знеособлення) – тимчасова втрата людиною психологічних і поведінкових особливостей, що характеризують його як особистість.

Депресія – стан душевного розладу, пригніченості, що характеризується занепадом сил і зниженням активності.

Детермінація – причинне обумовлення.

Дистрес – негативний вплив стресової ситуації на діяльність людини, аж до її повного руйнування.

Діяльність – специфічний вид людської активності, спрямованої на творче перетворення, вдосконалення дійсності і самого себе.

Домінанта – осередок збудження в головному мозку людини, що переважає, пов'язаний з підвищеною увагою або актуальною потребою. Здатний посилюватися за рахунок тяжіння збуджень із сусідніх ділянок мозку.

Душа – старе, що використовувалося в науці до появи слова «психологія»; назва сукупності явищ, досліджуваних у сучасній психології.

Егоцентризм – зосередженість свідомості й уваги людини виключно на самому собі, що супроводжується ігноруванням того, що відбувається навколо.

Екстраверсія – зверненість свідомості й уваги людини в основному на те, що відбувається навколо неї. Е. протилежна інтроверсії.

Емоції – елементарні переживання, що виникають у людини під впливом загального стану організму і ходу процесу задоволення актуальних потреб.

Емоційність – характеристика особистості, що виявляється в частоті виникнення різноманітних емоцій і почуттів.

Емпатія – здатність людини до співпереживання і співчуття іншим людям, до розуміння їх внутрішніх станів.

Еферентний – процес, спрямований зсередини назовні, від центральної нервової системи до периферії тіла.

Жест – рух рук людини, що виражає її внутрішній стан або вказує на який-небудь об'єкт у зовнішньому світі.

Життєдіяльність – сукупність видів активності, що об'єднуються поняттям «життя» і властивих живій матерії.

Забобон – стійка помилкова думка, чи не підкріплена фактами і логікою, що ґрунтується на вірі.

Забування – процес пам'яті, пов'язаний із втратою проявів колишніх впливів і можливості їх відтворення.

Задатки – передумови до розвитку здібностей. Можуть бути вродженими і набутими за життя.

Заміщення (сублімація) – один із захисних механізмів, що становлять підсвідому заміну однієї, забороненою або практично не досяжною, цілі на іншу, дозволена і більш доступна, здатну хоча б частково задовольнити актуальну потребу.

Запам'ятовування – психічний процес, який полягає в закріпленні, збереженні та подальшому відтворенні минулого досвіду, дає можливість його повторного застосування в життєдіяльності людини.

Зараження – психологічний термін, що позначає несвідому передачу від людини до людини будь-яких емоцій, станів, спонукань.

Захисні механізми – психоаналітичне поняття, що означає сукупність несвідомих прийомів, за допомогою яких людина, як особистість, оберігає себе від психологічних травм.

Збереження – один із процесів пам'яті, спрямований на утримання в ній одержаної інформації.

Збудливість – властивість живої матерії набувати стану збудження під впливом подразників і зберігати його прояви впродовж деякого часу.

Звикання – припинення або зниження гостроти реагування на подразник, який ще продовжує діяти.

Зворотний зв'язок – процес одержання інформації про стан партнера зі спілкування для покращання спілкування та досягнення бажаного результату.

Згуртованість малої групи – психологічна характеристика єдності членів малої групи.

Здібності – індивідуальні особливості людей, від яких залежить набуття ними знань, умінь і навичок, а також успішність виконання різних видів діяльності.

Знак – символ або об'єкт, що служить заміником іншого об'єкта.

Значення (слова, поняття) – той зміст, який вкладають у це слово, або поняття, в якому його вживають люди.

Зона потенціального (найближчого) розвитку – можливості в психічному розвитку, які відкриваються у людини при наданні їй мінімальної допомоги з боку.

Зосередження – сконцентрованість уваги людини.

Ідентифікація – ототожнення. У психології – установлення подібності однієї людини до іншої, спрямоване на його згадування і власний розвиток особи, яка ідентифікується з ним.

Ілюзії – феномени сприйняття, уяви і пам'яті, що існують лише в голові людини і не відповідають якомуньбудь реальному явищу або об'єкту.

Імпульсивність – характерна риса людини, що виявляється в її схильності до швидкоплинних, непродуманих дій і вчинків.

Індивід – окремо взята людина в сукупності всіх притаманних їй якостей: біологічних, фізичних, соціальних, психологічних та ін.

Індивідуальний стиль діяльності – стійке поєднання особливостей виконання різних видів діяльності однією і тією самою людиною.

Індивідуальність – своєрідне поєднання індивідуальних властивостей людини, що відрізняє її від інших людей.

Ініціатива – прояв людиною активності, що не стимулюється ззовні і не обумовлюється незалежними від неї обставинами.

Інсайт (осяяння, здогад) – несподіване для самої людини, раптове знаходження вирішення якої-небудь проблеми, над якою вона довго і наполегливо думала.

Інстинкт – вроджена, мало змінювана форма поведінки, що забезпечує пристосування організму до типових умов його життя.

Інтелект – сукупність розумових здібностей людини і деяких вищих тварин, наприклад, людиноподібних мавп.

Інтерація – взаємодія.

Інтерес – емоційно забарвлена, підвищена увага людини до якого-небудь об'єкта або явища.

Інтроверсії – зверненість свідомості людини до самої себе; поглиненість власними проблемами і переживаннями, супроводжувана ослабленням уваги до того, що відбувається навколо. І. є однією з базових рис особистості.

Інтроспекція – метод пізнання психічних явищ шляхом самоспостереження людини, тобто уважного вивчення самою людиною того, що відбувається в її свідомості під час вирішення різного роду завдань.

Інтуїція – здатність швидко правильно розв'язувати задачі та орієнтуватися в складних життєвих ситуаціях, а також передбачати хід подій.

Іфантілізм – прояв дитячих рис у психології та поведінці дорослої людини.

Клімат соціально-психологічний – загальна соціально-психологічна характеристика стану малої групи

та особливості людських взаємовідносин, що склалися в ній.

Когнітивна безпорадність – психологічний стан або ситуація, за якої індивід, маючи необхідні знання, вміння та навички для розв'язання задачі, через низку причин когнітивного характеру не може впоратися з нею.

Коефіцієнт інтелектуального розвитку – числовий показник розумового розвитку людини, одержуваний у результаті застосування спеціальних тестів, призначених для кількісного оцінювання рівня розвитку інтелекту людини.

Колектив – високорозвинена мала група людей, взаємовідносини в якій будуються на позитивних нормах моралі. К. має підвищену ефективність у роботі.

Компенсація – здатність людини позбавлятися від переживань з приводу власних недоліків за рахунок посиленої роботи над собою і розвитку інших позитивних якостей.

Комплекс неповноцінності – складний стан людини, пов'язаний із недоліком яких-небудь якостей (здібностей, знань, умінь і навичок), супроводжуваний глибокими негативними емоційними переживаннями з цього приводу.

Комунікації – контакти, спілкування, обмін інформацією та взаємодія людей один з одним.

Конвергенція – зведення зорових осей очей на якомусь об'єкті або в одній точці зорового простору.

Константність сприйняття – властивість сприймати об'єкти і бачити їх відносно постійними за величиною, формою і кольором у фізичних умовах сприйняття, що змінюються.

Конфлікт внутрішньоособистісний – стан незадоволеності людини будь-якими обставинами його життя, пов'язане з наявністю у нього інтересів, які

суперечать один одному, прагнень, потреб, що породжують афекти і стреси.

Конфлікт міжособистісний – важко вирішувана суперечність, що виникає між людьми і спричинена несумісністю їх поглядів, інтересів, цілей, потреб.

Конформність – некритичне прийняття людиною чужої неправильної думки, супроводжуване нещирою відмовою від власної думки, в правильності якої людина внутрішньо не сумнівається. Така відмова при конформній поведінці зазвичай мотивована якими-небудь кон'юнктурними міркуваннями.

Кореляція – математичне поняття, яке свідчить про статистичний зв'язок, який існує між явищами, що вивчаються.

Криза – стан душевного розладу, спричинений тривалою незадоволеністю людини собою і своїми взаємовідносинами з оточенням. К. вікова нерідко виникає при переході людини з однієї вікової групи до іншої.

Лабільність – властивість нервових процесів (нервової системи), що виявляється в здатності проводити певну кількість нервових імпульсів за одиницю часу. Л. також характеризує швидкість виникнення і припинення нервового процесу.

Лідер – член групи, чий авторитет, владу чи повноваження беззастережно визнають інші члени малої групи, готові йти за ним.

Лідерство – поведінка лідера в малій групі. Надбання або втрата ним лідерських повноважень, здійснення ним своїх лідерських функцій.

Локус контролю – поняття, що характеризує локалізацію причин, виходячи з яких людина пояснює свою власну поведінку і спостережувану нею поведінку інших людей. Внутрішній Л. к. – це пошук причин

поведінки в самій людині, а зовнішній Л. к. – їх локалізація поза людиною, в його довкіллі.

Лонгитюдне дослідження – тривале за часом свого проведення наукове дослідження процесів формування, розвитку та зміни будь-яких психічних або поведінкових явищ.

Любов – вище духовне почуття людини, багате на різноманітні емоційні переживання, що ґрунтується на шляхетних почуттях і високій моралі і супроводжуване готовністю зробити все від себе залежне для благополуччя коханої людини.

Мазохізм – самоприниження, самокатування людини, пов'язане з незадоволеністю собою і переконаністю, що причини життєвих невдач у ньому самому (див. внутрішній локус контролю). М. – одне з головних понять, використовуваних у типології соціальних характерів.

Мала група – невелика за чисельністю сукупність людей, що включає від 2–3 до 20–30 осіб, зайнятих загальною справою і мають прями особисті контакти один з одним.

Марево – фантазії, мрії людини, які малюють у його уяві приємні, бажані картини майбутнього життя.

Марення – ненормальний, хворобливий стан психіки людини, що супроводжується фантастичними образами, галюцинаціями.

Масові комунікації – засоби передачі інформації, розраховані на масову аудиторію: друк, радіо, телебачення і т. п.

Масові явища психіки – соціально-психологічні явища, що виникають у масах людей (населення, натовп, маса, група, нація тощо). М. я. п. включають чутки, паніку, наслідування, зараження, навіювання та ін.

Меланхолік – людина, чия поведінка характеризується уповільненою реакцією на діючі стимули, а також мовних, розумових і рухових процесів.

Мислення – психологічний процес пізнання, пов'язаний із відкриттям суб'єктивно нового знання, з вирішенням завдань, із творчим перетворенням дійсності.

Міміка – сукупність рухів частин обличчя людини, що виражають його стан або ставлення до того, що він сприймає (уявляє, обдумує, пригадує і т. п.).

Мова – система використовуваних людиною звукових сигналів, письмових знаків та символів для представлення, перероблення, зберігання і передачі інформації.

Модальність – поняття, що означає якість відчуттів, що виникають під дією певних подразників.

Мотив – внутрішня стійка психологічна причина поведінки або вчинку людини.

Мотив влади – стійка риса особистості, що виражає потребу однієї людини мати владу над іншими людьми, прагнення панувати, управляти, розпоряджатися ними.

Мотив досягнення успіху – потреба добиватися успіхів у різних видах діяльності, що розглядається як стійка особистісна риса.

Мотив уникнення невдач – більш-менш стійке прагнення людини уникати невдач у тих ситуаціях життя, де результати його діяльності оцінюються іншими людьми. М. у. н. – риса особистості, протилежна мотиву досягнення успіхів.

Мотивація – динамічний процес внутрішнього, психологічного і фізіологічного управління поведінкою, що включає його ініціацію, напрям, організацію, підтримку.

Мотивування – розумне обґрунтування, пояснення самою людиною його вчинків, яке не завжди відповідає істині.

Мрії – плани людини на майбутнє, представлені в його уяві і реалізують найбільш важливі для нього потреби та інтереси.

Навичка – сформований, автоматично здійснюваний рух, який не потребує свідомого контролю і спеціальних вольових зусиль для його виконання.

Навіювання – неусвідомлений вплив однієї людини на іншу, що спричинає певні зміни в її психології і поведінці.

Навчання – одержання знань, набуття умінь і навичок у результаті життєвого досвіду.

Надійність – якість наукового методу дослідження, що дозволяє одержувати одні й ті самі результати при повторному або багаторазовому використанні даного методу.

Намір – свідоме бажання, готовність що-небудь зробити.

Наочно-дієве мислення – спосіб практичного вирішення завдань, що передбачає зорове вивчення ситуації та практичні дії в ній із матеріальними предметами.

Наочно-образне мислення – спосіб вирішення завдань, що передбачає спостереження за ситуацією та оперування образами її складових предметів без практичних дій із ними.

Напруженість – стан підвищеного фізичного або психологічного збудження, супроводжуваний неприємними внутрішніми почуттями і який потребує розрядки.

Наслідкування – свідома чи несвідома поведінка людини, спрямована на відтворення вчинків і дій інших людей.

Настрій – емоційний стан людини, пов'язаний зі слабо вираженими позитивними або негативними емоціями, що існує впродовж тривалого часу.

Невротизм – властивість людини, що характеризується його підвищеною збудливістю, імпульсивністю і тривожністю.

Негативізм – демонстративна протидія людини іншим особам, невикористовування нею розумних порад із боку інших людей. Часто спостерігається у дітей у період вікових криз.

Нейропсихологія – галузь психологічної науки, що вивчає зв'язок психічних процесів, властивостей і станів із роботою мозку.

Несвідоме – характеристика психологічних властивостей, процесів і станів людини, що знаходяться поза сферою його свідомості, але мають такий самий вплив на його поведінку, як і свідомість.

Норми соціальні – прийняті в даному суспільстві або група правил поведінки, що регулюють взаємовідносини людей.

Обдарованість – наявність у людини задатків до розвитку здібностей.

Об'єктивація – процес і результат локалізації образів сприйняття у зовнішньому світі – там, де розташовується джерело сприйняття інформації.

Образ – узагальнена картина світу (предметів, явищ), що складається в результаті перероблення інформації, що надходить через органи почуття.

Онтогенез – процес індивідуального розвитку організму або особистості.

Оперативна пам'ять – вид пам'яті, розрахований на збереження інформації упродовж певного часу, необхідного для виконання деякої дії або операції.

Операція – система рухів, пов'язаних із виконанням конкретної дії, спрямованих на досягнення конкретної мети.

Опитування – метод психологічного вивчення, у процесі застосування якого людям задають питання, і на основі відповідей на них роблять висновки про психічний стан цих людей.

Опитувач особистий – метод дослідження особистості, що ґрунтується на використанні системи письмових або усних, заздалегідь продуманих питань, адресованих людині, чиї психологічні особливості підлягають вивченню.

Орієнтовна реакція (рефлекс) – реакція організму на нові стимули, що виявляється в загальній його активізації, у зосередженні уваги, в мобілізації сил і ресурсів.

Осмысленість сприйняття – властивість людського сприйняття приписувати сприйманому об'єкту або явищу певного сенсу, позначати його словом, відносити до певної мовної категорії.

Особистість – поняття, що означає сукупність стійких психологічних якостей людини, що становлять його індивідуальність.

Очікування – одне з основних понять когнітивної психології, дані про здатність передбачення людиною майбутніх подій.

Пам'ять – процеси запам'ятовування, збереження, відтворення та перероблення людиною різноманітної інформації.

Пам'ять генетична – пам'ять, обумовлена генотипом, що передається з покоління в покоління.

Пам'ять довготривала – пам'ять, розрахована на тривале зберігання і багаторазове відтворення інформації за умови її збереження.

Пам'ять короткочасна – пам'ять, розрахована на зберігання інформації упродовж невеликого проміжку часу, від декількох до десятків секунд, доти, поки інформація, що міститься в ній, не буде використана або переведена в довгострокову пам'ять.

Паніка – масове явище психіки, що характеризується виникненням одночасно у багатьох людей, які контактують один з одним, почуттів страху, неспокою, а також безладних, хаотичних рухів і непродуманих дій.

Пантоміма – система виразних рухів, що здійснюються за допомогою тіла.

Первинні дані – інформація про досліджувані явища, що впливає на початку дослідження і підлягає подальшому обробленню, перш ніж на її основі можна буде зробити достовірні висновки про ці явища.

Первинні емоції – генотипні (див. генотип), зумовлені, найпростіші емоційні переживання: задоволення, незадоволення, біль, страх, гнів та ін.

Передсвідомість – психічний стан людини, що займає проміжне місце між свідомістю та несвідомим. Характеризується наявністю смутного усвідомлення пережитого, але відсутністю вольового контролю або здатністю ним управляти.

Переживання – відчуття, супроводжуване емоціями.

Переконаність – впевненість людини у своїй правоті, що підтверджується відповідними аргументами і фактами.

Персоналізація – процес перетворення людини на особистість, набуття нею індивідуальності.

Перцептивний – той, що відноситься до сприйняття.

Піддослідний – людина, над якою проводяться наукові та психологічні дослідження.

Подразливість – здатність живих організмів біологічно доцільно (для самозбереження і розвитку) реагувати на значущі для їх життя впливи середовища.

Потреба – стан потреби організму, індивіда, особистості в чомусь, необхідному для їх нормального існування.

Почуття – вища, культурно обумовлена емоція людини, пов'язана з деяким соціальним об'єктом.

Прагнення – бажання і готовність діяти певним чином.

Практичне мислення – вид мислення, спрямований на вирішення практичних завдань.

Предметне сприйняття – властивість сприйняття представляти світ не у вигляді окремих відчуттів, а у формі цілісних образів, що належать до сприйманих предметів.

Представлення – процес і результат відтворення у вигляді образу якого-небудь об'єкта, події, явища.

Проекція – один із захисних механізмів, за допомогою якого людина позбавляється від переживань з приводу власних недоліків, за рахунок приписування їх іншим людям.

Просоціальна поведінка – поведінка людини серед людей, безкорисливо спрямована на їх благо.

Психіка – загальне поняття, яке означає сукупність усіх психічних явищ, що вивчаються в психології.

Психічні процеси – процеси, що відбуваються в голові людини і позначаються в динамічно змінюваних психічних явищах: відчуттях, сприйнятті, уяві, пам'яті, мисленні, мові та ін.

Психологічна сумісність людей – здатність людей знаходити взаєморозуміння, налагоджувати ділові та особисті контакти, співпрацювати один з одним.

Реакція – відповідь організму на який-небудь подразник.

Релаксація – розслаблення.

Референтна група – група людей, у чомусь привабливих для індивіда. Групове джерело

індивідуальних цінностей, суджень, вчинків, норм і правил поведінки.

Рефлекс – автоматична відповідна реакція організму на дію будь-якого внутрішнього або зовнішнього подразника.

Рефлексія – здатність свідомості людини зосередитися на самому собі.

Ригідність – загальмованість мислення, що виявляється в труднощах відмови людини від одного разу прийнятого рішення, способу мислення і дії.

Риса особистості – стійка властивість особистості, що характеризує її поведінку і мислення.

Рівень домагань – максимальний успіх, якого людина розраховує добитися в тому чи іншому виді діяльності.

Рішучість – готовність перейти до практичних дій, сформований намір зробити певний вчинок.

Розсіяність – нездатність уваги сконцентруватися на об'єкті.

Розуміння – психологічний стан, що виражає правильність прийнятого рішення і супроводжуваний почуттям впевненості в точності сприйняття або інтерпретації якої-небудь події, явища, факту.

Роль – поняття, що означає поведінку людини в певній життєвій ситуації, відповідно займаного нею положення (наприклад, роль керівника, підлеглого, батька, матері і т. п.).

Самоактуалізація – використання і розвиток людиною наявних у нього задатків, їх перетворення на здібності. Прагнення до особистісного самовдосконалення. С. як поняття введене з гуманістичної психології.

Самовизначеність особистості – самостійний вибір людиною свого життєвого шляху, цілей, цінностей, моральних норм, майбутньої професії та умов життя.

Самовладання – здатність людини зберігати внутрішній спокій, діяти розумно і виважено в складних життєвих ситуаціях.

Самооцінка – оцінювання людиною власних якостей, достоїнств і недоліків.

Саморегуляція – процес управління людиною власними психологічними і фізіологічними станами, а також вчинками.

Самосвідомість – усвідомлення людиною самої себе, своїх власних якостей.

Сангвінік – тип темпераменту, що характеризується енергійністю, підвищеною працездатністю і швидкістю реакцій.

Свідомість – вищий рівень психічного відображення людиною дійсності, її представленість у вигляді узагальнених образів і понять.

Сенс особистісний – значення, яке об'єкт, подія, факт або слово набувають для даної людини в результаті його особистого життєвого досвіду.

Сенсибілізація – підвищення чутливості органів чуття під впливом дії на них певних подразників, зокрема тих, які надходять у цей самий час до інших органів почуттів (наприклад, збільшення гостроти зору під впливом слухових подразників).

Сенситивний період розвитку – період у житті людини, що забезпечує найбільш сприятливі умови для формування у неї певних психологічних властивостей та видів поведінки.

Сенсорний – пов'язаний з роботою органів чуття.

Сила нервової системи – властивість нервової системи витримувати тривалі і великі навантаження.

Символ – знак чогось, дещо подібний до позначеного об'єкта.

Симпатія – почуття емоційної схильності до людини, підвищений інтерес і потяг до неї.

Синестезія – здатність подразника, адресованого природою у пристосований для нього орган почуттів, одночасно викликати незвичне відчуття в іншому органі почуттів. Наприклад, при сприйнятті музики у деяких людей можуть виникати зорові відчуття.

Словесно-логічне мислення – вид мислення людини, де засобом вирішення завдання є словесне абстрагування і логічні міркування.

Совість – поняття, що означає здатність людини переживати, глибоко сприймати і шкодувати про випадки порушення ним самим або іншими людьми моральних норм. С. характеризує особистість, що досягла високого рівня психологічного розвитку.

Соціальне очікування – очікувані від людини, яка займає в суспільстві певне положення, судження, дії і вчинки, відповідні його соціальній ролі.

Соціальний стереотип – спотворені соціальні установки людини стосовно людей певної категорії, що виникли у неї під впливом обмеженого або одностороннього життєвого досвіду, спілкування з представниками даної соціальної групи: національної, релігійної, культурної і т. п.

Соціально-психологічний тренінг – теорія і практика спеціального психотерапевтичного впливу на людей, розрахована на поліпшення їх спілкування і пристосування до умов життя.

Соціометрія – сукупність однотипно-побудованих методик, призначених для виявлення та подання, у вигляді соціограм і ряду спеціальних індексів, системи особистих взаємовідносин між членами малої групи.

Співпереживання – переживання людиною тих самих почуттів та емоцій, що характерні для людей, які знаходяться поруч із нею (див. емпатія).

Співробітництво – прагнення людини до узгодженої, злагодженої роботи з людьми. Готовність підтримати і надати допомогу їм. Протилежне суперництву.

Спілкування – обмін інформацією між людьми, їх взаємодія.

Спостереження – метод психологічного дослідження, розрахований на безпосереднє одержання потрібної інформації через органи чуття.

Сприйняття – процес прийняття і перероблення людиною різної інформації, що надходить у мозок через органи почуттів. Завершується формуванням образу.

Спрямованість особистості – поняття, що означає сукупність потреб і мотивів особистості, які визначають головний напрямок її поведінки

Статеворольова поведінка – поведінка, притаманна особі певної статі в тій соціальній ролі, що відповідає цій статі.

Статус – становище людини в системі внутрішньо-групових взаємовідносин, що визначає ступінь його авторитету в очах інших учасників групи.

Стиль лідерства – характеристика взаємовідносин, що складаються між лідером і веденими. Способи і засоби, які застосовує лідер для потрібного впливу на залежних від нього людей.

Стрес – стан душевного (емоційного) і поведінкового розладу, пов'язаний із нездатністю людини доцільно і розумно діяти в ситуації, що склалася.

Суб'єктивний – стосується людини-суб'єкта.

Сумісність – здатність людей працювати разом, успішно вирішувати завдання, що вимагають від них узгодженості дій і гарного порозуміння.

Суперництво – прагнення людини до змагання з іншими людьми, бажання взяти верх над ними, перемогти, перевершити.

Схема мислення – система понять або логіка міркувань, зазвичай застосовуваних людиною під час зустрічі з незнайомим об'єктом або новим завданням.

Схильність – прагнення до якої-небудь діяльності.

Талант – високий рівень розвитку здібностей людини, що забезпечує досягнення значних успіхів у тому чи іншому виді діяльності.

Творче мислення – вид мислення, пов'язаний зі створенням або відкриттям чогось нового.

Темперамент – динамічна характеристика психічних процесів і поведінки людини, що виявляється у їх швидкості, мінливості, інтенсивності та інших характеристиках.

Теорія діяльності – психологічна теорія, що розглядає психічні процеси людини як види внутрішньої діяльності, які походять із зовнішніх і мають структуру, аналогічну зовнішній діяльності.

Тест – стандартизована психологічна методика, призначена для порівняльного, кількісного оцінювання у людини, досліджуваної психологічної якості.

Тестування – процедура застосування тестів на практиці.

Тривожність – властивість людини дійти до стану підвищеної турботи, відчувати страх і тривогу в специфічних соціальних ситуаціях.

Увага – стан психологічної концентрації, зосередженості на якомусь об'єкті.

Умовивід – процес логічного висновку певного положення з деяких достовірних тверджень-посилань.

Установка – готовність, схильність до певних дій або реакцій на конкретні стимули.

Уява – здатність уявляти відсутній або реально не існуючий об'єкт, утримувати його у свідомості і подумки маніпулювати ним.

Флегматик – тип темпераменту людини, що характеризується зниженою реактивністю, слабо розвинутими, уповільненими виразними рухами.

Фрустрація – емоційно важке переживання людиною своєї невдачі, що супроводжується почуттям безвиході, краху надій у досягненні певної бажаної мети.

Характер – сукупність властивостей особистості, що визначають типові способи її реагування на життєві обставини.

Цензура – психоаналітичне поняття, що означає підсвідомі психологічні сили, які прагнуть не допустити у свідомість певні думки, почуття, образи, бажання.

Центральна нервова система – частина нервової системи, що складається з головного, проміжного і спинного мозку.

Центральний – характеристика нервових процесів, що відбуваються на вищих рівнях центральної нервової системи.

Цінності – те, що людина особливо цінує в житті, чому надає особливого, позитивного життєвого сенсу.

Честолюбство – прагнення людини до успіхів, розраховане на підвищення його авторитету і визнання з боку оточуючих.

Чутливість – здатність організму запам'ятовувати і реагувати на дії середовища, що не мають безпосереднього біологічного значення, але спричиняють психологічну реакцію у формі відчуттів.

Юридична психологія – галузь психологічної науки, що вивчає психічні процеси, явища і стани людей, які беруть участь у сприйнятті, наслідуванні юридичних норм.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах : підручник / В. М. Петренко. – Суми : Сумський державний університет, 2016. – 475 с.
2. Колесніков В. О. Управління повсякденною діяльністю підрозділів в мирний час : підручник / В. О. Колесніков, В. О. Мазуренко, В. М. Петренко. – Суми : Слобожанщина, 2001. – 483 с.
3. Статути Збройних сил України. – Київ : Видавництво «Варта», 2004. – 499 с.
4. Посібник для випускника ВВНЗ з організації повсякденної діяльності підрозділів : методичний посібник / Ю. І. Свідлов, М. М. Ляпа, В. О. Мазуренко та ін. – Суми : Сумський державний університет, 2005. – 422 с.
5. Основи управління та прийняття рішень у військовій справі : підручник / М. І. Нещадим, В. О. Колесніков, В. О. Мазуренко, В. М. Супрун. – Суми : Слобожанщина, 2000. – 375 с.
6. Военная педагогика и психология : учебник / А. В. Барабанщиков, В. П. Давыдов, Е. П. Утлык, М. Ф. Феденко. – Москва : Военное издательство, 1986. – 240 с.
7. Багдасаров Л. М. Военна психологія і педагогіка : курс лекцій / Л. М. Багдасаров. – Суми : Друкарня «СВАКУ», 1996. – 141 с.
8. Смолянюк В. Ф. Політологія : підручник / В. М. Смолянюк. – Вінниця : Видавництво «Нова книга», 2002. – 445 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А (обов'язковий)

Порядок оцінювання знань військовослужбовців із воєнно-ідеологічної підготовки

Контроль оцінювання знань військовослужбовців із воєнно-ідеологічної підготовки здійснюється для перевірки рівня знань та засвоєння особовим складом навчального матеріалу.

Оцінювання стану воєнно-ідеологічної підготовки є одним із головних критеріїв загального оцінювання ефективності діяльності органів військового управління, командирів з'єднань, військових частин та їх заступників.

Контроль за організацією проведення занять із воєнно-ідеологічної підготовки та перевірка знань військовослужбовців здійснюються командирами (начальниками), а також оперативними групами Генерального штабу Збройних сил України (оперативного командування).

Перевірка рівня знань військовослужбовців із воєнно-ідеологічної підготовки здійснюється під час оцінювання індивідуальної підготовки військовослужбовців і проводиться відповідно до Порядку проведення модульно-рейтингового контролю знань з воєнно-ідеологічної підготовки (додаток Б) обсягом пройденого навчального матеріалу шляхом проведення тестування, заліків, контрольних опитувань та з урахуванням виконання функціональних обов'язків.

Для проведення модульно-рейтингового контролю оцінювання знань військовослужбовців із воєнно-ідеологічної підготовки планується використання відповідного програмного забезпечення.

Рівень знань із воєнно-ідеологічної підготовки перевіряється в групах слухачів усіх категорій. При цьому перевірці підлягають усі групи офіцерів військової частини.

Продовження додатка А

Загальна кількість перевірених груп повинна бути не меншою ніж 10 % від загальної кількості груп. Кількість слухачів у групах – не менше ніж 70 % від спискової кількості.

Оцінювання рівня засвоєння військовослужбовцями навчального матеріалу проводиться за чотирибальною системою: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно».

Результати контрольного оцінювання з воєнно-ідеологічної підготовки враховуються при формуванні оцінки з критерію рівня сформованості ідейних та моральних якостей військовослужбовця.

Стан ефективності організації воєнно-ідеологічної підготовки, індивідуального оцінювання військослужбовцям визначати згідно з критеріями оцінювання.

Оцінку керівник групи воєнно-ідеологічної підготовки виставляє виходячи з рівня його особистих знань обсягом пройденого матеріалу за предметом навчання та загальної оцінки групи.

Критерії оцінювання знань військовослужбовця:

«відмінно» – якщо надано не менше ніж 90 % правильних відповідей з усіх питань тесту у відведений час, а також правильні та обґрунтовані відповіді на додаткові запитання. Відповіді змістовні, думки викладені чітко, зрозуміло, у логічній послідовності;

«добре» – якщо надано не менше ніж 85 % правильних відповідей з усіх питань тесту у відведений час, а також правильні відповіді на всі додаткові питання, але допущені незначні неточності. Відповіді змістовні, але при цьому не витримувалася їх логічна послідовність;

«задовільно» – якщо надано не менше ніж 70 % правильних відповідей з усіх питань тесту у відведений час; відповіді з додаткових питань в основному правильні, але викладені недостатньо глибоко та без необхідного

Продовження додатка А

обґрунтування, відповіді невпевнені, думки викладаються недостатньо чітко та без дотримання логічної послідовності;

«незадовільно» – якщо не виконано умови оцінювання «задовільно».

Оцінку навчальній групі (підрозділу) необхідно виставляти на підставі індивідуальних оцінок тих, хто брав участь у підсумковому занятті:

«відмінно» – якщо не менше ніж 80 % військовослужбовців одержали позитивні оцінки, із них 50 % – «відмінно»;

«добре» – якщо не менше ніж 80 % військовослужбовців одержали позитивні оцінки, з них не менше 50 % – «добре» та «відмінно»;

«задовільно» – якщо не менше ніж 70 % військовослужбовців одержали позитивні оцінки;

«незадовільно» – якщо не виконані попередні умови.

Загальна оцінка з воєнно-ідеологічної підготовки військовій частині (підрозділу) виводиться як середнє арифметичне оцінок груп, які підлягали перевірці.

ДОДАТОК Б **(обов'язковий)**

Порядок проведення модульно-рейтингового контролю знань із воєнно-ідеологічної підготовки

Модульно-рейтингова система контролю – це комплекс організаційних та методичних заходів, спрямованих на засвоєння військовослужбовцями знань згідно з навчальним планом та оцінювання їх рівня.

Модульно-рейтинговий контроль засвоєння змісту навчання з воєнно-ідеологічної підготовки проводиться шляхом письмового або комп'ютерного тестування, проведення опитування з тематики, визначеної навчальними планами.

Для проведення модульно-рейтингового контролю розробляються тестові завдання відповідно до тематики занять.

Модульно-рейтинговий контроль знань із воєнно-ідеологічної підготовки складається з тестового опитування та контрольної співбесіди зі слухачами.

Розроблення тестів для проведення модульно-рейтингового контролю покладається на Департамент соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України та Головне управління по роботі з особовим складом Збройних сил України.

Додаткові запитання формулює той, хто перевіряє, у довільній формі в межах навчального плану.

Тестові завдання можуть бути закритої або відкритої форми:

– закрите тестове завдання – завдання із запропонованими відповідями, з яких необхідно вибрати одну правильну. Закриті тестові завдання найбільш прийнятні для діагностики теоретичних знань військовослужбовців;

Продовження додатка Б

– відкрите тестове завдання – завдання з вільно конструйованими відповідями. Відкриті тестові завдання мають нижчі показники точності та об'єктивності оцінювання.

Результати інтегрального оцінювання модульно-рейтингового контролю оформляються Відомістю оцінювання знань із воєнно-ідеологічної підготовки (додаток В).

ДОДАТОК В
(обов'язковий)

Відомість оцінювання знань
із воєнно-ідеологічної підготовки

Підрозділ _____

Керівник _____

Перевірник _____

Дата контролю _____

№ пор.	Військове звання, прізвище та ініціали	Оцінка за тестування	Оцінка за додаткові питання	Загальна інтегральна оцінка
1				
2				

Зараховано _____ осіб.

Не зараховано _____ осіб.

Середній бал _____ балів.

Підпис перевіряючого (або того, хто перевіряє) _____

Навчальне видання

Петренко Валентин Миколайович,
Шевченко Олексій Миколайович

МЕТОДИКА ВОЄННО- ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

Навчальний посібник

Художнє оформлення обкладинки Л. В. Петренко
Редактори: С. М. Симоненко, Н. З. Ключко
Комп'ютерне верстання М. О. Гермеса

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 27,9. Обл.-вид. арк. 25,04. Тираж 300 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.

